

ՀԱՐ ՇԵՋԱՆ

V ՏԱԼԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 4

ԱՊՐԻԼ

1905

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Մադար. փող. № 15.

1905

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 4

Երև.

1. ՍՍՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԹ ԵՒ ՄՍՐԱՄԵԼԻՔ, (գրամատիկական պօղմա), Լիան Ս'անուէլիանի . . . 5
2. ԴԷՊԻ ԱՆԻ, Ա. Անարանեանի . . . 35
3. * * * * * 45
4. ԸՆԿԵՐՆԵՐՍ (գիւղակ. կեանքից), Ջաւախցի . . . 47
5. ԲԱՆՏԻ ԽԱՂԸ ռոսան., Ալ. Ժատուրեանի . . . 52
6. ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶ ԿԱՄ ՎԱՅՈՅ ԶՈՐ, Մ. Տ. Ալի . . . 53
7. ԴԱՇՏՈՒՄ ռոսան., Ալ. Ժատուրեանի . . . 64
8. Թ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ, . . . 65
9. ԹԻՒՐԳԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ, Ռուբէն Բերրերեանի . . . 98
10. ՄՌԱՅԼ ՕՐԵՐ, (պատմութիւն) տիկ. Եկ. Բանալժուրի . . . 107
11. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ, Վ. Բ. ի . . . 114
12. ՀԱՅՈՒՆԻՆԵՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ, 1 Մի հայ աղջկայ ձայնը, օր. Մ. Հ. ի Սի հայ կնոջ կարծիքը տիկ. Մար. Տէր-Գրիգորեանի . . . 147
13. ԹՈՒՍԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Մ. Գորկիյ՝ «Дачники». — 1. Անդրէկ՝ «Красный Смѣхъ», Տ. ի . . . 151
14. ՕՐԵՐԼԷՆԵՐԸ, Վէյ Բրնէ Բազլէի . . . 165
15. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ. — 1) Գր. Վանցեանի «Հայ հեղինակներ. — Գ. Տ. Մ. 2) «Սիրուերգի» — Ն. Քուչակի երգերը — մշակեց Գ. Ասատուր. — Տ. Զ. 3) Ա. Մարգար, «Երախտիք». — Տ. Զ. 4) Նար-Գոս. «Նորածին մանուկը». — Մ. 5) Մ. Տէր-Դանիէլեան. «Բուզա-Լաւաշի զոհը». — Մ. 6) Արման Սիլվեստր եւ Մարսէլ Պրէլօ. «Յանցաւոր մօր խոստովանութիւնը». «Ընկերակից». — Մ. 274
16. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ . . . 192
17. ԳԵՂԱՐՈՒԵԱՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ. — Համառօտ տեսութիւն գեղարուեստի դարոցներու սկիզբէն մինչեւ նորագոյն շրջանները Հր. Ալիանար . . . 193
18. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Հասարակական արձնացած գիտակցութեան անընդհատ աճումը — Բուլիպինեան խորհրդակցութիւն. — Փետր. 18-ի Աննատին տուած ընկերիպտի հետեւանքները հասակակալան կարծիքի ազատ արտայայտման համար. — Ազգաբնակչութեան զանազան

Նոր շրջան V տարի

Հրատ. XVII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԵԿԱՆ, ՀԵՍՏՐԵԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԵԼԵՔԵԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 4

Ա Պ Ր Ի Լ

1905

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Բնկ. Մաղար. փող., 15.

1905

Дозволено цензурою Тифлисъ 1905 г. 6 апрѣля.

No 4

1.	ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԽԻԹ ԵՒ ՄՍՐԱՄԵԼԻՔ, (դրամատի- կական պոէմա), Լեւոն Մանուէլեանի . . .	5
2.	ԴէՊՒ ԱՆԻ, Ա. Ահարոնեանի	35
3.	* * * * * * * * * * * * * * *	45
4.	ԸՆԿԵՐՆԵՐՍ (գիւղական կեանքից), Ջաւահիրցի . . .	47
5.	ԲԱՆՏԻ ԽԱՂԸ ռոման, Ա. Ժատուրեանի	52
6.	ԴԱՐԱՆԱԳԵԱՅ ԿԱՄ ՎԱՅՈՅ ՋՈՐ, Մ. Տ.-Ա.ի . . .	53
7.	ԴԱՇՏՈՒՄ ռոման, Ա. Ժատուրեանի	64
8.	Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ,	65
9.	ԹԻՒՐԴԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍԵՐԸ, Ռուբէն Բերբերեանի . . .	98
10.	ՄԱՅՅԻ ՕՐԵՐ, (պատմութեամբ) տիկ. Եկ. Բահաթուրի .	107
11.	Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ, Վ. Բ.ի	114
12.	ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ. 1 Մի հայ աղջկայ ձայնը, օր. Մ. Հ.ի II Մի հայ կնոջ կարծիքը տիկ. Մար. Տէր-Գրիգորեանի	147
13.	ՌՈՒՍԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐՈԹԻՒԻՆՆԵՐ. — Մ. Գորկիյ «Дачники». — Լ. Անդրեյեւ «Красный Смѣхъ», Տ.-ի .	151
14.	ՕԲԵՐԼԷՆԵՐԸ, վէպ Իրնէ Բաղէնի	165
15.	ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԾՍՈՒԹԻՒՆ. — 1) Գր. Վանցեանի «Հայ հեղինակներ. — Յ. Տ. Մ. : 2) «Սիրու երգիչ» — Ն. Գուլակի երգերը — մշակեց Գ. Ասատուր. — Տ. Ջ. : 3) Ա. Մարգար, «Երասխոր» — Տ. Ջ. : 4) Նար-Գոս. «Նորածին մանուկը» — Ս. : 5) Մ. Տէր- Դանիէլեան. «Բուդա-Լաւաշի զոհը» — Ս. : 6) Արման Սիրվատր եւ Մարսէլ Պրէվո. «Յանցաւոր մօր խոստո- վանութիւնը» — «Ընկերակից» — Ս.	274
16.	ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ	192
17.	ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ. — Համառօտ տեսութիւն դե- ղարուեստի դպրոցներու սկիզբէն մինչեւ նորագոյն շըր- ջանները Հր. Ալեանաթ	193
18.	ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Հասարակական արժնացած գի- տակցութեան անընդհատ աճումը — Բուլիզինեան խոր- հրդակցութիւն : — Փետր. 18-ի Սենատին տուած րես- կրիպտի հետեւանքները հասարակական կարծիքի ազատ արտայայտման համար : — Ազգաբնակչութեան զանազան	

խաւ՝րի եւ կորսորացիաների պահանջն ըր եւ բժիշկ-
նէրի Պ'րոպովան համաժողովի վճիտը իբրեւ պրո-
գրամա:—Չնոմնիկների եւ սրաւօսլա հովհորականու-
թեան ազգուիլը հասարակական ներկայ տրամադրութիւ-
նից:—Նէրկայացուցչական ժողովի առաջ զրաժ իրա-
ասութեան սահմանները:—Ներկայ հոսանքի թշնամի-
նէրի տակտիկան:—Գիւղացիական շարժումներ եւ զր-
բանց կովկասեան առանձնաշտկութիւններ:—Վրաս-
տանի գիւղացիների պահանջները:—Ճորտերի ազատու-
թիւն եւ տնտեսական կախում ազնուականութիւնից:—
Րեֆորմների պահանջը կովկասում:—Նոր ուղղութեան
նշմարներ:—Կովկասեան փոխարքայի խօսքերը Թիֆլի-
սի եւ Կաթողիկոսի պատգամաւորներին:—† Ք. Մի-
քայէլեան:—† Մ. Լեւնաեան:—Ս. Ֆելիկեան:—Սեւ
ծովկերեաց գաղթականների հարցը:—Կովկ. փոխ-
արքայի դիմումը երկրիս ազգաբնակչութեան:—Բարձրա-
գոյն ուկազ եւ բեսկրիպտ փոխարքայութեան վերաբե-
րեալ:—Գործակաւտարների շարժումը Թիֆլիսում:—Բա-
զուի դէպքերի ստեղծած լարուածութիւնը:—Անաչառ
հրապարակային քննութեան անհրաժեշտութիւնը:—Մա-
մուլի վերաբերեալ կարգադրութիւններ: Լ. Ս. 208

19. ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԲ ՄԱՄՈՒԼԸ:—Գարձեալ «Շարքի-Ռուսի»
նոր ուղղութեան մասին:—Հայերն եւ Թիւրքիան. հա-
մերաշխութեան եւ գործակցութեան կոչ թուրք ինտելի-
դենցիային:—Կրօնք եւ քաղաքակրթութիւն:—Լոռութիւ-
նը նշանարան. Տիգրանի 229

20. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Ռուս-ճապոնական պատերազմը:
—Ֆրանսիան եւ Գերմանիան Մարոկկոյում:—Կրէտա-
կոն ապստամբութիւն:—Արաբական շարժումը:—Բժիշկ
Ջալրիկի ձեռնարկութիւնը Թիւրքաց Հայաստանում:—
Պարսկական զործերից:—Նոր հնդկա-պարսկական ա-
ռեւորական ընկերութիւն:—Ժիւլ-Վերն Լ. Ս. 236

21. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, 243

22. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 247

23. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 253

24. ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ. Հէյմս Մորիէր՝ «ՀԱՋԻ ԲԱԲԱՆ ԱՆԳ-
ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ.
անգլ. Մ. Կարապետեան. 1—16

ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԻԹ ԵՒ ՄՍՐԱՄԵԼԻՔ

Դրամատիկական պօէմա դիւցազնական ժամանակներից

Պ Օ Է Մ Ա Յ Ի Ա Ն Ձ Ի Ն Ք

ԴԱԻԻԹ, Մհերի որդին.

ՁէնՈՎ-ՅՈՆԱՆ, Դաւթի հօրեղբայրը.

ՍԱՌԻԱ, Ձէնով-Յոնանի կինը.

ԳԻԻԼՆԱՁ, պառաւ.

ՄՍՐԱՄԵԼԻՔ, Մսրայ տէրը.

ԻՍՄԻԼ-ԽԱՆՈՒՄ, նրա կինը, Դաւթի մայրը.

ԼԷՅԼԱ, Մսրամելիքի աղջիկը.

ԿՈՍԲԱԴԻՆ, Մսրամելիքի սիրելին.

ՉԱՐԽԱԴԻՆ, Մսրամելիքի մերձաւորը.

ՍԻԻԴԻՆ

ԲԱԴԻՆ

ԾԵՐՈՒՆԻ Մսրա բանակից.

Որսկաններ.

Դաւթի զինակիցները.

Պահապաններ.

Ժողովուրդ՝ տղամարդիկ, կանայք, աղջկերք, մանուկներ.

Մահայ Ձէնով-Յոնանի տանը.

Թիկնապահներ.

Պ Ա Տ Կ Ե Ր 1.

Կորեկի արտ, որի ձախ կողմում երևում է մի փոքրիկ կիսաւեր խրճիթ: Արտի շարունակութիւնը կազմում է մի դաշտավայր. հորիզոնում լեռներ: Արտի մէջտեղում մի ձողի վրայ կանգնեցրած է խրտուիլակ՝ թռչուններին վախեցնելու համար:

Պառաւ Գիւլնազը պազած է կորեկի մօտ և քաղհան է առնում որոմները: Նա մարմնով խիստ վտիտ է, խիստ դուռնատ. քիթը և կզակը սուր և առաջ թեքուած. դէմքի վրայ անթիւ

կնճիռների ծալքեր. մաղերը սպիտակ և զգրգրած: Լաթէ լայն
գօտու մէջ խրած է թեշիկը և մի գունդ բուրդ:

Խրճիթի առաջ դրան մօտ միակ ծառը մի հին ուռի է,
խիստ ծուռ ու մուռ աճած: Նրա տակ շուարում ընկած է մի
հատ կոճղ, կեղևը բոլորովին մաշուած:

Գարնանային մի պայծառ առաւօտ է: Այս ուայն կողմից
լուում են լոբերի հատուկտոր հնչիւններ. աւելի հեռուից՝ հով-
ուական սրնգի ձայն:

Գիւլնազ. Էրնէկ խմանամ, էս փուճ խոտերը

Ինչի՞ համար է ըստեղծել Տէրը.

Քանդում ես քանդում, էլի ճար չը կայ.

Խեղդեցին արտըս, Աստուած է վրկայ:

Չորանան, փրտեն՝ ձեր արմատները.

Լաւ բան լինէիք, չէիք բազմանայ:

(Խրճիթի կիսաբաց դռնից դուրս են թափւում հաւերը և
մտնում են արտի մէջ: Գիւլնազը շարացած վեր է կենում և իր
կորագլուխ գաւազանով սկսում է նրանց քշել ներս):

Հիմի էլ սրանք... իրար ետեւից...

Աստուած, ազատի՛ր ինձ սըրանց ձեռից:

Սըրանց ձեռի՛ն էլ ես գերի մընամ:

Դէ, ներս գընացէ՛ք, թէ չէ, այ, կը տամ...

Կորէք... քիշ-քիշ-քիշ... ջո՛ւ-ջո՛ւ-ջո՛ւ... հայդէ...

(Հաւերին ներս անելուց յետոյ՝ դուռը փակում է, գօտի-
կից հանում է թեշիկն ու բուրդը և նստելով կոճղի վրայ՝ ըս-
կըսում է մանկ: Քիթի տակ մրմռում է մի անխօս եղանակ՝ մե-
լամաղձոտ, միակերպ և նման ճախարակի ձայնին: Այդ ժամա-
նակ Դաւիթը վաղեմազ մտնում է կորեկի մէջ և կոխկրտելով
արտը՝ կամենում է անցնել միւս կողմ):

Այ տըղայ, արտըս հէ՛ր ես կոխկըրտում,

Գետինը մըտած, դու չե՞ս ամաչում...

Գըրո՞ղը տանի, մահըս տանի քեզ,

Որ իմ ապրուստըս ինձնից չը կըտրես...

Խըղճմըտանք չունի՞ս, ոչ ու փուճ էլած...

Դաւիթ Նանի, ինչի՞ ես այդպէս շարացած:

Գիւլ. Այ նանին հանի՛ քո ջուխտ աչքերը...

Դաւ. Նանի ջան, վայ ինձ, այդ է քո սէրը,
Այդպէս կ'անիծե՞ն ինձ նրման որբին:
Գիւլ. Բաս ի՞նչ գործ ունիս իմ կորկի միջին:
Ձեռն անունում որ ես

Պահում եմ արարս աչքիս լըսի պէս:
Ձէ որ սա է իմ սաղ տարուայ հացը,
Սա է իմ բոլոր եղած-չեղածը...
Բացւում է թէ չէ աղօթարանը,
Մինչև իրիկուն արևի տակին,
Պահապան շան պէս՝ կանգնած դրռանը
Իմ արտիս հետ եմ, նայում իմ կորկին:
Մի բոպէ վըրից աչքս չեմ թեքում,
Մի բոպէ մօտից ես չեմ հեռանում.
Կըտրել եմ քունըս,
Մոռացել տունըս

Ծըտերին փախցնում, հաւերին քշում...
Հիմի էլ միայն դու էիր պակաս,
Որ իմ կորեկը ոտիդ տակը տաս...
Ա՛խ, Մըհեր, Մըհեր, լուսնովի Մըհեր,
Մի՞թէ քո որդին սա պիտի լինէր:

Դաւ. Նանի, հօ Դաւթից, քեզ էլ է յայանի,
Մարդկանց չար մըտքով վընաս չի հասնի.
Թէ անում էլ եմ մէկին վատութիւն,
Դա ի՞նչ է—միայն մի անփորձութիւն,
Կամ ջահիլութիւն, որ շուտով կ'անցնի:
Ա՛յ, եթէ կ'ուզես, ես ասեմ, նանի,
Ինչպէս պատահեց, որ արտը մըտայ:
Արտի ետեւում

Լոր էի որսում,
Յանկարծ գառան չափ նապաստակ տեսայ:
Զարնել ուղեցի, դէպի դէս փախաւ,
Ես էլ քամակից: Նա արտը մըտաւ,
Ու ես էլ հետը... ու յետոյ, երբ ես...

Գիւլ. Է՛հ, Դաւիթ, Դաւիթ, ինչ ասեմ ես քեզ:
Խեղով իսկ և իսկ երեխայ ես դու:

- Ի՞նչ կը վայելէ մի տըղամարդու
 Արտերըն ընկած՝ լոր ու ծիտ զարնել,
 Նապաստակների քսմակից վազել...
 Ոչ թէ լոր ու ծիտ դու պիտի որսաս,
 Այլ խոշոր եղնիկ, այծեամ ու վարազ:
 Որս անել կ'ուզես, զընա էն սարեր,
 Ուր օգորմածիկ հէրըդ որս կ'անէր:
 Դաւ. Նանի, ի՞նչ սարեր... Ես չեմ իմանում:
 Գիւլ. Այ, Որսի-սարը Մըսրայ սահմանում:
 Դաւ. Այնտեղ, ապում ես, լաւ երէներ կան:
 Գիւլ. Ամեն տեսակի, ընտիր, պատուական:
 Դաւ. (Խիստ ուրախ) Ուղիղ ես ասում... Թէ Աստուած
 սիրես...
 Գիւլ. Ի՞նչ հաշիւ ունիմ, որ սուտ խօսեմ ես:
 Դաւ. (լուջ, մտախոհ) Ախ իմ հօրեղբայր, ան, Ձէնով-
 Յոնան,
 Ես քեզ ի՞նչ ասեմ... գըրաստի նըման,
 Ինձ կոյր ես պահել,
 Բան չես սորվեցրել:
 Վայ էն խեղճ որբին, որ մընաց անտէր.
 Թըշնամիս էլ հեշ չթողնի որբեր:
 Աստուած վեր կ'առնի: Մըհեր ունենայ
 Մեղան-սարի մօտ հարուստ որսատեղ,
 Ու նրրա որդին գառնարած դառնայ
 Կամ ձեռն անած մի նետ ու աղեղ՝
 Պառաւի արտում լոր ու ծիտ որսայ:
 Գիւլ. Թէ դու խելք ունիս, Մըհերի տըղայ,
 Քո հօր երկրին լաւ տէրութիւն արա,
 Ձէնով-Յոնանից մեզ օգուտ չկայ:
 Դաւ. Ուղիղ ես ասում, նանի ջան, ուղիղ.
 Դաւիթը մենակ մարմնով է մի վիղ,
 Բայց կարճ է խելքը, երեխայ է դեռ:
 Ախոս անօգուտ անցած տարիներ...
 Էհ, վընաս չ'ունի.
 Վերջըն է բարի:

Դաւիթըն այսպէս անխելք չի մընայ.
Կը բացուի միտքը, շատ բան կ'իմանայ:
Հէնց այս օրուանից ես վերջ եմ տալիս
Իմ փուճ մանկութեան, իմ ջահիլութեան.
Երկինքը վըկայ, ես տէր եմ խօսքիս—
Ես պէտք է լինեմ Մըհերի նման:

Գիւլ.

Քո հօր արժանի գաւազ չըլինես,
Եթէ դու նըրա ճամբիցը շեղուես:

Դաւ.

Հարամ լինի իմ կերած-խըմածը,
Թէ չկատարեմ իմ խոստացածը:
Այ, լըսիր, նանի: Հէնց այսօր եեթ
Ես պիտի խօսեմ հօրեղբօրդ հետ:
Պիտ ասեմ իրեն. «Ո՛վ էր Մըհերը.
Գառնարած էր նա թէ Սասմայ տէրը:
Ու նա էլ կ'ասի. «Սասմայ թագաւոր.»
Ու ես էլ կ'ասեմ. եթէ թագաւոր,
Հապա ի՞նչպէս է, որ նըրա որդուն
Թողիր, որ մընայ անտէր ու անտուն.
Բաւական չէ, որ հէրութիւն չարիւր,
Դեռ դառնարած էլ նըրան կարգեցիր:
Տեսնեմ թէ նա ինչ կը տայ պատասխան:
Ու ես էլ կ'ասեմ. է՛յ, Ձէնով-Յոնան,
Հերիք է, ինչքան Մըհերի որբին
Պահեցիր մըթան, խաւարի միջին...
Իմ աչքը բացուեց, լուսացաւ աշխարհ:
Մի ուրիշ հովիւ գըտէք ձեզ համար.
Ձեր գառնուկներին ես ձեզ եմ թողնում.
Ես որսկան եմ, և իմ հօրը երկրում,
Սեղան-սարի մօտ,
Ուր արածում են եղնիկ ու այծեամ,
Վաղըն առաւօտ
Գընում եմ քեզ հետ երէնքը որսամ:
Մըհերի որդու արժանի խօսքեր:
Իմ օրհնութիւնը լինի քեզ ընկեր:
Հիմի խօսք չունիմ: Գընա, Տէրն ընդ քեզ:

Գիւլ.

Դաւ. Գընում եմ, գընում, նանի ջան. բայց տես,
էլ ինձ չանիծես: (Գնում է:)

Պ Ա Տ Կ Ե Ր 2

Որսի-սարը: Տեսարանը ներկայացնում է բարձրաւան-
դակ տեղ, ուր երևում են նախկին անտառի հետքեր, կոճեր և
մացառուտ: Մի բարձրութեան վրայ երևում են աւերակներ:
Արեւ մայր է մտել, և կառաց-կամաց մութն ընկնում է: Գա-
լիս է Ձէնով-Յոնանը որսորդական շորով. նրա հետ երկու
որսկաններ, որոնցից մէկի մատի վրայ թառած է բազէ: Քիչ
յետոյ գալիս է երրորդ որսկանը. նրա հետ երկու բարակներ:
Ձէնով-Յոնանը նստում է մի կոճղի վրայ՝ հանգստանալու.
յոգնածութիւնից սաստիկ հեռւ է: Միւսները պառկում կամ
թեք են ընկնում այս ու այն կողմ: Ամենքը դադրած են ե-
րևում:

Ձէն.-Յոն. Սաստիկ դադրած եմ... Օ՛ ք, Տէր իմ Աստուած...

Բոլոր մարմինըս այնպէս է ջարդուած...

1-Որսկան Այս ամբողջ օրը մենք ման ենք գալիս,
Սար ու քար, ձորեր ոտի տակ տալիս:

Ձէն.-Յոն. Լաւ է, եթէ ես չհիւանդանամ

Ու այստեղ մընամ:

Է՛հ, զուր լըսեցի ես Դաւթի խօսքին.

Ի՛նչ կը վայելէր ինձ նման ծերին

Բարձրանալ սարեր, երէներ որսալ...

Վերջին անգամն է. էլ այստեղ չեմ գալ:

2-Որսկ. Ափսճս, զուր անցան մեր բոլոր ջանքեր.
Այստեղ բընաւին չկան երէներ:

3-Որսկ. Էլ ասե՛լ է պէտք: Ամեն տեղ եղանք.

Քարափ չմընաց, որ չբարձրանանք,

Խոռոչ չմընաց, որ չմըսնէինք,

Հովիտ չմընաց, որ չնայէինք.

Ոտի տակ տըւինք ամբողջ Որսասար,

Բայց երէների հետքըն էլ չկար:

1-Որսկ. Զարմանալի է: Կարծես այս սարին

Աստուածային մի ցասում է դիպել,
Կամ զարհուրելի կըրակ է անցել
Եւ այրել բոլոր շնչաւորներին:

Ձէն.-Յոն. Մութըն ընկնում է, Դաւիթը չկայ:
Տեսնես մեր խենթը ռոտեղ է հիմա:

3-Որսկ. Նըրա հետ էի մի թեք ժայռի տակ.
Յանկարծ ինձ թողեց և արագ-արագ
Բարձրացաւ. կարծեմ, ինչ որ բան տեսաւ.
Ու այնուհետեւ տչքիցըս կորաւ:

Ձէն.-Յոն. Յանկարծ գլուխը փորձանք չբերի:

2-Որսկ. Դաւիթը քաջ է. ումնից ան քաշի:
Թող թէկուզ առիւծ պատահի նըրան,
Կը խեղճացընի, ինչպէս մի գառան:

Ձէն.-Յոն. Հա, ասենք երկիւղ չկայ զազանից.
Ես վախենում եմ ուրիշ փորձանքից:
Սարոտ երկիր է, դարուփոս տեղեր.
Ամեն մի քայլում գահավէժ ժայռեր...
Հերիք է փոքրիկ անըզգուշութիւն,
Եւ մարդ կորած է, չկայ փըրկութիւն:
Անդունդի համար խըտրութիւն չկայ.
Էլ չի հարցընում թըզուկ ու հըսկայ:

3-Որսկ. Նա կարող է և ճամբան կորցընել:

Ձէն.-Յոն. Հապա ինչ—այդ էլ կարող է լինել:

3-Որսկ. Կ'ուզէք ես զընամ ու նըրան փընդռեմ:

Ձէն.-Յոն. Ո՛չ, թողէք առաջ ես նըրան կանչեմ.

Եթէ իր ճամբան կորցըրած լինի,

Իմ ձէնիս վըրայ ճամբան կը գըտնի:

(Ձէնով-Յոնանը կանգնած ծայն է տալիս: Նրա վիթխարի ծայնին դըրդալով արձագանք են տալիս շրջակայ ձորերը):

Դաւիթ, էյ Դաւիթ, որտե՛ղ ես, որդիս:

Դաւթի ձայ. Է՛յ-հէյ, այստեղ եմ, գալիս եմ, գալիս:

1-Որսկ. Ահա երևաց:

Ձէն.-Յոն. Փանօք Քեզ, Տէր Աստուած:

(Դաւիս է Դաւիթը շալակած մի սպանուած եղնիկ, որ
նա ձգում է նրանց առաջ: Բոլորեքեան հաւարւում են սպան-

ուած երէի շուրջը, նոյնպէս և շները հետաքրքրուած հոտոտում են այս ու այն կողմից):

Դաւ. Տեսէք ինչ սիրուն եղնիկ եմ գտնել:
Խըճուկ... ուղղակի սըրտին է դիպել:
Դեռ թըրպըրտում էր սա ճանապարհին.
Հէնց այստեղ էր, որ փըչեց իր հոգին:

Ձէն.-Յոն. Շատ խոշորըն է և ինչքան գիրուկ:

Դաւ. Բա, տեսէք... Մինչև անգամ արտասոճւք...
Անմեղ կենդանի...
Մի ասող լինի.

«Ի՞նչ վընաս էիր դու տըւել Դաւթին,
Որ քեզ նետահար գըլորեց գետին»:
Տեսէք, ինչպէս է իր վիզը ծըռել,
Բիբերը մարել, վերև են թըռել...
Բայց պէտք է ասեմ, ինձ լաւ չարչարեց:
Խըղճուկի օրը խիստ վատ տեղ մըթնեց.
Կամ ժայռի գըլխից պիտի վար նետուէր
Կամ էլ իր կեանքըն ինձ մատաղ անէր:

Ձէն.-Յոն. Վաղուց է որսի միւս կերած չէինք.
Ուրեմն էգուց մենք լաւ ճաշ ունենք:
Խորոված կ'անենք ու նըռան գինին
Անուշ անելով կ'օրհնենք Մըհերին:

(Որսկանները քաշուել են մի կողմ և պառկոտել, նոյնպէս և շները: Ձէնով-Յոնանը անթարին (վերնագգեստ) փռելով իր տակը՝ թեք է ընկնում գետնի վրայ: Դաւթը մի պահ լուռ-թիւնից յետոյ՝ սկսում է խօսել):

Դաւ. Բայց մի բան ասեմ, հօրեղբայր Յոնան.
Միթէ սա է ձեր հարուստ, դովական
Եւ երեւիլի այն Որսասարը
Ու գըրախտի պէս կանաչ անտառը:
Առաջ էլ այստեղ դատարկ էր, տըխուր,
Այսպէս անապատ ու չորս կողմը լուռ:
Ինչո՞ւ այս խեղճը մենակ էր շըրջում
Անընկեր, տըրտում... Միթէ այս սարում
Այս եղնիկըն էր միայն մընացել.
Իսկ ընկերները—ո՞ւր են գընացել:

Իջնում ես ձորը—ոչ մի շընչաւոր,
Բարձրանում ես սար—չկայ ոչ մի ձայն.
Ես չեմ հաւատում, թէ սա է իմ հօր
Այն Որսասարը՝ ընդարձակ ու լայն,
Ուր երէններին թիւ-համար չկար:

Ձէն.-Յոն. Դաւիթ, սիրելիս, այդ ամենը կար:
Այժեամ ու եղիկ, եղջերու, պախրայ
Խըռնուած խըմբերով թափառում էին
Գորգի պէս փռուած մարգերի վըրայ
Եւ սարալանջի ժառերի գըլխին...

Այստեղ կար հընուց և մի եղեգնուտ,
Ուր լիք էին միշտ ահուկի կինճեր,
Որ լուսաբացից մինչ իրիկնամուտ
Սըրում և յղկում էին ժանիքներ՝
Հասուն եղեգներ փռոցներով օդում,
Որոնց աղմուկըն հասնում էր հեռուն:

Դաւ. Բայց ուր են նըրանք... ինչո՞ւ չեմ տեսնում...
Հաւքեր էլ չը կան այս անտէր երկրում.
Ոչ լոր, ոչ կաքաւ և ոչ վայրի բադ—
Ձը կայ ոչ մի հատ:

Այստեղ ամեն ինչ այնպէս է մեռած,
Որ կարծես թէ կեանք բընաւ չէ եղած:
Բայց ուր է ձեր այն սիրուն անտառը,
Եւ ուր վիթխարի այն սօսիները,
Որոնց գեղեցիկ, կանաչ կատարը
Բարձրանում էր վեր, մինչև աստղերը:

Ձէն.-Յոն. Դաւիթ, հաւատա՛, անապատի տեղ,
Մի հիանալի գըրախտ էր այստեղ,
Որի նըմանը ոչ մի տեղ չը կար.

Համբաւ ունէր, որ լըցըել էր աշխարհ:
Դաւ. Բայց ի՞նչ պատահեց, ի՞նչ հըրաշք եղաւ,
Որ այդ բոլորն յանկարծ չըքացաւ.
Ի՞նչ զարհուրելի ոյժ պիտի լինէր,
Որ շէն գըրախտըն անապատ լինէր:
Ասա՛, հրէշի անունը տուր ինձ.

Այրւում է սիրտըս կրրակ ու բոցից:

Ձէն.-Յոն. Անցած զընացած բաների վըրայ,

Սիրելի սրդի, շատ մի՛ բարկանա:

Դաւ. Ա՛, կամենում ես ինձանից ծածկել...

Ձէ, պիտի ասես, ես կ'ուզեմ լրսել:

Ձէն.-Յոն. Մըսրամելիք է գըրա անունը:

Դաւ. Մըսրամելիքը... Մըսրայ այն շննը...

Ձէն.-Յոն. Հէնց որ նա լրսեց էլ չը կայ Մըհեր,

ժողովեց անթիւ անհամար զօրքեր,

Մըտաւ մեր անտէր մընացած աշխարհ՝

Սասում անելու գետնին հաւասար:

Կըրակ էր ընկել, վառւում էր Սասում,

Բոցըն ու ծուխը երկինք էր հասնում...

Դաւ. Բայց դու, հօրեղբայր, հօ մեռած չէիր.

Դու այդ ամենը տեսար քո աչքով—

Եւ համբերեցիր, տարար, լըռեցիր,

Վըրէժխընդրութեան բոցոտ կըրակով

Ձը լըցունց հոգիդ...

Ձէն.-Յոն. Խոհեմութիւնը լաւ բան է, Դաւիթ:

Ի՞նչ կարող էինք մենք անել, ասա.

Թըշնամին մեզ շատ նեղըն էր գըցել.

Սասմայ սարերի, դաշտերի վըրայ

Մի սարսափելի բանակ էր դըրել,

Կըրակ էր թափում խեղճ Սասմայ գըլխին,

Ձը կար վերջ անխիղճ կոտորածներին...

Այդ օրով էր, որ և Ուսասարը

Այսպէս չորացաւ,

Եւ պարըսպապատ կանաչ անտառը

Մնապատ դարձաւ:

Դաւ. Մըսրամելիքի բախտիցըն է, որ

Ես այդ ժամանակ փոքրիկ էի դեռ.

Ես կը թույնէի, որ նա գար իմ հօր

Ծաղկած երկիրը քարուքանդ անէր...

Ձէն.-Յոն. Դաւիթ, միամիտ մի խօսիր այդպէս.

Նա սովորական մարդ չէ հասարակ,

Այլ մի աժդահան ահուելի և վէս,
 Ինչպէս ամբոցի գոռոզ աշտարակ:
 Երբ գուրդ է գըցում Մըսուր քաղաքից,
 Սակաւ է մընում հասնի Չինմաշին.
 Երբ ման է գալիս, կարծես թէ հիմքից
 Սարեր փուլ եկան և կործանուեցին.
 Տափը դողում է ոտների տակին:
 Թող հիմա էլ նա մեր երկիրը գայ...
 Մըսրամելիքից վախեցող չը կայ:
 Հօրեղբայր Յոնան, քեզ մի բան ասեմ.
 Իմ հօր երկիրը չը պիտի թողնեմ
 Այս խեղճ դըրուժեան, այսպէս անապատ.
 Ծընուել ենք աղատ և լինենք աղատ:
 Այստեղ նոր անտառ մենք պիտի գըցենք.
 Անտառի չորս կողմ պարիսպներ քաշենք.
 Նըրա մէջ նորից կեանք պիտի եռայ,
 Երկիրը նորից պիտի շէնանայ:
 Թող առաջուայ պէս ուրախ խըմբերով
 Անթիւ երէներ այստեղ թափառեն,
 Թըշնամիներից խալառ ապահով
 Մարգերի վըրայ հանգիստ արածեն:
 Թող աճեն, ծաղկեն ծառեր, ծաղիկներ
 Եւ օդը լըցնեն անուշ գովութեամբ,
 Եւ հազար ու մէկ գեղգեղուն հաւքեր
 Անտառ թընդացնեն երգեցողութեամբ...
 Ա՛խ, նոր անտառըն այնպէս պահեմ ես,
 Նախշուն ծաղկի պէս...

Բայց ցընորք չէ սա և ոչ փուճ երազ.
 Հէյ-վախ, հօրեղբայր, պարտական մընաս,
 Թէ որ ինձ չօգնես
 Ու մենակ թողնես:

Ձէն.-Յոն. Աւելի լաւ է, Դաւիթ, որ հիմա

Մենք էլ սըրանց պէս պառկենք ու քընենք.
 Իսկ առաւօտեան, երբ որ լուսանայ,
 Այդ մասին քեզ հետ երկար կը խօսենք:

Դաւ. Քընկը, հօրեղբայր, ես էլ բո մօտին
Այստեղ կը պառկեմ: Բայց ամենևին
Քընեկ չեմ ուզում:

(Ձենով-Յոնանն արգէն քնած է. նոյնպէս և միւս որս-
կանները: Դաւիթը թեք է ընկել հօրեղբօր մօտ և անշարժ
նայում է մի կէտի վրայ՝ մտքերով հեռու-հեռու տարուած: Նրա
աչքերի առաջն է Մարութայ սարի ստուերազիծը, որի զաւա-
թին երևում է Աստուածածնի աւերուած վանքը: Այն կողմում
Դաւիթը նշմարում է մի ճերմակ և մաքուր լոյս, որը բխում
է մարմարիոնի պատառուածքից և կաթնագոյն շողեր է
տարածում իր շուրջը: Լոյսը գնալով աւելի և աւելի պայծա-
ռանում է: Դաւիթը դարմացած և սրտայոյզ վեր է կենում իր
տեղից):

Արարի՛չ Աստուած, այն ի՞նչ է այնտեղ...

Սա ոչ ճրրագ է

Եւ ոչ կըրակ է,

Այլ աստղից պայծառ լոյս հըրաշագեղ:

(Դաւիթը փնտւում է լոյսի ուղղութեամբ և քիչ յետոյ վե-
րադառնում՝ սաստիկ այլայլուած՝ խորհրդաւոր երեւոյթի տը-
պաւորութեան ներքոյ):

Հօրեղբայր Յոնան... Ի՞նչ խոր քընած է...

Ջարթեցնեմ թէ ոչ... Գանի չէ մարած,

Թո՛ղ սա էլ տեսնի... Հօրեղբայր, զարթի՛ր,

Այնտեղ մի լոյս կայ... այն կողմը նայի՛ր:

Ձեն.-Յոն. (Չարքնելով) Դաւիթ, արթնւն ես, դու քը-
նած չես դեռ:

Դաւ. Ես էլ չեմ կարող քընել այս գիշեր:

Տես, այն ի՞նչ լոյս է Մարութայ սարում

Այնպէս անարատ և այնքան պայծառ...

Իր շուրջըն այնպէ՛ս է լուսաւորում,

Որ պարզ երևում է ամեն մի քար:

Տես—քանի մութը թանձրրանում է,

Այնքան աւելի պայծառանում է...

Սա ի՞նչ է, ասա, հօրեղբայր Յոնան,

Ի՞նչ խորհուրդ ունի, ինչի՞ է նըշան...

Ձեն.-Յոն. (վեր է կենում եւ խաչ հանում երեսին)

Սա Աստուածային նըշան է, Դաւիթ.

Չորքի՛ր շուտ և խաչ հանի՛ր երեսիդ։
(Դաւիթը չորում և խաչակնքում է երեսը)։

Դաւ. Խօսի՛ր, հօրեղբայր, ինչ գիտես պատմի՛ր։
Ձէն.-Յոն. Դէ ինձ լաւ լըսի՛ր։

Այն բարձր տեղը, որ այնպէս պայծառ
Հըրեղէն լուսով լուսաւորուած է,
Կանգնած էր առաջ մի սիրուն տաճար,
Որ հիմա քանդուած և աւերուած է,
Անգուզակա՛ն էր, հրաշալի էր նա,
Նըմանը չը կար մեր ամբողջ երկրում.
Գըմբէթի խաչը, Դաւիթ, համարեա
Մինչև կապուտակ երկինք էր հասնում։
Եւ գուռ ունէր նա—մի ըսքանչելիք.
Այնքան նուրբ, շըբեղ, այնքան գեղեցիկ...
Ամենահմուտ վարպետի ձեռքով
Վերեկից ներքև ծածկուած զարդերով...
Իսկ ներսը, ներսը... ինչ պայծառութիւն...
Ուղիղ երկնային մի արքայութիւն։
Թէ կամարներում և թէ պատերին
Քանի՛ հատ ասեմ պատկերներ կային,
Այնքան գեղեցիկ և նուրբ նկարած,
Կարծես կենդանի առաջիդ կանգնած...
Բոլոր սիւները—սրբատաշ քարից,
Միաձոյլ, ասես՝ հալած ու թափած,
Եւ խարխիւներից ու խոյակներից
Ըզմայլում էր մարդ և մընում ապշած,
Թէ ուր կարող է հասնել մեր հոգին,
Երբ ձըգտում է նա վեհին ու բարձրին։
Եւ ինչ հիացք էր զանգակատունը
Ու վերև կախած նըրա զանգերը,
Որոնց քաղցրաձայն, զօրեղ թընդիւնը
Լըցնում էր չորս կողմ բոլոր ձորերը...
Եւ չէր գաղարում այնտեղ օրն ի բուն
Ձերմեռանդ աղօթք և ժամերգութիւն.
Հընչում էին միշտ և տիւ և գիշեր

Սաղմոս, շարական, հոգևոր տաղեր
 Քառսուն բարեպաշտ վարդապետների
 Եւ քառսուն խոնարհ սարկաւազների...
 Տիրամօր տօնին, ամրան վերջերում,
 Ամբողջ Սասումը այնտեղ էր լինում:
 Մարութայ սարը կենդանանում էր,
 Ձարգարւում, կարծես գարնան ծաղկունքով,
 Եւ ծովի նրման ալեկոծւում էր
 Ուրախ ամբոխն՝ իրար անցնելով...
 Չորս կողմը, բոլոր ճանապարհներում
 Ուխտաւորներ է ուր կը խըռնուէին՝
 Մի ծայրը կորած Սասմայ կիրճերում
 Եւ միւս ծայրը՝ Մարութայ գլխին...
 Ա՛խ, անդառնալի, երջանիկ օրեր...
 Այնտեղ տըխրութիւն ասածըդ չկար.
 Եւ ուրախ էին թէ մանուկ թէ ծեր
 Ժողովրդական այն տօնի համար:
 Այնտեղ ընդհանուր ուրախութեան մէջ
 Իւրաքանչիւր ոք թէ կին և թէ մարդ
 Թաղում էր բոլոր հոգսերըն անվերջ
 Եւ ինչքան սրբաւոր ունէր ցաւ ու դարդ—
 Ամենքըն ուրախ, ամենքը զըւարթ:
 Դաւ. Ա՛խ, երնէ՛կ ես էլ, հօրեղբայր Յոնան,
 Տեսած լինէի գոնէ մէկ անգամ:
 Ձէն.~Յոն. Ի՞նչ խառն բազմութիւն, ի՞նչպիսի աղմուկ...
 Այստեղ աշուղի սագըն ու տաղը,
 Այնտեղ դափ-գոլերնան կամ թէ մեղմ տուգուկ,
 Եւ ջահէլ խըմբի պարըն ու խաղը:
 Մի տեղ, կը տեսնես, վըտանգի դիմաց,
 Անթիւ թըլիսֆներ ուսերից կախած՝
 Լարախաղացը ճարպիկ ոստիւնով
 Անցնում է արագ ձրգուած պարանով,
 Նըստում, վեր ցատկում, ինչպէս սատանայ,
 Եւ յանկարծ, կարծես թոկից ընկնելով,
 Գլխի վայր կախւում մի ոտքի վըրայ:

Իսկ խենթը ներքե՝ նըրա ծաղրածուն
 Հետևում է իր հըմուտ վարպետին
 Եւ հարթ-հաւասար ու փափուկ գեանին
 Նըրա պէս ցատկում, վազում, գըլորում
 Եւ հիանում իր հնարքի վըրան,
 Ի մեծ ցընծութիւն խըբուած բազմութեան:
 Մի կողմ՝ ըսկեսուր և հարս ու աղջիկ
 Մատաղի համար կըակ են անում,
 Միւս կողմ՝ նըստոտած են ծալապատիկ
 Ու եփած տաք-տաք մատաղըն ուտում,
 Իսկ վանքի առաջ ինչ գոռում-դոշում...
 Ճամբան կը դառնար մի վաճառանոց.
 Մըրգավաճառը՝ առաջը դըրած
 Պըտուղներով լի քանի մի կըթոց՝
 Գովում էր ձէնով իր հետը բերած
 Անուշ խաղողը, կարմիր, խընձորը,
 Շաքարի տանձը, մալաս-սալորը,
 Մեղրահամ սելը և այն բոլորը,
 Ինչով որ մեր Տէր Աստուած Երկնային
 Լըցըել է առատ գեղջուկի այգին:
 Իսկ տաճարի մէջ հօ էլ տեղ չը կար.
 Սուրբ պատարագը տեւում էր երկար.
 Ոչ մէկը ժամից հէջ դուրկ չէր մընում.
 Մինը մըտնում էր, միւսը ելնում:
 Ափոստ Մարութայ սուրբ Աստուածածին,
 Ափոստ, որ հասար այս խեղճ վիճակին...
 Բայց ինչ պատահեց:
 Երկի՞րը շարժուեց,
 Թէ դարձեալ Մըսրայ մոլի գազանը...
 Ձէն.-Յոն.Այո, նա քանդեց այս մենաստանը.
 Եւ, մեր հոյակապ տաճարի տեղակ,
 Թողեց մեզ համար մի խեղճ աւերակ:
 Բայց սըրբութիւնը սըրբութիւն մընաց.
 Ու նըրա մարմար սեղանի վըրան
 Պայծառ, հըրեղէն մի լոյս երևաց,

Դաւ.

Դաւ.

Իբրեւ Տիրամօր անարատ նըշան:
 Հօրեղբայր Յոնան, ահա, էլ «չէ» չը կայ.
 Մարութայ վանքը, Աստուած է վըկայ,
 Մենք շուտով պիտի վերանորոգենք.
 Իսկ Որսի-սարը առ այժմ թողնենք:
 Երգում եմ, իմ հայր, քո գերեզմանով,
 Տաճարը ոտի կը կանգնի շուտով:
 Պիտի մոռանամ, թողնեմ այսուհետ
 Որսորդութիւնըս իմ աղեղ և նետ,
 Բոլոր եռանդով և ամբողջովին
 Նըւիրուեմ պիտի ես իմ սուրբ գործին:
 Իսկ դու, հօրեղբայր, ինձ պէտք է օգնես:
 Հէնց որ կը ծագի վաղուան արեգակ,
 Մարութայ գըլխին պիտի ժողովես
 Հարիւր հատ վարպետ, հազար հատ մըշակ:
 Որ սուրբ տաճարի նոր հիմքը դնեն:
 Աշխատանքներին կը հըսկեմ անձամբ
 Եւ միայն այն օր սարիցը կ'իջնեմ,
 Երբ վանքը նախկին իր գեղեցկութեամբ
 Մարութայ գըլխին կանգնած կը տեսնեմ:
 Մենք չենք խընայի ոչ փող և ոչ ջանք,
 Բայց փոխարէնը կը շինենք մի վանք,
 Այնքան փառաւոր և այնքան պայծառ,
 Որ իր համբաւը տարածուի աշխարհ:
 Արեւս վըկայ, թէ հընար լինէր,
 Ձուլել կը տայի այնպիսի գանգեր,
 Որ, երբ վերհատեն, նըբանց զիլ ձայնից
 Ձարթնէր թըշնամին իր քաղցր քընից:

Ձէն.-Յոն. Դաւիթ, ձեռ վեր առ դու այդ քո մըտքից:

Եօթը տարի է, որ Մըսրայ տէրը
 Մոռացել էր մեզ խարջ չէր պահանջում.
 Եօթը տարի է, հարկահանները
 Սասմայ աշխարհում չէին երևում.
 Իսկ եթէ հիմա վերանորոգենք
 Աւերուած վանքը, առաջուայ նըման,

Նըրա սըրտումը կըրակ կը վառենք
 Մի զարհուրելի վըրէժխընդըութեան:
 Ասկարը կ'առնի, մեզ վրայ կը գայ
 Եւ ամբողջ Սասում ոտի տակ կը տայ:
 Դաւ. Թող գայ, նըրանից ես չեմ վախենում.
 Եւ խօսքիս վըրայ հաստատ եմ մընում:
 Ձէն-Յոն. Մեր մեծ աղէտի սլատճառ կը դառնաս
 Ու յետոյ, Դաւիթ, սաստիկ կը զըղջաս:
 Դաւ. Ինչ որ էլ ասես, վաղ առաւօտեան
 Պիտի ձեռք զարկենք վանքի շինութեան:
 Եւ, մեր Տիրամայր սրբը Աստուածածին,
 Եղի՛ր օգնականն նորելուկ Դաւթին:

Պ Ա Տ Կ Ե Ր 3

Մարամելիքի ապարանքը: Մի դահլիճ, որի պատերը և
 գմբեթաձև առաստաղը զոյնզգոյն ապակիներից են, որոնց շնոր-
 հիւ սենեակը ստանում է մի տեսակ կախարդական բնաւոր-
 ութիւն: Յատակը մարմարեայ: Դահլիճի ճակատին դրուած է
 գահը: Պատի վրայ կախուած են զէնք ու զրահ՝ նետաղեղ,
 կապարճ, գուրդ, նիզակ, վահան, սրեր: Կան նաև զարդարանք-
 ներ՝ եղջիւրներ, վագրի մորթի, անօթներ մարդկային գանգից՝
 արծաթապատ և քանդակագործ, վարաղի ժանիքներ՝ թելի
 վրայ կախած:

Մարամելիքը՝ շքեղ, գոյնզգոյն զգեստով, գօտիով, կեռ
 սուրը կապած և գլխին չալմա՝ ադամանդներով զարդարած՝
 առօք-փառօք բազմել է գահի վրայ և շփում է երկայն ալիսա-
 ուրն մօրուքը և մինչև ակաջները տարած բեխերը: Ինքը խո-
 ժողադէմ է, թխագոյն և աչքերը սև ու դաժան:

Մտնում է մի թիկնապահ և դռան մօտ կանգնում:
 Թիկն. Հըզօր խալիֆա, քո խոնարհ ծառան՝
 Քաջ Կոսբաղինը սպասում է դռան:
 Մսրամ. Թող ներս գայ շուտով:
 (Թիկնապահը գնում է: Մտնում է Կոսբաղինը, մօտենում

է գահին և չոքելով պատուանդանի վրայ՝ համբուրում է Մըս-
րամելիքի փէշը)։

Կոսթազին բարո՛վ։

Կոս. Արեգակնափայլ անյաղթ իմ արքայ,
Մի տըխուր համբաւ Սասմայ աշխարհից։

Մսրամ. Լըսում եմ, ասա։

Այդ երևում է քո մըռայլ դէմքից։

Կոս. Շըրջազայեցի, ըստ քո հրամանին,
Քո մեծ տէրութեան բոլոր ծայրերը։

Մսրամ. Եւ ի՞նչպէս գըտար։ — Ամեն տեղ կարգի՛ն։

Կոս. Այո՛, թող վըստահ լինի իմ տէրը.
Ամեն տեղ հանգիստ և խաղաղութիւն,
Եւ ժողովուրդը հազար բերանով
Փառաբանում է քո օրհնեալ անուն՝
Երջանիկ, ուրախ և միշտ ապահով։
Բայց միայն մի տեղ, միմիայն Սասում
Ես նըկատեցի ինչ որ խըլըրտում...։

Մսրամ. Ի՞նչ տեսար այնտեղ, ի՞նչ գիտես, ասա։

Կոս. Դեռ մի առանձին մեծ վըտանդ չը կայ.
Չը կայ, բայց յետոյ կարող է լինել։
Մըհերի որդին գլուխ է բարձրացրել։

Մսրամ. Այն խելառ տըղան, այն խողարանձը...։

Կոս. Այո՛, տէր արքայ, այդ անիծուածը։

Մսրամ. Ափսո՛ս, որ այդ չար օձի ձաղուկին
Ես չը սպանեցի իր ժամանակին,
Երբ որ նա անխելք երեխայ էր դեռ...
Հիմա նա վազուց փըտած կը լինէր։

Կոս. Իր ժողովըրդի գըլուխըն անցած՝
Անում է, ինչ որ սիրտըն ուզում է,
Ժողովուրդըն էլ, ուղիղըն ասած,
Նըրան կուռքի տեղ երկրրպաղում է,
Դաւթի անունով երգում է ուտում
Եւ Սասմայ իշխան ու տէր համարում։

Մսրամ. Օհօ, մոռացան Մսրամելիքին...։

Ես դըրանց խելքի կը բերեմ կըրկին։

- Կոս. Յիշում ես, տէր իմ, Մարութայ վանքը,
Որ համարւում էր Սասմայ պարծանքը.
Եւ հրպարտ կանգնած սարի կատարին
Հասնում էր կապոյտ երկնակամարին:
Երբ վերջին անգամ ասպատակեցինք
Սասմայ երկիրը սըրով և հըրով,
Այն վանքն էլ մենք քարուքանդ արինք՝
Գըմբէթը գետնին հաւասարելով:
- Մսրամ. Եւ մընաց միայն մի խեղճ փըլատակ:
Կոս. Բայց հիմա արգէն փըլատակի տեղ
Կանգնած է մի նոր տաճար փառահեղ,
Որի զանգերի ուժգին ձայները
Հասնում են մինչև Մըսրայ սարերը:
- Մսրամ. Բայց ո՞վ յանդըգնեց, առանց իմ կամքի,
Ձեռ զարկել մի նոր տաճարի շէնքի:
Կոս. Էլ ո՞վ կ'անէր այդ—միայն Դաւիթը,
Սասմայ պաշտելի և քաջ իգիթը:
- Մսրամ. Բայց նա չէր կարող, չէր համարձակուի...
Միթէ չէր լըսել Մըսրամելիքի
Վիթխարի ոյժը, կարողութիւնը,
Միթէ չէր լըսել նա իմ անունը...
Կոս. Եթէ գըլխումը քիչ խելք ունենար,
Նա այդ չար գործից հեռու կը մընար:
- Մսրամ. Բայց ի՞նչպէս է, որ մենք չենք իմացել:
Կոս. Կարճ միջոցում են տաճարը շինել:
Վըրան բանել են եօթն օր շարունակ
Հարիւր հատ վարպետ, հազար հատ մըշակ:
Մսրամ. Եւ հիմա պատրաստ է բոլորովին:
Կոս. Ինչպէս չէ, մինչև անգամ օծեցին.
Էն էլ ի՞նչ շըքով,
Ի՞նչ մեծ հանդիսով...
Ես հեռու կանգնած տեսայ բոլորը.
Դըրանց ծէսերը, գըրանց թափորը,
Խաչ ու խաչվառը,
Խունկ ու բուրվառ...

- Լըսեցի զըրանց ժամերգութիւնը,
Վանքի զանգերի ուրախ թընդիւնը...
- Մարամ. Լըսիր, Կոսբաղին: Հէնց վաղըն և եթ
Ճանապարհ կ'ընկէք Չարխաղինի հետ
Դուք դէպի Սասուն:
Շատ կարճ միջոցում
Հարկատու երկրից պիտի ժողովէք
Եօթ տարուայ խարջը—քառսուն բեռ ոսկի:
Բայց չը լինի՞ թէ դուք ականջ զընէք
Աղաչանքների կամ արտասուքի...
- Կոս. Անհոգ կաց, իմ տէր, և վըստան եղիր.
Քառսուն բեռ ոսկին պատրաստ համարիր:
- Մարամ. Ես ձեզնից կուգեմ և քառսուն աղջիկ
Ազապ, գեղեցիկ.
Քառսուն կարճ կընիկ, որ երկանք աղան
Եւ քառսուն երկայն, որ ուղտեր բառնան:
Բայց անձ ձեզ իմ խիստ հըրամանը.
Մինչև բոլորը պատրաստ չը լինի,
Սասումից ելնել, անցնել սահմանը
Ոչ ոք ձեզանից իրաւունք չունի:
- Կոս. Հըղօր ալլահի օգնականութեամբ
Քո տըռած բոլոր պատուիրանները
Ես կը կատարեմ խստիւ, ճըշտութեամբ,
Եւ գոհ կը մընայ իմ բարի տէրը:
- Մարամ. Իսկ գալով Դաւթին, ձեռ-ոտըն ամուր
Կապկապած՝ ձեզ հետ կը բերէք Մըսուր:
- Կոս. Վաղ առաւօտեան կ'ենենք անպատճառ:
- Մարամ. Բարի ճանապարհ:
- Կոս. Բարով մընաս, տէր: Թո՛ղ մեծ ալլահը
Հաստատուն պահի քո ոսկի գահը:
(Կոսբաղինը գնում է)

Պ Ա Տ Կ Ե Ր 4

Գիւլնազի բանջարանոցը, ուր բուսել է շաղգամ: Աջ կողմում երևում է խրճիթը՝ փակուած դռնով, գալիս են Մարամե-լիքի հարկահանները՝ Բադին և Սիւդին: Սրանց առաջնորդում է Ձէնով-Յոնանի կողմից մի պահապան: Բոլորն էլ զինուած են: Պահապանը բաղխում է խրճիթի դուռը:

Պահ. Պառնւ, էյ պառաւ, արի՛ դուռը բաց:

Գիւլ. (դրան ետեւից) Աստուած տայ, Աստուած: Ո՛չ փող կայ ո՛չ հաց:

Պահ. Հաց ուզող չը կայ.

Դուռը բաց արա՛:

(Գիւլնազը կամենում է բաց անել դուռը, բայց նկատելով զինուած մարդիկ՝ ճշարով և վախեցած դուռն իսկոյն գոցում է):

Բադ. Ի՞նչ կայ վախեցար,

Այ յիմար քաւթնա՛:

Սիւդ. Բաց արա, թէ՛ չէ՛ կը ընկահան կ'անեմ,

Քացի կը տամ ու դուռըդ կը կոտրեմ:

Գիւլ. (գլուխը հանելով) Սրանք ո՞վքեր են:

Պահ. Մըսրացիներ են:

Եօթ տարուայ խաբշը եկել են տանեն:

Գիւլ. Ես ոչինչ չունիմ... Ի՞նչ պիտի առնեն...

Բադ. Ոսկիքըդ հանիր բեր այստեղ շուտով,

Եթէ՛ չես ուզում, որ խրլենք զոռով:

Գիւլ. Այ անաստուածներ, դուք ի՞նչ էք ուզում

էս կերած-կորած անտէր պառաւից:

Ինչի՞ էք եկել դռներըս կոտրում.

Ինչ պահանջ ունիք, արէ՛ք հարըստից:

Ինձ պէս աղքատին ո՞վ է փող տըւել,

Որ եկել էք իմ դռանըս կանգնել:

Տունըս դատարկ է: Մի պղինձ չը կայ

Աղիւղ օրերը կերակուր եփեմ.

Կայ մենակ մի հին, ժանգոտած կաթսայ,

Էն էլ փող չունեմ գոնէ կըլեկեմ:
 Մի խըսիւր չունիմ, որ փըռեմ տակըս,
 Ջրմեռուայ ցըրտին գետնին եմ պառկում,
 Մի փալաս է իմ վըրի վերմակըս—
 Փաթաթում եմ ու կըծիկ եմ դառնում:
 Ախր ի՞նչ անեմ, ինչի՞ս էք կարօտ,
 Որ էդքան հոգով եկել էք ինձ մօտ:
 Դու սո՛ւտ ես, լըռիւր, զգուելի՛ ջադու.
 Ես չեմ իմանում, թէ ո՞վ էիր դու:
 Երբ որ Մըհերը կենդանի էր դեռ,
 Մեզանից ամեն մէկըն էլ գիտէր,
 Որ դու սիրականն էիր Մըհերի,
 Որին դարձըրել էիր քեզ գերի:
 Տունըդ շրքեղ էր պալատի նման,
 Զարդարւում էիր անզին քարերով,
 Ապրուստ ունէիր թագաւորական,
 Սընդուկներըդ լի ոսկով-արծաթով:
 Հագածըդ էր միշտ բեհեզ ու դիպակ,
 Կերած-խըմածըդ—մեղըր ու կարագ:
 Բայց Մըհեր մեռաւ, ու Մըսրայ տէրը
 Ներս թափեց Սասում բոլոր գօրքերը.
 Ինչ որ ունէի, յափշտակեցին,
 Բեհեզ ու դիպակ, ոսկի ու արծաթ,
 Տունըս քանդեցին և կըրակ աւելին,
 Ինձ էլ դարձըրին մի ետին աղքատ:
 Միւղ. Դէ բերում ես, բեր, թէ չէ... հօ գիտես...
 Դիւլ. Ահաւաստ, անգուժ, խըղձմըտանք չունե՞ս:
 Բաղ. Եկէք ներս մըտնենք
 Ու զոռով առնենք:

(Բաղինը կամենում է մտնել խըծիթը, Դիւլնազը՝ շէմ-
 քումը կանգնած՝ աշխատում է արգելել):

Դիւլ. Հեռո՛ւ էստեղից... չեմ թողնի մըտնէք...

Բաղ. Կորիւր... Պառաւի ձայնը կըտրեցէք...

(Սիւղինը խփում է Դիւլնազին, որը վայր է ընկնում գե-
 տին և ուշաթափ մնում է մի քանի րոպէ: Սիւղին, Բաղին և

պահապանը մտնում են խրճիթը և դուռը ծածկում: Գիւլնազը կամաց կամաց ուշքի է գալի և վեր կենում):

Գիւլ. Ցանքս տանէք դուք, գոյ աւագակներ,
Անաստուած, անխիղճ, անհաւատ շըներ...
Ձեր ոտը կոտորուէր ճամբին մընայիք,
Դո՛ւք էիք պակաս ինձ կողոպտէիք...
Աստուած, դու արա՛ս սրանց դիւանը,
Մի վերջ տուր սըրանց դազանութեանը...

(Դուռս են գալիս խրճիթից Բաղին, Սիւդին և պահապանը):

Բաղ. Վա՛, մենք կարծեցինք, որ էս քաւթաուր
Արդէն դընացել է է՛ն աշխարհը...

Ո՛չ, կենդանի է ու հաչում է դեռ:
Ոսկին հօ առանք, դէ գընա՛ ու կեր:

Գիւլ. Վայ ինձ... քոռանամ... դա իմ բալուկիս
Վըզի խաչըն է կընքահօր բերած...

Լոյս դառաւ, գընաց սիրուն աղաւնիս,
Էդ յիշատակըն ինձ միայն մընաց:
Տուր ինձ, ետ տուր ինձ իմ աչքիս լոյսը,
Իմ ուրախութիւնն ու միակ յոյսը...

Լաւ է ինձ մորթես, կենդանի թաղես,
Քան թէ դըրանից յաւիտեան գըրկես:

Սըրբեցէք տունըս, բոլորը տարէք,
Միայն թէ, ի սէր ձեր գաւակներին,
Էդ խաչը, մենակ էդ խաչը թողէք...

Խընայեցէք ինձ, իմ ծեր հասակին...

Տեո՛, ոտքըդ ընկած ես աղաչում եմ,

Մի տանիր, ետ տուր, ոտըդ պագնում եմ...

Բաղ. (հրելով) Հէ՛ր ես կոճղի պէս ընկել ոտի տակ...

Սիւդ. Բան ասաց սա էլ. «որդուս յիշատակ»:

(Ծիծաղելով գնում են: Գիւլնազը չարանում է, վհուկի պէս, և սկսում է անիծել նրանց յետևից):

Գիւլ. Վայ ինձ, ի՛նչ անեմ, հոգըն իմ գըլխին...

Դողացան, տարան, յափըշտակեցին...

Ա՛խ, թո՛ղ էդ խաչը քո աչքն հանի,

Էսքան էլ անգութ գազան կը լինի...

Տեսնեմ, որ աղիզ ձեր բալուկներին
 Մի նաժուժ դրոժ՝ մի օրում թաղէք,
 Բուերի նման վալ տաք ձեր գլխին,
 Ձեր կեանքում ուրախ մի օր հտեսնէք...
 Սուգ ու շիւանը, լաց ու կսկիծը
 Անպակաս լինի ձեր օջախիցը...
 Թըշնամիների սուր-սուր նետերը
 Փըշերի նման ցըցուեն ձեր մարմնում,
 Ձեր միտը լափեն շուն ու գէլերը,
 Ինչպէս որ դուք մեր միտին էք ուտում...
 Ձեր յիշատակը ջընջուի՝ աշխարհից,
 Որ մենք ազատուենք ձեզ պէս ջըներից...

(Մտնում է խճիթը: Փալիս է Դաւիթը):

Դաւ. Սաամայ գիւղերը ծայրէ ծայր անցայ...
 Եւ ինչքան, ինչքան նոր բան իմացայ...
 Ինչ որ ես լըսել էի ականջով,
 Հիմա բոլորը տեսայ իմ աչքով:
 Ինչպէս է քանդել Մըսրայ գաղանը
 Իմ հօր երկիրը, իմ սուրբ վաթանը...
 Եւ քանի՜ տարի դեռ պիտի անցնի,
 Մինչեւ որ Սասում նոր մէկանց ծաղկի...
 Եւ նա կը ծաղկի, կ'աճի օրէցօր
 Իմ հայրենական երկիր փառաւոր:
 Աստուած, զօրացընւ իմ միտք ու հոգին,
 Որ լաւ ծառայեմ իմ ժողովրդին:

(Դաւիթը պոկում է մի շաղգամ և սկսում է ուտել: Խըր-
 ճիթից դուրս է գալիս Գիւլնաղը):

Գիւլ. Ապրւշ, հիմի էլ շաղգամից կըսար...
 Սըարիչ Աստուած, էսքան էլ խելառ...

Դաւ. Նանի ջան, ներիր, քաղցած էի ես:

Գիւլ. Շաղգամի տեղակ դու գըխկուն ուտես,
 Չոռ ու ցաւ ուտես:

Դաւ. Էս մի շաղգամով դու սղքատացմը,
 Որ էլի էդպէս սաստիկ չարացար:

Գիւլ. Աստուած, ազատիր ինձ սըրանց ձեռից,

Թալանում են ինձ, գըրվում չորս կողմից,
Սըրանց ո՞ր մէկին պատասխանը տամ.
Էսքան դարդերին ես ո՞նց դիմանամ...
Հերիք չէր ասես գըրսի թըշնամին,
Տանջում ենք և մեր երկրացու ձեռին...
Ախ, Մհրէր, Մըհէր, լուս հողի Մըհէր...
Քո որդին մեթէ սա պիտի լինէր...

ԴԱՄ.

Ոչ ամօթ մընաց աշխարհում, ոչ գութ.
Ամեն տեղ ալան-թալան, կողոպուտ:
Լաւ, նանի, Դաւթին գու մի հաւանիր,
Եւ նըրան, ինչքան կուգես, հայհոյիր.
Բայց երբ գործերըս աչքով կը տեսնես,
Իմ մասին ուրիշ լեզուով կը խօսես:
Ո՞վ վերականգնեց այն գեղեցկաշէն
Մարութայ վանքը—Սասմայ ապաւէն.
Ո՞վ պիտի նորից կանաչացընի
Սեղան-սարի մօտ իմ հօր անտառը,
Պարիսպներ քաշի, երէներ լըցնի,
Կենդանացընի հին Որսասարը...
Եւ այդ է միայն: Այնպէս ծաղկեցնեմ
Անապատ դառած մեր խեղճ վաթանը,
Դիւղեր, աւաններ այնպէս շէնացնում,
Որ ճաքի Մըսրայ գողոգ իշխանը...

ԴԻԼ.

Եթէ Մըհէրի որդին լինէիր,
Դու կը թողնէիր,
Որ էն անօրէն մըսրացիները
Գողերի նըման գան մեզ կողոպտեն,
Օրը ցերեկով մըտնեն տըները,
Մեր ունեցածը խըլեն ու տանեն...

ԴԱՄ.

ԴԻԼ.

Ի՞նչ է պատահել, թէ Աստուած սիրես:
Հօրեղբօրդ մօտ գընա—կը տեսնես:
Մըսրամեղիքի քաղցած գէլերը
Սուրութաւր առած՝ մըտել են Սասում,
Կըրում տանում են մեր ոսկիները,
Մեր եօթը տարուայ խարջը ժողովում—

- Քառսուն բեռ ոսկի, քառսուն կոյս աղջիկ,
 Քառսուն հատ երկայն, քառսուն կարճ կլնիկ:
 Դառ. Այ քանգուլի՜ Մըսուր... Ուղիղ ես ասում:
 Գիւլ. Աղքատ ու հարուստ էլ չեն հարցընում:
 Ինձ մօտ էլ եկան... Մի քացի տըւին,
 Որ ես ուշագնաց՝ փրուռեցի գետին:
 Դառ. Յետո՞յ, քեզանից էլ մի բան առան:
 Գիւլ. Աղջըկաս խաչը խըլեցին տարան:
 Դառ. Հէյ-վայ... Իսկ ես դեռ ոչինչ չգիտեմ...
 Նանի՜ ջան, դըրանց ես ո՞րտեղ գըտնեմ:
 Գիւլ. Հօրեղբօրըդ մօտ: Նըստած են բալուռ
 Եւ կուտըն առած՝ ոսկի են չափում:
 Դառ. Շո՛ւտ արա՛, Դաւիթ, հասի՛ր օգնութեան.
 Եկել է ժամը վըրէժընդըութեան...
 Ասիւժ — Մըհերի որդի՛ն չը լինես,
 Եթէ դու դըրանց անսլատիժ թողնես:
 (Դաւիթն արագ հեռանում է):

Պ Ա Տ Կ Ե Ր 5.

Ձէնով-Յոնանի տան բակը: Ձախ կողմում առնն է, որի ստորին յարկը պատշգամբով: Տան հանդէպ մարազն է՝ փա-
 կուած դռնով: Մէջտեղ ծառաստան: Հանդիպակաց կողմում
 բարձր պարիսպ՝ գոցուած դարպասով: Պատշգամբում դրուած
 են ոսկով լի տոպրակներ, մուտքի երկու կողմից կանգնած են
 մարացի պահապաններ՝ զինուած նիզակներով: Մի ծառի տակ
 դրուած է նստարան, որի վրայ նստած է Ձէնով-Յոնան՝ գլու-
 խը կռացրած և ձեռքով բռնած ճակատը: Ծառերի ետևից գա-
 լիս է Ձէնով-Յոնանի ծառան:

- Ժառ. Գինին վերջացաւ: Գինի են ուզում:
 Ձէն.-Յոն. Ինչքան կ'ուզեն, տա՛ր: Հէ՛ր ես հարցնում:
 Ժառ. Ո՞ր գինուց տանեմ՝ կարմիր թէ՛ ճերմակ:
 Ձէն.-Յոն. Իրենք չասացի՞ն քեզ, թէ՛ ի՞նչ տեսակ:
 Ժառ. Ասացին միայն, թէ՛ «ամենահին»:

Ձէն.-Յոն. Կայ տասը տարուայ մի գինու կարաս.

Մառանում թաղուած. թէն այդ գինին

Դրանց հարամ է, բայց, էհ, ինչ վընաս...

Վերցըրու կուժը, գընա մառանը

Լըցըրու լիք-լիք մինչև բերանը

(Մառան գնում է):

Աւելի լաւ է սըրտները շահեմ,

Որ մեր երկրիցը ուրախ հեռանան,

Քան թէ սըրանցից գինի խընայեմ,

Թող իրենց աեսած յարգ ու պատիւը

Մի առ մի պատմեն Մըսրամելիքին,

Իցէ թէ Սասմայ բաղդի անիւը

Չարիցըն անցնի, պըտըտի բարին:

(Փողոցում լսելի է աղմուկ):

Չայներ դըսից. Բաց արա դուռը... Էյ... Ձէնով-Յո-
նան...

(Խփում են դրան):

Ձէն.-Յոն. (Դռնապանին) Այդ ի՞նչ աղմուկ է... Ո՞վ
խըփեց դռան...

Դռնապ. Ժողովուրդըն է խըմբուել փողոցում.

Որը լալիս է, որըն անիծում:

Ձէն.-Յոն. Դուռը բաց չանես: Է՛յ, բարեկամներ,

Աւելի լաւ է, քաշուէք ձեր տըներ:

Իզուր էք լալիս, իզուր բառանշում,

Հորթերը կորցրած կովերի նման,

Իզուր էք «մայրիկ» ու «աղջիկ» կանչում.

Նըրանք ձեզ համար կորան յաւիտեան:

(Փողոցում աղմուկը սաստկանում է: Կանանց աղաչանքը
կամ անէծքը, մանկանց ճիչն ու լացը, տղամարդկանց սպառ-
նալիքը—բոլորը միախառնուել են և մի սարսափելի, դժոխային
ժխոր առաջացել):

Ոչինչ չեմ կարող անել, սիրելիք.

Իզուր են և լաց և ըսպառնալիք:

(Ճաշից վեր կացած՝ գալիս են Կոսբաղին, Չարխաղին,
Բաղին և Սիւգին. բոլորն էլ գինու ազդեցութեան տակ են):

Կոս. Յոնան, մաշալլա, լաւ պատուեցիր մեզ:

Շընորհակալ եմ, կեցցես դու, կեցցես:
 Չարխ. Ի՜նչ տեսակ տեսակ համեղ խորտիկներ,
 Ի՜նչ հիանալի, անուշ գինիներ:
 Ձէն.-Յոն. Ձեզ պէս թանկագին հիւրերի համար
 Ձէնով-Յոնանը ծառայ է խոնարհ:
 Կոս. Դէհ, բարեկամներ, հիմա ըսկըսենք:
 Մընաց չը չափուած երեք բեռ ոսկին.
 Այդ էլ մենք այսօր կը վերջացընենք
 Եւ վաղ առաւօտ արեւածագին
 Մեր մեծ քարվանսով ճանապարհ կ'ընկնենք:
 (Վերցնում է կուտը):
 Չարխագին, պահիր: (Չափում է): Մէկ, եր-

կու, երեք...

(Փողոցում աղմուկը աւելի և աւելի սաստկանում է: Ամ-

բոխի միջից լսելի է Դաւթի ձայնը):

Դաւթի ձայնը. Հեռացէ՛ք, ճամբա՛, ինձ ճամբան տըռէ՛ք:

(Դուռը սկսում են չարչարել):

Դաւթի ձայնը. Դուռը բաց արա, հօրեղբայր Յոնան:

Կոս. Պինդ պահիր դուռը, է՛յ դու, դըռնապան:

Է՛յ պահապաններ, զգաստ, պատրաստ կացէ՛ք:

Դաւթի ձայնը. Կոտրեցի՜ դուռը—գո՛ւրը բաց արէք.

Ձէն.-Յոն. Դաւիթ, քեզ մատնող, գընա, հեռացիր:

Չայներ ղըսից. Տըւէք դըռանը... դէ՛ խրփիր... Չար-

գիր...

(Ուժգին հարուածներից դուռը վայր է ընկնում: Մանում է Դաւիթը՝ ահուկ իր դէմքի արտայայտութեամբ: Նրա ետե-

ւից ներս է խուժում ամբոխը-խառնիճաղանձ բազմութիւն՝

ծեր, մանուկներ, կանայք, աղջկերք, երիտասարդներ: Դիմա-

զրող պահապաններին աջ ու ձախ հասցրած հարուածներով գլորում է գետին: Յետոյ Կոսթաղինի ձեռքից խլում է կուտը):

Դաւ. Չափել չգիտէք... Թողէ՛ք ես չափեմ...

Մէկ, երկու, երեք, չորս—և վերջ արդէն:

(Ամեն անգամ կուտով խփում է Կոսթաղինի և միւս երեք

մարացիների երեսներին և արնոտում նրանց դէմքերը: Ձէնով-

Յոնանը սարսափած բռնում է Դաւթի ձեռքից և աշխատում է

նրան պահել):

Ձէն.-Յոն. Դաւիթ, խելքի եկ, այդ ի՜նչ ես անում...

Դաւ. Մի՞թէ չես տեսնում... Ոսկի եմ չափում...

Ձէն.-Յոն. Վայ մեզ, կորած ենք...

Չայներ. Ո՛չ, մենք փրկուած ենք...

Չայներ. Փրկուած ենք, փրկուած...

Ձէն.-Յոն. Կորած ենք, կորած...

Դաւ. Դէ, անկոչ հիւրեր, ձեր եկած ճամբով
Դուք ձեր երկիրը կը դառնաք կրրկին
Եւ ինչ որ այստեղ տեսաք ձեր աչքով,
Մէկ-մէկ կը պատմէք ձեզ ուղարկողին:
Թո՛ղ նա իմանայ, որ այսուհետեւ
Սասմայ երկրնքում փայլեց նոր արեւ,
Եւ, թէեւ չկայ դիցազուն Մըհեր,
Նըրա զաւակը կենդանի է դեռ:

Կոս. Վայ ձեզ... ճըշմարիտ մի խօսք եմ ասում.
Երեք օր չանցած՝ կորած է Սասում...

Ձէն.-Յոն (ծնկալոմ) Ա՛խ, ներում արէ՛ք, տարէ՛ք ձեր
ոսկին,

Մի՛ յայտնէք ոչինչ Մըբամելիքին...

Դաւ. (վեր կացնելով) Վեր կայ, ամօթ է, այդ ի՜նչ ես
անում...

Դու ինձ սրբանց մօտ դետին ես կոխում...

Մի՞թէ Մըհերի եղբայրն ես դու...

Մի՞թէ դու նըրա անվեհեր հոգու

Կէսըն էլ չունիս... Ա՛խ, Մըհեր, Մըհեր...

(Մարագից լսում են կանացի աղաղակներ և լաց ու կոծի
աղիողորմ ձայներ):

Այս ի՜նչ ձայներ են... ի՜նչ աղաղակներ...

(Մօտենում է մարացի դրան):

Նըրանք ուրեմըն այստեղ են փակուած...

Ժողովուրդ, եկէ՛ք, մի՛ ախանջ դըրէ՛ք:

Ի՜նչ հեկեկանքներ... ի՜նչ ողբեր ու լաց...

Այս տեսակ ձայներ լըսած չեմ երբէք...

Այս աղիողորմ հառաչանքներէց

Քար սիրտը նոյն իսկ կը պատռուէր մի՛շից,

Իսկ դու, օ Յոնան, քարից էլ վառթանք...

Ասան ինձ, ինչպէս դու կարողացար
 Այս դժոխային տանջանքը տեսնել,
 Այս կըսկըծալի վայունը լսել,
 Եւ էլի մընալ այդչափ անըզգայ...
 Յոնան, քո սըրտում խղճմըտանք չը կայ...
 Ջան, իմ քոյրիկներ, ջան, ազիզ մայրեր,
 Լըռեցէք, թողէք ձեր սուգ ու շիւան,
 Ահա—կոտորում եմ ձեր բանտի դըռներ,
 Եւ հասաւ ժամը ձեր ազատութեան...

(Դաւիթը բաց է անում մարագի դուռը, որտեղից դուրս
 են թափւում կանայք և աղջիկերը: Ամբոխը խոնւում է նրանց
 հետ, և խառնիճադանճ աղմուկ է բարձրանում: Ամենքն իրար
 են փնտռում և միմեանց գտնելով՝ զրկախառնւում, համբուր-
 ւում են ուրախ բացազանչութիւններով. «Մայրիկ ջան», «աղ-
 ջիկս», «ազիզ», «բալէս»...)

Դաւ. Դէ, ժամանակ է, ձիերըն հեծէք
 Եւ դէպի Մըսուր թըռէք զընացէք:
 Բայց մի՛ գուցէ թէ մի ուրիշ անգամ
 Սասմայ աշխարհում ձեր շողքը տեսնեմ:—
 Գիտցած եղէք, որ ես փոշու նըման
 Ձեզ իսկոյն և եթէ կ'անհետացընեմ:

(Կոսբադինը իր ընկերների հետ հեռանում է):
 Ձայներ. Փըրկուած է Սասում... Գընաց թըշնամին...
 Կեցցէ Մըհերի արժանի որդին...

Հետն Մանուէլեան

(Վերջը յաջորդ համարում)

Դ Է Պ Ի Ա Ն Ի

Անին է հեռուում...

Վերջալոյսի ոսկէփայլ մշուշի միջից աղօտ ուրուագծերով յեղյեղուում են ինչոր անորոշ ձևեր հարթութեան ու բլուրների վրայ և արևի մեռնող շողերի հետ ամենքը միասին կարծես հեռում են հողևարքի ժուռն ժուռն ապագայով:

Դարերի հողևարքը...

Եւ դեռ չի մեռել նա, այդ վերաւոր ու լալկան Անին, հին օրերից իմ անձկութեան ու երազների առարկան, որի սըզաւոր ողին քայլ առ քայլ ուղեկցել է ինձ բոլոր իմ թափառումների ժամանակ օտար հորիզոնների տակ, փսփսացել է իմ ականջին իր հսկայ վիշտը. երբ աստանդական կեանքից յոգնած իմ ճակատը դնում էի օտար աւերակների մամուռապատ քարերի վրայ տիեզերական ցաւը երազելով: Նրա գունատ պատկերը ինձ հետ սգում էր Պոպէի աւերակների մէջ և հեռուից վշտոտ հայեացքով թարթում էր ինձ, երբ ես դանդաղում էի Ծորոտի հսկայ կամարների տակ: Եւ ամեն տեղ իմ երկակայութիւնը վերստեղծում էր նրան խենթ քմահաճոյքով, փարում էր նրա վերքերին աւերակների բաղնիքի պէս, իսկ հոգիս մխում ու ծունկ էր իջնում նրա առաջ պաշտամունքի լուսթեամբ:

Բոլոր անցած փառքերի լուռ բեկորների մէջ ես միշտ Անին եմ տեսել, Անին երազել և սիրել: Եւ նրա կարօտի թախիծը ինչպէս մի մորմուքացող վերք, երկրէ երկիր ման եմ ածել ինձ հետ:

Այժմ Անին է հեռուում... բոլոր միւս մտքերս լուռ են ինչպէս խոնջած թռչուններ, որոնք երեկոյեան հանդչում են ոստերի վրայ. հոգիս անհամբեր ու խանդավառ՝ թափ է առնում վայրկեան առաջ ապրելու նրա մահաշունչ լուսթիւնը,

Նրա համր ցաւերը, որոնք գալարւում են աւեր կամարների տակ:

Անին է իմ առաջը, այդ պառաւ ու հիւանդ մայրը, որի չորացած կրծքի վրայ պնտւմ եմ սգալու այնքան թանկագին կորուստները և անցնող մեծութիւնների սև վախճանը:

Մօտենում ենք:

Պարիսպների երկար կարաւանն է մեր առաջը, մի յոգնած կարաւան՝ որ կարծես հեռուից, շատ հեռուից եկել է հասել այստեղ, բայց վիրաւոր ու կողոպտուած ծունկ է չորել հարթութեան վրայ այլևս երբէք չբարձրանալու համար: Ձգիտես ինչ կայ ներսում, այդ պարիսպների յետևում, ի՞նչ են ծածկում նրանք իրանց ծումուած, չարչարուած թիկունքների տակ, կ'ուզէիր թե առնել սլանալ և մի ականթարթում դիտել այդ խորհրդաւոր շէնքերը, բայց առաջդ է Հովուի եկեղեցին, աւերակների սևաւոր կարապետը, որ հասկանում է քո հետաքրքրութիւնը և շտապում է քեզ ասել, թէ ինչ կայ այստեղ, այն պարիսպներից այն կողմը:

Հովուի եկեղեցին աւերակ Անիի պատկերն է:

Մենակ, անտէր ու վիրաւոր:

Սարսափի և մահերի մի անիծուած օրում, երբ ամեն ինչ պղծւում էր ու կործանւում, այդ խղճուկ եկեղեցին մոռացուած որբի պէս, կարծես փախել է քաղաքից դրսում փրկութիւն որոնելով և այստեղ հարթութեան վրայ ընկել է թշնամիների հարուածների տակ: Կանգ ենք առնում նրա առաջը: Ժողովրդական երևակայութիւնը, որ միշտ սիրում է ոսկեզօծել գունատ իրականութիւնը և անփայլ պատմութիւնը, այս եկեղեցու հիմնարկութեան հետ կապել է մի սիրուն աւանդութիւն: Հաւատացնում են, թէ Բագրատունիների մայրաքաղաքն այնքան հարուստ է եղել, որ մինչև իսկ հովիւը կարողացել է մեն-մենակ իր ծախքով կառուցանել այս եկեղեցին իր կնոջ սիրուն՝ որին մի հանդիսաւոր օր Մայր եկեղեցում տեղ չեն տուել գոռոզ տիկիները: «Հազար» եկեղեցուց յետոյ այսպէս է շինուել մի եկեղեցին: Ի՞նչ եկեղեցի չէ սա, այլ մի մատուռ, ճիշտ այնքան մեծ՝ որքան հարկաւոր է պերճ քաղաքի հովուին և իր հպարտ կնոջ աղօթելու համար: Բազմամեկիւնի ու գողաբիկ այս շէնքը այնքան թեթև ոճ ունի, որ անգամ իր այս անփառունակ վիճակում յիշեցնում է գեղանի մի կոյս, ճկուն, բարեձև իրանով, համաչափ ու նուրբ կազմուածքով: Առանձին մասերի ներդաշնակութիւնը ամբողջի հետ այն աստիճան կատարեալ է, որ մարդ ճաշակում է շէնքի ճարտարապետական

պօէզիան և սրտի կսկիծով դիտում գեղեցկութեան այս անդարձ աւերակը:

Եւ կանգնած է նա՝ այդ Հովուի եկեղեցին մի ամայի խողանի մէջ, որպէս մի լքուած սգաւոր, որ իր բախտակից բոյրերի հետ իր մեծ վիշտը միասին լալու մխիթարութիւնն էլ չունի: Անողորմ կերպով աւերուած է նա... աւերել են և՛ ճամբորդները, և՛ հովիւներն ու հօտաղները, և՛ չարամիտներն ու ժամանակը՝ իր հողմ ու փոթորիկներով. ով՝ ինչպէս կարողացել է, ինչպէս կամեցել: Նախկին փառաւոր շէնքից մնացել է միայն կմախքը, չանգուած, կրծոտուած ու անարգուած:

Հովուի եկեղեցին մեզ երկար պահել չի կարողանում: Պարիսպները մօտ են, բոլորովին մօտ, նրանք կանչում, թարթում են մեզ: Աւերակ են, այդ երեսում է նաև հեռուից, բայց և այնպէս մեզ թուում է, թէ նրանց յետևում շինութիւն ու բնակութիւն, կեանք ու շարժում կայ: Ներդաշնակութեան հետամուտ ու ծարաւ մարդկային հոգին հրաժարւում է հաւատալ, թէ այդ գոռոզ բուրգերը հսկայ քաղաքի դամբարանի յուշարձաններն են, որոնք կանգուն են միայն նրա համար, որ աշխարհն իմանայ, թէ այնտեղ անդարձ կերպով թաղուած է մի փառաւոր կեանք, մի ամբողջ ազգի մեծութիւն:

Եւ շտապում ենք...

Պարիսպների մայր դռնից բացւում է վարհուրելի իրականութիւնը... մահուան, ոչնչութեան մի մռայլ հեռանկար, որի վրայ սաւառնում է սոսկումը անգամ օրը ցերեկով: Քարեր ու քարեր կոյտ-կոյտ. անկարգ ու այլանդակ թմբեր, փոքրիկ բլուրներ, տեղ-տեղ կիսաւեր, կանգուն շէնքեր, որոնք ջարդուած բանակի վերջին ռազմիկների պէս կարծես գերագոյն պայքարն են մղում անդարձ անկումից առաջ: Կառքը ներս է մտնում պարսպի լայն, խորիստ կամարի ստակից. մի սառն, մեռելային շունչ է փչում մարդու երեսին և սարսուցնում մարմինը. աւերակների հերն է այն, որ խուսափում է մեռած քաղաքի վրայից: Ձիերը քայլում են դանդաղութեամբ և նրանց ոտների տակ գետինը դղրդում է խուլ կերպով. թաղուած կեանքն է այն, որ տնքում է ցաւով. ամեն անգամ, երբ մի նոր ոտք գալիս է նրան ճխելու:

Անիւում ենք...

Սկսւում են այն մերթ խենթ, մերթ մոլոր թափառումները, որոնք այնպէս յատուկ են աւերակներ այցելութիւններին: Առաջնորդս է մեր սիրելի բանաստեղծ՝ Աւետիք Լսահակեան, Ախուրեանի, աւերակների և Արագածի երգիչը. նա որ վախուկ եղնիկների յետևից թափառել է Շիրակի բոլոր

մոլար ճամբաներով, ժանկութիւնից լացել է Անիի ամեն մի աւերակի մէջ, ամեն մի քարի վրայ: Այստեղ նա իր տանն է կարծես, իր ստացուածքում, ճանաչում է բոլոր խորշերը, պրպտել է բոլոր անկիւնները, գիտէ աւերակների մունջ լեզուն:

Դժուար էր աւելի լաւ առաջնորդ ունենալ Անիում: Երբ տարիներ առաջ Ադրիատիկի ավերում Վենետիկի կոնսուլների վրայ, հինաւուրց պալատների աւերակների տակ մենք միասին երազում էինք հայրենի աւերակները, ես երևակայել չէի կարող, թէ միասին պիտի ուխտ երթանք այս յիշատակարաններին: Սա մի երջանիկ գուգադիպութիւն է:

Վերջալոյսի յետին շողերը դեռ դողում են Ալաճայի կատարների վրայ. մինչև գիշեր դեռ ժամանակ կայ, շտապում ենք դէպի միջնաբերդ: Սրբատաշ քարերի շեղձակոյտի տակ ծածկուած մի բարձր բլուր է այն՝ ուր հին շէնքերից լոկ յիշողութիւններն են մնացել: Երևում են միայն բազմաթիւ շինութիւնների հիմքեր, փշրուած, քանդակազարդ քարեր ցաք ու ցրիւ փռուած՝ ինչպէս մրրկի թափով և այդ բոլոր աւերածի վրայ դեռ կանգուն է հոյակապ պալատի մի անկիւնը, որ արթուն պահապանի պէս այս բարձրութիւնից նայում է առաջը փռուած աւեր քաղաքին: Այստեղ կայ նաև մի փոքրիկ եկեղեցի, պատերի կէսը ներքեից սև և վերը՝ կարմիր քարերով շինուած մի սիրուն շէնք, որ սեղանի կողմի այլանդակ բացուածքով նայում է Ախուրեանին: Ահա բոլորն՝ ինչ մնացել է Բագրատունեաց մայրաքաղաքի Ակրոպոլսից: Ո՛չ պալատներ, ո՛չ դամբարաններ, ո՛չ զօրանոցներ, ո՛չ տաճարներ. այս բոլորի փոխարէն միայն քարեր, քարեր: Ամբողջ դարերի քաղաքական կեանքը հայ արքաների և բիւզանդական կիւրապաղատներին՝ ծածկուած է այս փլուածքների տակ և առ այժմ խուսափում է մեզանից, ինչպէս անցեալի մշուշի մէջ կորած մի հին աւանդութիւն:

Միջնաբերդը բնականից անսման դիրք ունի. մի կողմից Ախուրեանն է հոսում սնդնդախոր ձորի մէջ, միւս կողմից նրան զրկում է Ծաղկաձորը, որի մէջ հեծեծում է մի փոքրիկ վտակ: Ամբողջ քաղաքը իր շրջակայքով, որքան աչքը կարող և կտրել, բացւում է հայեացքի առաջ: Ալեզարդ Մասիսը և պառաւ Արագածը նայում են այստեղ. Ալաճայի բարձունքները և Կողբայ սարերը եթերային համրոյր են ուղարկում այս աւերակներին: Լայն, ահնապարար հորիզոն, տեսարանը վեհ է և տխուր:

Այստեղից երևում են նաև աջ ու ձախ ընկած ձորերի

կրծքին բազմաթիւ արհեստական երկյարկանի կամ եռայարկ քարայրներ շարան-շարան: Ինչի՞ են ծառայել զրանք. արդեօք արհեստանոցներ են, խանութներ, թէ՞ բնակարաններ, ուր ապաստան է գտել բազմամարդ քաղաքի պրոլետարեան... Ո՞վ գիտէ, գոնէ մեր հնագէտներից և ոչ մէկը վճռական ձեռով՝ մինչև այժմ, այդ Հասաց: Շուկայ, արհեստանոց, թէ՞ բնակութեան տեղ, այդ միևնոյն է, մի բան հաստատ է, որ այդ այրերը՝ մի օր, մի ամբողջ կախուած քաղաք են կազմել, ուր եռացել է աշխատաւորների կամ առևտրականների կեանքը: Ձորը թնդացել է նրանց աղաղակներից և ուրախ քրքիջներից, քարեայ կամ այլ սանդուխները անշուշտ կախուած են են եղել այրերի շըրթունքներից, և օձապտոյտ, սիրուն շաւիղները դաւարուել են ժայռերի կրծքին՝ դէպի վեր, դէպի վեր: Դիւթական քաղաք, որ ապրել է օգեղէն բարձունքում, անդունդների վրայ, արծիւների բոյնի պէս: Ժամանակը՝ դանդաղ ու յամառ աւերել է ամեն ինչ, սրբել է ձորերի կուրծքը, հեղեղները լուացել են ու լիզել ճանապարհները, այժմ մնացել են միայն քարայրների բերանները, այլանդակ ու անձն, որոնք կոյր աչքերի սև խոռոչների պէս նայում են աւեր քաղաքին ոչինչ չտեսնելու համար:

Խորածոր Ախուրեանն ու Ծաղկածորը բնական ամբու-թիւններ են քաղաքին, բայց այդքանը բաւական չի համարու-ել, այս կողմից էլ պարիսպներ են քաշուած հաստաբեկ ու կուռ: Հիացմունքի և զարմանքի արժանի տեսարան են ներկա-յացնում այդ պարիսպները: Գոյնզգոյն քարերով ճարտարօրէն կերտուած այդ ամբութիւնները, ժայռերի կատարները գրկած՝ խօլ պարով կախուած են իրարից, ձգտում են դէպի ձորը, վա-ղում են անդունդների վրայից, դաւարում են Ախուրեանի ա-փերով, նայում են ալիքներին լուծթեամբ և աղա կրկին բար-ձրանում վեր, վեր: Տեղ-տեղ նրանք այնպէս են կախուել խոր-խորատների վրայ, որ կարծես մի խենթ քմահաճոյքով ուղղում են գետը նետուել, կամ փսփսում են նրա ականջին աւերակ-ների յաւիտենական եղերերգը:

Միջնաբերդի դէմ ու դէմ, մի այլ բլրի վրայ կանգնել է Աղ-ջրկաբերդը (Ղըզ-դալա), դուռդ ապաստանը գեղեցիկ արքայա-դստեր, որ, ինչպէս ասում է աւանդութիւնը, խոյս է տուել քաղա-քի ժիրօրից ու աղմուկից և իր ճոխ ապարանքը քաշուել՝ այն ժայ-ռոտ դժուարամատչելի բարձունքների վրայ միայնութեան հան-գիստը վայելու համար: Ո՞վ էր այն արքայադուստրը, ի՞նչեր են անցել դարձել այն խրոխտ գղեակում, մենաւոր ժայռը կրք է ամայի դարձել, ո՞ւմ ձեռքով, այդ բոլորը չգիտէ ժողովուրդը,

և նրա ի՞նչ փոյթն է: Ապրում է հէքիաթը, երևակայութեան այդ գոյնզգոյն թիթեւը, որ պաշտում է գեղեցկութիւնը և ոյժը, և չքնաղ կոյսը դրել է վիշապ—գետի պաշտպանութեան տակ: Ախուրեանը մի լայն պտոյտով դրկել է քարաժայռն ու դղեակը, ինչպէս մի հսկայական վիշապ, որ օր ու գիշեր հսկում է այնտեղ ապրող գեղանի աղջկայ վրայ: Հինաւուրց ապարանքըն ու բերդը վաղուց են խորտակուել, մոխիր դարձել. եկեղեցու միայն կէսն է կանգուն երևում հեռուից, բայց հնազանդ գետը դեռ շարունակում է ծեծել քարաժայռի հիմքը, հինաւուրց վիշապը դեռ հսկում է:

Եւ լեզենդան ապրում է...

Վար ենք իջնում Միջնաբերդից և դանդաղ ու մուլար քայլերով, դիմում ենք դէպի ձորափը, նստում ենք քարերի վրայ աւելի մօտիկից տեսնելու Ախուրեանն իր ձորում: Մի լուսթիւն է իջնում մեր վրայ, ոչ ոքի շրթունք չի շարժում, անզամ թեթև բացականութեան համար. ստեղծում է հոգեկան այն կացութիւններից մէկը, երբ մարդ առանց խօսքի կարողում է ընկերոջ ներքին աշխարհը, երբ կեղծիքը դառնում է անկարելի և բոլորի յոյգերը բղխում են մի հատիկ աղբիւրից: 25^օ որ մենք Ախուրեանի ափին ենք նստած.

«Ի գետս Բաբելացւոց անդ նստեաք և լայաք»:

Ես իմ բոլոր թափառումների ժամանակ ոչինչ չեմ յիշում, բնութեան և ոչ մի տեսարան, որի գեղեցկութիւնը այնքան անյոյս թախիծ ունենար, լացի, վշտի այն աստիճան հզօր հաճոյք յարուցանէր մարդու հոգում, որքան Ախուրեանի ձորը, Անիի մօտ՝ աշնանային պայծառ երեկոյին: Բնութեան իւրաքանչիւր գեղեցկութիւն, որքան և կենսալից ու սրտապարար, որքան և անմասն լինի տխուր յուշերից, ինքն ըստ ինքեան միշտ անուշ, դուրեկան վշտի աղբիւր է: Բայց Ախուրեանը իր ժայռոտ ձորի մէջ, աւերակների ոտքի տակ, երեկոյեան ժողովով սքօղուած՝ ամբողջապէս ցաւ է ու արցունք: Այդպէս է լինում մատաղ ու գեղեցիկ կոյսը սև դագաղի մէջ, մահուան դալկութիւնը դէմքին, որին նայում ես անթարթ ու յափշտակուած՝ մոռանալով, որ այս գունատ գեղեցկութիւնը վերջալոյսի վաղանցուկ փայլ է միայն և որը շուտով լուծուելու է անյայտի ծոցում: Ուրիշ ի՞նչ է յիշեցնում Ախուրեանը, գուցէ ստոր կին, ջահիլ ու գեղեցիկ, որ մին՝մենակ լալիս է անտպաւտի ամայութեան մէջ կորած մի շիրմի վրայ և նրա հեծկտանքը լոկ քամիներն են լսում:

Ո՛ւհ այս վշտոտ Ախուրեանը...

Մշտականաչ ափերի մէջ, խորը, խորը, համարեա ան-

դունդներում, բարձրարեւրձ ու խոժոռ ժայռերի տակ՝ հոսում է. նա հնազանդ ու յոգնած՝ անվերջ, ծանր պայքարից՝ հոսում է, գալարում է ցաւագինօրէն, այնպէս որ մարդ ապրում է նրա դաժան կեանքի ճիգը: Եւ նրա ձայնը ոչ վիրաւոր դադանի մանչիւն է, այլ մեղմ, թախծոտ վշկշոց, ինչպէս սոյլերը մոլորուած հովերի, ինչպէս սոսափիւնը լալկան ուռիների: Նա հեծկլտում է այն սգաւորի պէս, որ կորուստի անդառնալիութեան առաջ հնազանդ է, չի ճշում, չի աղմկում, վայնասուն չի բարձրացնում, քանի որ գիտէ, թէ այդ բոլորն անօգուտ է: Դժբախտութեան մէջ գոռոզ Ախուրեան:

Բարձրից նրա վրայ սաւառնում են գիշակներն եւ սիրտ չեն անում ափերին իջնել, ամպերն են սուրայով անցնում, խոյս տալով նրա ահագին վշտից, գիշերները աստղերն են թարթում և ոչ մէկը նրա յատակին չի հասնում: Արցունքի պղտորութիւն ունի նա, չի ուզում, որ իր մէջ երևան աշխարհի իրերը, որ աստղերը ժպտան, կամ թռչունները զուարճանան իր փայլով: Աւերակների և ժայռերի այլանդակ ստուերներով գոհ է, մնացածի համար անէծք ու արցունք միայն ունի:

Եւ այս ժայռերը... այն լեռների խենթ զաւակներն են սրանք. վիթխարի հոմանիւնների պէս կըքոտ ու ցասկոտ՝ իրար յետեից գլուհ են տուել դէպի գետը, դէտի այս սգաւոր գեղեկունին: Ահեղ ու անհեթեթ հսկաների մի խումբան... Նրանք իրար թիկունքից, գլխի վրայից աշխատում են նայել վար, դէպի անդնդախոր ձորը՝ այն տեղ պառկած գեղեցկուհու չըքնազ մերկութիւնը տեսնելու. և իւրաքանչիւրը դժգոհ իր ընկերից, որ իրանից առաջ է անցել, լաւ տեղը գրաւել, լուռ դայրոյթով նոթերը կիտել, յօնքերը կախել է: Առաջին շարքերը, որոնք տէր են ձորին ու գեղեցկուհուն, իրանց անշարժութեամբ ու մռայլով սարսափելի են, պայքարող գետի անզօր ճիգերի համար քարացած ու թունոտ հեգնութիւն ունին: Նրանք մի խօլ պարով շրջապատել են նրան, զուարճանում են, վայելում են նրա հմայքը, դնում են հետն անվերջ, որպէս յաւիտենական բանտապահներ, որոնք ուխտել են երբէք չբաժնուել, երբէք մենակ չձգել գեղանի գերուհուն:

Ախուրեանն իր ձորում... Դա մի Նիօրէ է, որ ահագին վշտից քարանալու փոխարէն, դատապարտուած է անվերջ սգալու իր նետախոց զաւակները, մի Լաօկօօն է, որ օձերի կծիկների մէջ չի մեռնում, այլ գալարում է ու հետո՛ւ յաւիտենական հոգեւարքով:

Ախուրեանն իր ձորում... Դա մի անյոյս վշտի սքանչելի

մարմնացումն է, անհուն ցաւի գեղարուեստական հրաշակերտ, որի վարպետը, ինքը բնութիւնն է:

Գնացէ՛ք տեսնելու Ախուրեանն իր ձորում:

Եւ երբ որ գնաք, անսլաւաւ թաղաքէք Աղջկաբերդի կատարը: Մի նեղ ու վտանգաւոր արահետ է առաջնորդում այնտեղ. զգո՛յշ, որ չսայթաքէք. դէպի աջ, անդունդը ահաւոր է, տեղ-տեղ բռնեցէք ժայռերից, յենուեցէք քարերին, սողացէք թէկուզ, բայց թաղաքէք: Այնտեղ՝ կատարին գեղեցիկ, քանդակուած քարերի մի դէպ է, աւերակ եկեղեցու և ապարանքի բեկորներն են դրանք. կանգուն է մի եկեղեցու պատը: Անցէք նրա յետեւ, մի փոքրիկ տերրաս կայ, մշտականաչ ու հարթ, կանգնեցէք այնտեղ, բայց վար չնայէք, ներքեի անդունդը ահ-ուելի է, գլուխ է պտտում. շունչ է բռնում: Եւ այն անդունդի մէջ դարձեալ Ախուրեանն է, որ գալիս է, կորչում ոտքերիդ տակ: Այստեղից բացուող տեսարանի վրայ բնութիւնը գործել է կանխամտածած կերպով, գեղեցկութիւնը խառնել է խորհրդաւոր սարսափին, և ով կամենում է ճաշակել մէկը, ստիպուած է նաև դողալ մի մութ ուժից, որ թագաւորում է այս անդունդների, այս ժայռերի վրայ: Ապրելու զօրեղ բնադ-դը դարձնում է թափով, բռնում է ամբողջ էութիւնդ, և ակա-մայ յետ-յետ ես քաշում անդունդի շուրթից, թիկունքդ դէմ տալիս պատին, պինդ քարին ծեփուելու, նրա հետ լուծուելու համար:

Եւ հեռուն... Ի՛նչ գնացէ՛ք տեսնելու Ախուրեանն իր ձորում,

բայց անսլաւաւ Աղջկաբերդի ահաւոր, հրաշալի թաղաքէքից: Երեկոյ է, արեւ ծածկում է հորիզոնի յետևում. լեռնե-րից իջնում են այլանդակ ստուերներ. ինչպէս դարան մտած հրէշներ, սողում են դանդաղութեամբ, պրպտում են ձորերն ու կիրճերը, համնում, փարում են մոայլ աւերակներին, որպէս սգի զգեստներ: Գորշ մառախուղը ժայռերի կատարներից պո-կուելով՝ իջնում է դէպի ձորը, յեղեղում է ափերի մէջ և նրա մուգ քողի տակից գետը հոսում է, ինչպէս կապարի մութ զանգուած՝ անփայլ ու խիստ: Մի խումբ կաքաներ հապճեպ ու աղմկալի թռիչքով բարձրանում են ժայռերի վրայ, վայր-կենապէս խռովում երեկոյեան խաղաղութիւնը և ապա կար-ծես լուծում են սև հողի հետ:

Գիշեր է, աւերակների մոայլ գիշեր, որ սև թևերով իջ-նում է ու թռիս նստում, այնքան դամբարանների վրայ կի-սաւեր շէնքերի հազիւ նշմարելի ուրուագծերը դաժան ու հրէ-շաւոր՝ դողդողում են թանձր խաւարի մէջ և նրանց հետ մալ-դու հոգին է զաւարում ու ցաւում: Վրայ է համնում մի այն-

պիսի լուսթիւն, որ մարդ ակամայ փսփսուկով է խօսում իր ընկերոջ հետ, ինչպէս մեռելատանը՝ դադաղի առաջ: Եւ ընկերւոյ դարձեալ բանաստեղծն է, որի հետ գիշերային սև խաւարի մէջ քայլում ենք դէպի պարիսպները: Մեր շուրջը կարծես ողջ դադաղներ են այս շարան-շարան աւերակները, մէկը մէկից անագին, զարհուրելի. դադաղներ մի կեանքի, որ անցել է անդարձ: Բոլորի վրայ ստտեղադարձ գիշերը թաքթում է իր բիւրաւոր աչքերը անկարեկից ու անյոյզ: Արտասուելի է մըտածել, որ մի օր կեանքի, խնդութեան, փառքի վրայ փայլփրկող աստղերը այժմ էլ ժպտում են գերեզմաններին ու աւերածին, նոյնքան անհող, նոյնքան անգիտակից, որքան դարեր առաջ: Երկինքն ու երկիրը կապուած չեն իրար հետ ցաւի և ցնծութեան գիւթակամ շղթայով. մարդն է լցրել տիեզերքի անհունութիւնը սփռփռիչ պատրանքներով:

Խեղճ մարդ...

Փայլում ենք առաջ. մեր մտքերը սև են, ինչպէս մեր գլուխները վրայ ծանրացած գիշերը: Մենք էլ մեր պատրանքներն ունենք, որով տարւում ենք այս խաւարի մէջ:

Անին գիշեր ժամանակ... Տվ է թափառել գերեզմաններում և ականջ դրել լացող խաւարի հեծկլտանքներին: Մէկը խօսում է, փսփսում, տնքում. մի մութ խոռոչում ձանկեր կան, որոնք քարն են չանգուում. մեռել է արդեօք, որ փորձում է դուրս սողալ դամբարանից: Մի փրկածքի տակ մի ուրիշը մըմնջում է ցաւով ու տանջանքով, ի՞նչ, ի՞նչ է խեղդում, ի՞նչքեր են կրծոտում իրար խաւարի մէջ: Ահա մի ոտնաձայն, էլի մէկը, էլի մէկը, քայլում են շտապ-շտապ, փախչում են դահաւան կողմեր, կանգ առան. ականջ են դնում արդեօք, մեղանից փախան... նայում ես շուրջդ, դէպի յետ, հեռուն, և... ոչինչ, ոչինչ. այդ բոլորը քամին է, աւերակների խենթ քամին և խաւարից շփոթուած երևակայութիւնդ:

Պարիսպների մօտ ենք: Գիշերով սրանք էլ զարհուրելի են: Թեւատարած ու վիրաւոր հսկաններ, որոնք անիծում են և կատաղաբար բռունցք ցոյց տալիս երկնքին նրա անպթութեան, անկարեկից հայեացքի համար: Բացուածքներ՝ ունին նրանք, որոնց միջից մի հատիկ աստղ կաթեցնում է իր գունատ շողերը, առանց փայլ տալու մռայլ պատկերին: Քամին հեծեծում է նրանց խոցերի մէջ և մութ տեղերում կարծես վիրաւոր զաղաններ են կաղկանձում:

Ո՛հ այս քամին. ռոտեղից է փչում նա միշտ մեղմ, միշտ լալկան. չոր խոտերն և թփերը խշխշում են, քարերը տնքում են, կամարները հեռում, և ամենքը միասին լալիս են, լալիս:

Իմ ձեռնափայտը դարկում է գետնին, հողն էլ արձագանգ է տալիս, որ խառնում է քամու հետ: Սաւարը թանձր է, ոչինչ չի երևում հեռուից, քայլում ես և յանկարծ առաջդ է ցցւում մի անագին շէնքի մութ գանգուածը, յետոյ էլի մի ուրիշը. ու թւում է թէ նրանք անթիւ են, երկրի արգանդից են դուրս վիժում, ուր թաղուած էին դարերից ի վեր, քարձրանում են իրար յետևից և նոյնպէս դողդողում են, ուժգին հեծկլտանքից ցնցւում իրանց ամբողջ կազմով և միանում քամու մշտական ողբ ու կոծին:

Աննկատելի կերպով պտոյտ ենք գործում, քայլում գէպի հարաւ: Վերստին մեր առաջն է Ախուրեանը: Նրա վրայ խաւարն ասես աւելի թանձր է, աւելի սեւ, ու սողում է գաղտագողի կերպով, հրէշի պէս, սողում է անձայն, իսկ նրա տակ ալիքներն են հեծեծում: Այժմ նրանց ձայնն աւելի ուժգին է և աւելի յուզիչ: Շրջակայքում ամեն ինչ կարծես այդ վշլշա-ցող գետին է ականջ դնում և նա պատմում է, պատմում: Ի՞նչ ես հեկեկում լալկան ու հիւանդ երեխայի պէս, որբացած գետ, ինչեք ես տեսել հին օրերում, արդեօք ի՞նչու ես այդպէս գիշեր ցերեկ մոմուռ քամում:

Հեռու, հեռու շներ են հաչում, խաւարը դողդողում է, գետը վշլշում, և լեռները նիրհում անգործ ու լուռ: Մի թրուշուն ճշաց ձորի մէջ ու լռեց: Քամին սաստկացաւ և իր հետ բերեց հագար ու մի ձայներ: Շների ոռնոցը, չգիտես ինչո՞ւ, աւելի լարձր, աւելի կատաղի դարձաւ: Քամո՞ւց են արդեօք դժգոհ նրանք. թէ՞ գետի շառաչից, կամ գուցէ լուռ աւերակների վրայ են հաջում, որոնք կանգնած են, սարսափելի են և չեն խօսում:

Կրկին լռութիւն, գետն է վշլշում միակերպ, անվերջ, և նրա ձայնը, որպէս անգուլ օրօր՝ քաղցրացնում է աւերակների քունը: «Բարե՛ գիշեր, հանգիստ քուն» մրմնջում են մեր շըրթունքները:

Նւ գետը բողբոջում է, գետը վշլշում է... չէ՞ որ դարեր է ինչ նրա համար չկայ ոչ «բարի գիշեր» և ոչ «հանգիստ քուն»:

Աւ. Ահարոնեան

*
* *

Ես կուգէի արեւմտ
Անապատը ամայի,—
Ուր մեն-մենակ և վշտահար
Թափառէի ու լայի:

Աշխարհից դուրս ու սրտաբաց—
Անապատում ամայի
Տաք ժայռերը ամռը զրկած՝
Համբուրէի ու լայի...

*
* *

Հիմա հեռուոր, վեհ հիմալայեան
Այն սոսկավիթխար, վէս բարձունքներին
Յախճուն, ինչպէս արէկոծ ովկիան,
Ամպերն խոնւում մռայլ, մթազին:

Եւ մըրկայոյզ ամպրոպն է պայթում
Ժայռերին խոժոռ, ահեղադորդ,
Բռնն, խօլական կայծակն է ճայթում...
—Եւ Հիմալայը կանգնած է խրոխտ:

Եւ պայքարի մէջ այդ որոտընդոստ
Այնտեղ է այժմ և Ոգիւ ըմբոստ:

* *
*

«Մի գնահ մարդկանց մօտ—գնահ անապատ՝
զազանների մօտ»:

Ֆր. Նիլսէ:

Բազերը վայրի թռան շուարած.—

Ո՞վ է արշուում մնայլ գիշերով.

Մըրկի նման նոյգին հեծած՝

Ո՞վ է պանում նիրհած դաշտերով:

Թռնիմ խոր երկինք, դէպ ստողերն անշէջ

Եւ սիրտս բանամ անհունութեան դէմ.

Ա՛խ, սուղուել կուզեմ գոռ ամպերի մէջ

Եւ կայծակներով զարնուիլ կուզեմ:

Գծուծ ու նանիր մարդկանցից հեռու,

Վախկոտ, նենգամիտ, կեղծ ու դաւաճան.

Ստոր ու ստորակ աշխարհից հեռու,

Նիւթին միշտ գերի, ազան ստուլթեան:

Աշխարհը չարժէ քու արտասուներին

Եւ կինն ու ընկեր՝ զգուանքիդ այդ ծով.—

Անապատ գնահ—սիրիւ վազրերին,

Եւ այրուիլ անմահ արեւի սիրով...

Ա. Խաչատուրյան

ԸՆԿԵՐՆԵՐՍ...

(Գիտական կեանքից)

Մեր գիւղը վաղուց թշնամի էր հարեան Ս... գիւղի թուրքերի հետ: Եթէ ձեռքերիցս դար ու մէկս մէկից չվախենայինք, իրար արիւն կը խմէինք... Մեր վէճը կրօնական չէր: Թէև թշնամիներս թուրք էին, բայց նրանք մեզանից սոված, մենք նրանցից քաղցած, ո՞վ ժամանակ ունէր անօթի փորով «հոգու փրկութեան» կամ «լոյս հաւատը տարածելու» մասին մտածելու:

Մեր վէճը հողային էր, և հողը գիւղացիներին համար հոգուց շատ թանգ է: Ի՞նչպէս էլ թանգ չը լինի, երբ մի կտոր ուժասպառ դարձած հող ունես, չորս կողմից հարևարաւոր գայլի աչքեր են տնկած վրան: Տանը մանր ու խոշոր՝ կլին ու երեսաներ բերանները հարամու պէս բացած հաց են ուզում այդ արտից, պարտատէրդ աչքերը չորս արած քաղուելուն է նայում, որ դեռ ուտելիք-բնադոնդ ներս չլցրած, փողի տոկոսի տեղ քաշէ տանի, խանութորն այդ արտի յուսով է «նիսիա» *) նաւթ ու սապոն տուել ու այժմ դեռ աքտոյ չհնձած, կոտ **) ու կիսնոց կոտը ձեռքին առաւօտ, երեկոյ դուռ է կտրում, որ չլինի՞ արտոյ հընձես ու բերքն ուրիշի բերանն ընկնի... տէրտէրն ամեն օր անո՛ւշ, անո՛ւշ «ողջոյն, որդի» ասելով «տարեհախն» *) է յիշեցնում, իւրբաշին առասպելական բեղմնաւոր դաւթարը ձեռին գլխիդ տալով «հարկն ու մախտին» պահանջում... Ես ի՞նչ գիտեմ, էլ գղիւր ու հովիւ, էլ նախըրչի ու չարչի **) էլ զորուխչի *) ու դարբին, է՛լ մուրացիկ ու անցորդ բոլորն աչքերը տնկած իրանց արդար ու անարդար բաժինն են պահանջում, էլ ի՞նչպէս արտը հոգուց թանգ չլինի խեղճ գիւղացիներին համար...

*) Ապառիկ **) Հափ հացի *) տարեվարձ **) շրջիկ մանրավաճառ

**) հանդապահ:

Հոգին ի՞նչ է. մի հոգեառ հրեշտակ կայ ուղող այն էլ մի անգամ կ'առնէ կը պրծնես ձեռքից, խոմ ամեն օր, ամեն տարի գլխիդ վերև չի կանգնի ու հարիւր անգամ վճարած պարտքըդ նորից պահանջի...

Հողը թանգ է մեզ համար, շատ թանգ... և Ս...եցիք խըլել էին մեղանից երկու հարիւր օրավարձից աւել հող: Դեռ այդ ոչինչ, այսպէս թէ այնպէս մարդիկն յաջողեցրին, գործին որոշ օրինական ձև տուին, թէև ողջ գաւառն էլ գիտէր, որ այդ օրինականութիւնը լոկ 70 բուրլու մէջ էր կայանում, որ երեք սպիտակ բիւս-մորուքով ծերունիներ, նոյնիսկ մէկը մեր գիւղից, վերցրին ու առանց ամաչելու գնացին դատարանի առաջ երդուեցին, թէ վրձեղի տեղը Ս...եցիներին է...

Մեր մէջ կան, շատ կան կարմրելու ընդունակութիւնը կորցրած մարդիկ...

Ասում եմ դեռ այդ ոչինչ, եթէ Ս...եցիների ոչխարի ահագին հօտերը ոտնատակ չտային մեր արտ ու արօտը, արմատահան չանէին հարիւրաւոր խեղճ մարդոց վերջին յոյսը:

Յունիսի վերջերն էր, գիւղի քաղոցն ու գութնոցը: Մի կողմից հաւար-հաւար քաղում են ու դեռ խոտը չվերցրած, միւս կողմից քաղուորի յետևից գութանն օձի պէս ձգւում, սողում է վարից-վեր, վերից-վար ու սև ալոսներն տետրակի դրած տողերի պէս կողքէ-կողք շարում մոխրագոյն արտի երկարութեամբ: Յան արտերն էլ փուռած, որը կծղել, քիստ է քշում, որն էլ դեռ կապոյտ ծովի պէս ծփծփալով գնում, գալիս, քամու հետ շընգ-շընգալով, ինչ որ գաղտուկ բաներ է փափսում...

Եւ որքան անո՛ւշ, դիւրեկան է այդ շընգ-շընգոցն ու փափսոցը... կարծես կեանքն ինքն է փափսում այնտեղ, խեղճ գիւղացու վախկոտ, ամեն քամուց տատանուող, երերուն, թոյլ կեանքը... Վերը մի փոքր ամպ բարձրանայ, բաց կապոյտը մթադընի—վարն այդ «կեանքը» կը դողայ, կը սարսափի՝ չլինի յանկարծ կարկուտ գայ... Իրիկնաղէմ, թէ ամպերը չքանան ու երկինքը հայելու պէս պսպղայ... թոյլ ու երկչոտ «կեանքը» դարձեալ կը սոսկայ՝ չլինի՞ յանկարծ լուսաղէմին եղեամ գայ... Է՛հ, այդ կեանքը թշնամիներ շատ ունի՝ կարկուտ, եղեամ, ցուրտ ու երաշտ, մուկ ու մորեխ, որդ ու բղէզ հոգեառն են այդ կեանքի... Բայց ի՞նչ արած, այդ դեռ ոչինչ, ինչ երկնքից է գալիս՝ ուղեւ-չուղեւ համբրութեամբ պիտի տանես... Երկինքը շատ ուժով է... երկնքի գէմ խեղճ գիւղացին ի՞նչ անէ... Սակայն, երբ թոյլ, ամեն քամուց երերացող այդ կեանքի թիւն է կտրում քեզ նման «խեղճ» գիւղացին... մարդ կատաղում, գաղան դարձած՝ էլ ինքն իրան մոռանում է... Դէ-

մըդ հարազատ եղբայրդ որ կանգնած լինի, տաք արիւնը կը խմես... Էլ ուր ֆուսք Ս...եցիր, որ ազգով էլ թուրք էին...

Կեանքն այդպէս է. սեփական կեանքն անուշ է...

Յունիսին էր. ցորեկ գեռ նոր էր անցել: Վարի չայիրնե-
րն էինք քաղուժ: Այլ ու խաշխաշ քաղուորից ու փոցղուորից
ասեղ գցելու տեղ չկայ: Կին ու տղամարդ թափել՝ հայ-հաւար
քաղուժ էինք, հաւաքում, որ ազատենք մալ-ոչխարի բե-
րանից: Էլ հանաք ու չանաք, էլ խինդ ու ծիծաղ խառնել էինք
իրար. սար ու ձոր դղրդում էր, հարսնիք էր կարծես:

—Մօօ...օօ... Ս...եցոց ոչխարին նայեցէք, ո՛ւր եկաւ...
Յանկարծ գոռաց մէկը:

Նայեցինք. յիրաւի լեռան լանջը մշուշի պէս փաթ-
թած անազին սպիտակ հօտն իջնում է ցած: Սահմանը վաղուց
անցել էր, սարը մերն էր, բայց դարձեալ ցած էր գալիս:

—Հէ, հէյ... ուր էք քշում, անհողի, անաստուածներ...
գոռացինք, կանչեցինք, լսող չկայ... հօտն արածելով իջնում է
ցած: Մօտեցաւ ցան արտերին: Մի երկու հօտ էլ լեռան միւս
կողմից ելան:

—Ի՞նչ անենք, տղէրք...

Հաւաքուեցինք միմեանց մօտ: Մէկն ասում էր գնանք
գլաւային բերինք, զանգատ անենք. միայն ասում էր գիւղի
մեծերին իմաց տանք. երրորդն առաջարկում էր ոչխարը քշել
գիւղ տանել. չորրորդն, ով արտ չունէր՝ այդ կողմը, խորհուրդ
էր տալիս «նալլաթ տալ չարին», «թո՛ղ արծեն, չքուին, չար կը
հօտի էդ շներից»...

Մինչդեռ ամեն մէկը տաք-տաք իր առաջարկութիւնն էր
պաշտպանում ու մեծամասնութիւնն արդէն ոչխարը գիւղ քշե-
լու կողմն էին, յանկարծ կարծես գետնից գլխներին վերեւ բու-
սան չորս-հինգ ձիաւոր մեր գիւղի մեծերից:

—Թաղեմ ձեզի պէս ջահէլը, թաղեմ... Ծօ ի՞նչ իշի պէս
բերաններդ բաց կանգնել նայում էք... չէ՞ք տեսնում շան ոչ-
խարն ուր եկաւ, արտ ու արօտ աւրեց...

—Ի՞նչ անենք, Բաղարամ աղա... բոլորս կարմրած հար-
ցրինք:

—Ի՞նչ անէ՞ք. գետինը մտիք, ի՞նչ պիտի անէք... Ամօթ
չէ՞ մեր գիւղի անուանը, որ էսքան ջահէլ-շիւան կտրիճներ
կանգնել էք ու աչքերուդ առաջ Ս...եցոց ոչխարը ձեր մանր
ու խոշորի «գիւղիկը» *) կը կտրէ... Քաշեցէք գերնադիներդ
գնացէք էս սահաթիս դարկէք, ջարդեցէք էդ անաստուած

*) Ապրուստ:

շուն-շան որդոց, մարդ ու ոչխար, քշեցէք գիւղ բերէք... Էդոնց արունքն իմ ճտիս... Ես պտտասխան կուտամ... Ահան մենք էլ յետևներիցդ կուգանք... Միք վախենան, հասիք...

Ու մենք քաշեցինք գերանդիրներս, մերկացրած սրերի պէս պսպղացնելով օդի մէջ, վաղեցիներ...

Խենթ, խելաւ ջահէլ, մի փոքր քամի էր պէտք, որ թռչէինք...

Ես վազում էի ամենից առաջ. յետևիցս հե-հեալով կրնու-կոխ հետևում էր շունս՝ Ձէմբէրը, որ միշտ հետոս արտն էր գալիս, որ երեկոյեան միասին գնանք գութնին մալը պահելու, ապա 10—12 հատ «ջահէլ-ջիւան կտրիճներ» վազում էին բոլոր ուժով, հե ի հե... Արտի կսկիծ էր, հեշտ բան չէր...

Դեռ լեռան լանջը չէինք հասել, որ գոլութեան մէջ փոր-ձուած՝ խորամանկ հովիւները ոչխարի բերանը վեր դար-ձուցին *): Շրմխկ... րացուեց յանկարծ հրացանն ու ոչխարն հեղեղի պէս տավրեկով ծովի պէս ծվացող շարքով ցան ար-տերը, խրտեց լեռն ի վեր... Ձի քշես չի համար խրտնած ոչ-խարի յետևից...

Փախցրին... Վերջին ոյժերս հաւաքած, առանց յետ նա-յելու, գոռ եմ տալիս ոտներիս... Սարն անցայ: Հօտերից երե-քըն արդէն չկային, կորել էին, կարծես թե ունէին թուան: Մի հօտ մենակ, սահմանի վրայ փռուած, հանգիստ արածում էր. 17—18 տարեկան հովիւն էլ գլուխը դրած չեղոտ քարին՝ անուշ քնում էր... Խեղճն երեւի բանից բէխարար էր...

—Անդգամ, մինչև հիմա արտերն էիք աւրում, հի-մա սուտ քուն ես եղել... հարամդագան... դուացի գլխի վերև, ու մինչդեռ խեղճը քնաթաթախ աչքերը ճմլելով առաջն արա-ծող ոչխարն էր սրոնում, որ քշի վեր, կարծելով, թէ յիրաւի ցան արտի մէջ է, թրնխկ... բոլոր ուժովս գերանդին վրայ բերի գլխին...

Հովիւն ընկաւ... Ես անտէր հօտը կիսեցի ու կռուի դաշ-տից յաղթական փառքով դարձող հերոսի ինքնաբաւականու-թեամբ, քշեցի ցած՝ դէպի մեր սահմանը:

Ես գիտէի, որ դա այն հօտերից չէ... բայց միևնոյն էր. այսօր չէ երեկ աւրած կը լինէր մեր արտերը, վերջապէս բաւա-կան էր, որ Ս...եցոց էր, էլ մեղաւոր ու անմեղ փնտռողն ճիւ-էր...

Հեռուն՝ չայիրներում երևում էր հաւաքուած կին ու տը-

*) «Ոչխարի բերանը դարձնել» նշանակում է արածելու ուղղու-թիւնը փոխել:

ղամարդոց բազմութիւնն ու ես հրճուանքով պատկերացնում էի թէ ի՞նչպէս պիտի գովեն—գովարանեն ինձ գիւղի աղաներն ու քաղցր ժպտալով նայեն ջահէլ հարս-աղջիկները...

Ընկերներս չկային... Երևի նրանք էլ միւս հօտերի յետեւից գնացած կը լինէին: Բայց ո՞րքան ուրախ կը լինէի, եթէ նրանց չյաջողուէր... Բառքի պսակը մենակ ինձ կը մնար...

Յիմա՛ր ջահելութիւն...

Ամբողջապէս մտքերիս հետ տարուած, հաւար-հաւար քշում էի ոչխարը ցած՝ լեռն ի վայր, երբ յանկարծ մօտիկ ձորից դէմս ելան 15—20 ձիաւոր Ս...եցի թուրքերը...

Սիրտս դողաց, ոտներս թուլացան ու ակամայ աչքս ընկաւ մեր չայիրները... Մօտ էին... Նոյն բազմութիւնն արձանի պէս կանգնած գիտում էր իմ կողմս: Ձիաւորները մօտեցան. միւս կողմից էլ զիւռաւորով, ահազին կռպալներն ուսերին՝ լեռն ի վայր պրծաւ Ս...եցոց եայլաւորը... Վտանգն անխուսափելի էր... բայց ես դեռ քշում եմ, բաց չեմ թողնում ոչխարը... Ախր մերոնք էլ մօտ էին, օգնութեան կը հասնէին...

—Ո՛ւր ես քշում, հարամգաղա...

Առաջ կարեցին ձիաւորներն ու ձիերի առաջ խառնած՝ սկսեցին ֆոխկ-ֆոխկ պոտապոտել...

Ձեռիս պաշտպանուելու ոչինչ չուէի. միակ ղէնքս՝ գերանդիս՝ հովուին խփելիս կոտորուել, մի կողմ էր ընկել ու ձեռիս մնացել էր կոտլիկ՝ կիսատ նաթը *): Միակ միջոցը—մնում էր փախչել... Արեւիկէր թշնամու ոչխարը բերել հասցրել էի այդտեղ. գիւղի պատուաւոր աղաներն ու ջահէլ կտրիճներն ահազին բազմութեամբ կանգնած կէս վերստ հեռու, և ես փախչե՞ի...

Կատուի պէս ցատկոտում էի մի ձիու առաջից միւսի առաջ ու ամեն անգամ աչքս ակամայ մեր չայիրները գցում...

Նոյն բազմութիւնն արձանի պէս կանգնած գիտում էր մեր կողմը...

Էլ ոչինչ չեմ յիշում: Երբ աչքս բացի, գիշեր էր արդէն: Քիթ-բերան արիւնգուլիկ, բոլոր ոսկորներս ջարդ ու փշուր՝ լերթիս ընկած էի արտի մէջ... Բոլորած լուսինը հպարտ, յաղթանակը տարած հերոսի պէս ժպտալով, լեռան լանջից բարձրանում էր վեր ու խոշոր աչքերը յառած՝ կարծես ինձ էր հեզնում, ծաղրում...

Մենակ էի ամայի դաշտին մէջ, մեն-մենակ. ինձնից մի փոքր հեռու ընկած էր սատկած շունս՝ Չէմբէրը. երևի անպի-

*) Գերանդու կոթ:

տաններն սպանել էին խեղճին. մինակ նա էր մնացել մօտս...

Ընկերներս տեսնելով վերահաս վտանգը՝ ձորը մտնող ձիաւորներին, կէս ճանապարհից փախել էին, առանց նոյնիսկ ինձ իմաց տալու թշնամու գալուստը...

Մենակ էի ամայի դաշտներն մէջ, մեն-մենակ սատկած շանըս հետ. ու այդ մենակութեան կակիժն աւելի խիստ էր, քան փշրտուած մարմնիս հազար ու մի արիւնլուայ, պաղած վէրքերի մրմուռը...

Ախ, ի՞նչ կը լինէր մարդիկ գոնէ շան կիտի չափ հաւատարիմ ու պարտաճանաչ լինէին ընկերութեան մէջ, մտածում էի ես:

Բայց ո՛չ. շան նման քեզ «քսի» կը տան, կը քշեն կրակի դէմ ու իրանք յետ կանգնած նոյնիսկ կը ծաղրեն, կը հռհռան վրադ... Թող պատուեն քեզ, բըզիկ-բըզիկ անեն. ռւմ հոգն է... «ամեն մարդու իր շապիկն է մօտ իր ջանին»...

Ջաւախեցի

ԲԱԽՏԻ ԽԱՂԸ

Բախտի խաղ էր—պատահեցանք,
Մըտերմացանք մենք շուտով.
Ե՛ւ սիրեցինք, և՛ հիացանք,
Ե՛ւ ապրեցինք մի՛ սըրտով...

Բախտի խաղ է—բաժանուում ենք,
Զո՛ւր են քո վիշտն ու լալիք.
Է՛հ, սիրելիս, միայն մենք չենք
Բախտի ձեռքում խաղալիկ...

ԱԼ. Ծատուրեան

ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶ ԿԱՄ ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ^{*)}

Ղոզլջայու հասարակութիւնն:—Դարալագեազի արեւմտահարաւային կողմը, գլխաւորապէս Ձիւլայ չայի և Գնիշիկ չայի եղերքներին և նրանց ակունքները կազմող լեռների լանջերի վրայ, նաև Ուշգուրտ և Քեօմուրլու դաղ (Ղարադուզէյ) լեռների շարունակութիւնների վրայ գտնուած են Ղոզլջայի հասարակութեան գիւղերը, որոնք Շարուրի հետ հաղորդակցութիւն ունին հիւսիսից դէպի հարաւ հոսող Արփաչայի ափերով Բաշնորաշէն գնացող խճուղով, որը ձմեռները բնաւ չէ փակուած, իսկ երևանի գաւառի հետ Չանաղչիի և Բիրալուի գետտուկով, որը շատ անգամ ձմեռները փակուած է ձնով և նոր Բայազիտի գաւառի հետ երթեկութիւնը կատարուած է Ղարաեօղուշի և Չալ-դաղի ճանապարհներով:

Ղոզլջայու հասարակութեան կենտրոնը Արզա գիւղն է, որտեղ գտնուած է շինական կառավարութիւնը: Այդ հասարակութիւնը բաղկացած է 21 գիւղերից, որոնցից 3 գիւղերի բնակիչները հայեր են, 2 գիւղերինը քրդեր, իսկ 14 գիւղերինը—թուրքեր: Այստեղ գնում եմ թուրքերի և քրդերի գիւղերի տնունները և նրանց ծուխ կազմող տների որջանութիւնը 1886 թուին և ներկայումս.

1886 թուին.	Այժմ.	1886 թուին.	Այժմ.
1. Աշաղա-Դանձիկ . . . 18 . . . 23		9. Դաշ-Պարման . . . 14 . . . 15	
2. Իւխարի-Դանձիկ . . . 52 . . . 61		10. Քեօմուրլու . . . 20 . . . 25	
3. Արզաբաս 33 . . . 42		11. Ղոզլջայ 50 . . . 57	
4. Ալմալու 33 . . . 38		12. Նամազալի 34 . . . 37	
5. Ադ-Քլիսա 9 . . . 13		13. Ձիւլայ 57 . . . 78	
6. Վարդանիս 20 . . . 23		14. Ղորջայ 4 . . . 10	
7. Հէշին 28 . . . 33		15. Հէլիթի 29 . . . 43	
8. Գենալու 15 . . . 19		16. Ամաղու 29 . . . 38	

Դիմենք հայկական գիւղի ընդ:

*) Տես «Մուրճ» № 2—3

Դարալագեազի հարաւային կողմում Գնիշիկ չայի աջ ափին գտնւում է Գնիշիկ գիւղը:

Գնիշիկցիների մեծ մասը բնիկ հայեր են, այսինքն չեն գաղթել Պարսկաստանից. դրա համար էլ կոչւում են հին հայեր, ինչպէս Արգայ, Ռինդ, Աղանաձոր, Կուղչի և Գնդիւլազ գիւղի բնակիչները: 1886 թուի ընտանեկան ցուցակով կազմում էին 35 տուն, այժմ եղել են 55 տուն: Ունի 560 հոգի բնակիչ, որոնցից 291 հոգին արական են՝ 269 հոգի իգական: Գիւղի հողերի կէս մասը կազմում է իրանց սեփականութիւնը, իսկ կէս մասը Չիվայ գիւղի թուրք բէկերի՝ վէլբիւնների կալուածն է, որոնց գնիշիկցիները վճարում են $30\frac{1}{2}$ բահրա: Այստեղ ցանում են ցորեն, գարի, հաճար, վուշ և կարտոֆիլ: Եօթըն բեռան տեղ տարածութեան վրայ ցանում են աւույտ, որը հնձւում է տարին մի անգամ: Արտերը բոլորն էլ անջրկի են: Գնիշիկում քսան տներ օրինաւոր երկրագործներ են, որոնք ցանում են 10 բեռ սերմն, իւրաքանչիւր տունը: Այստեղ, ինչպէս Դարալագեազի շատ գիւղերում, հողը 1—5 աւելի արդիւնք չէ տալիս: Նոր հողաբաժնութիւններ սկզբից մինչև այժմ տեղի չեն ունեցել. УСТАВН. ГРАМОТ.ով, ինչ քանակութեամբ հող ընկել է ամեն մէկի ձեռքն, այնպէս էլ անփոփոխ մնում է: Անասնապահութիւնը համեմատելով միւս գիւղերի հետ, աւելի յաջող է: Ամեն մի տունը ունի 1—100 գլուխ ոչխար, 10—25 հատ տաւար, 1—3 ձի: Նաև 1—20 հատ մեղուներ ունին համարեա թէ $\frac{2}{3}$ մասը: Գնիշիկում կայ մի դասեան արքունական ուսումնարան: Այդ գիւղի բնակիչները խաղաղ և աշխատասէր երկրագործներ են: Կլիմայի խոնաւութեան պատճառաւ շատերը հիւժւում, հիւանդանում են անգլիական խստով: Գնիշիկեցիք ունին կարճ և լիք կազմուածք: Ապրում են այդ բարձր լեռների մէջ, կարելի է ասել, բոլորովին կղզիացած, որովհետև ձմեռները ճանապարհներն ամեն կողմից փակւում են ու մնում է բաց միայն Ամաղուի Նորավանքի ճանապարհը, որը տանում է դէպի Արփա, այն էլ այնքան քարքարոտ է ու ժայռոտ, որը պէտք է կուզէ կուզ անցնել ու հետեակ: Այդ գիւղը՝ շնորհիւ իր համփաների, որոնք իշխան տիրոջն են կրում, առ հասարակ Դարալագեազում, շինական պաշտօնականատարների և ոստիկանութեան երեսը չեն տեսնում, որովհետև իրանց մէջ ծագած զանազան վէճերն ու հարցերը իրանք են վերջացնում, նոյնպէս էլ արքունական հարկը իրանք, առանց ոչ ոքի միջամտութեան, հաւաքում են ու յանձնում պետական գանձարանին ու ապահովագիրը յանձնում ըստ պատկանելոյն: Այդ իշխանից հռչակուած է մելիք Սարգիսը, որը մի օրինակելի և

անմահ անուն է թողել Դարալագեագում մովրոփների ժամանակ, իր անկաշառ ընտրութեամբ, գնիշիկցիներին պաշտպան ու բարերար հանդիսանալով: Մեկիք Սարգիսն եղել է մի քաջ, աներկիւղ, վերին աստիճանի ճարտար, սրախօս, առակախօս, մի կարճահասակ մարդ, որի մասին կան զանազան անեկղոտներ: Սրանից յետոյ նշանաւոր է եղել Մեկիք Սիմոնը, նոյնպէս մի գովելի և բարեշիշատակ գիւղական իշխան: Գնիշիկցիները յաճախ կրկնում են «նոզն էլ Մեկիք Սարգիս ու Սիմոն չի ծընիլ. ժողովրդի ոտքը փուշ մտնելիս, հէնց են գիտում թէ իրանց աչքն ա մտնում. էն ժամանակն մեր բերնին համու հոտ կար, լաղաթ կար. հոգեորականը, ծառայողը, բազազը գիւղը մտնելիս, առաջին կայնած, նրանց պատում էին, օրինական պահանջմունքները կատարում ու էնպէս էին ճանապարհ քցում. համ ժողովրդի գլուխը չէր ցաւում, համ էկողները օրհնելով հեռանում. Աստծու աչքն էլ քաղցրանում էր գիւղի վրայ, շընորհք ու բարաքեաթը լցւում էր գիւղը»:

Ուղեւորտ լեռնից գէպի հարաւ, գէպի Արփաչայ տարածուող սարահարթի վրայ գտնւում է Աղանաձոր (այժմ Այնազուր) գիւղը:

Աղանաձորը Դնգեվագի, Մարտիրոսի, Ազատակի, Փոռի և Բաշբիւնդի նման բացարձակ և ազատ տեսարան ունի, մանաւանդ արևելեան կողմից, որտեղից մինչև անգամ Դարալագեագը Զանգեզուրի և Նախիջևանու գաւառներից բաժանող սահմանագծերը երևում են. պակաս հիանալի չէ և արևմտեան կողմի տեսարանը, որտեղից նայողի աչքին թաւմ կանաչով վառւում ու շնչում են՝ խաղողի այգիներով ու պտղատու ծառերով զարդարուած ձորը և Բազաջը *): Աղանաձորի կամ Այնազուրի սարահարթի վրայով, արևելքից գէպի արևմուտք, Երևանի գաւառի ճանապարհն է անցնում, իսկ արևմտահարաւից գէպի արևելահիւսիս, Բաշնորաշէնայ—Նոր-Բայազետի խճուղին, Աղանաձորից երկու վերստ հեռաւորութեամբ: Ամբողջ սարահարթը բարբարոտ է, աւաղոտ և համահաւասար Դարալագեագի միջակ լեռնային գիւղերին. սա է կաղմում Աղանաձորին հաց մատակարարողը, որի վրայ գտնւում են գիւղի վարելահողերը: Այդ հողը կարող էր մեծ հարստութեան աղբիւր լինել նրա համար իր բաւարար տարածութեամբ, եթէ միայն չխանգարէր նրան ոռոգող ջուրը: Առանց ջրի դաշտերը այնքան էլ արգիւնաւէտ չեն, սեահող չլինելու պատճառաւ, ըստ

*) Բազաջը Ուղեւորդ լեռան կոզն է, ծածկուած արհեստական թաւումով:

որում՝ բնակիչներն այնքան աչքի ընկնող հարստութիւն չունին, միջակ կերպով ապրող հայ գիւղերից մէկն են կազմում. այնպէս որ 97 տանից բաղկացած Աղաւնաձորը միայն մի տուն ունի 1000 բուբլի դրամագլխի տէր: Վարելահողերը քարքարոտ լինելու պատճառաւ գութանի փոխանակ գիւղացիները հերկում են դաշտերը արօրով— (վեցկիով). բոլոր ցանքերը աշնցան են այստեղ: Երեք-չորս համվայ տներ ցանում են 9—10 բեռ սերմն ամեն մէկը, վերցնում են իւրաքանչիւրը 40—45 բեռ հաց, գիւղի մնացած մասը այս թուից պակաս են ցանում: Գիւղի վիճակը բարելաւացնելու համար հնարաւորութիւն կայ $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռաւորութեան վրայ լիճ շինելու «Աւրանա» անուանուած տեղում, որը հին ժամանակը լիճ է եղել՝ թէև այդ կը նստէ նրանց վրայ մինչև 1200 բուբլի ծախս, բայց միանգամայն գիւղը կը փրկուի այդ զրուծիւնից: Գիւղացիք այդ զգում են, ցանկութիւն ունին և մի տեղ հաւաքուելիս միշտ մտմտում են իրագործելու այդ, սակայն բանը զլուխ չէ դալիս, որովհետև աղքատները չեն կարողանում վրձարել այդ գումարը, հարուստներն էլ չեն կամենում նրանց համար շինողութիւն անել, ուստի երկու կողմերն էլ դաշտերի ոռոգումը թողնում են Աստուծոյ կամքին ու բախտի բերմունքին: Անասնապահութիւնը ևս նախանձելի զրուծեան մէջ չէ, խոտ ու դարմանի սակաւութեան պատճառաւ. այնպէս որ ամենաշատ խոտ հնձողը 2000 խրձից աւելի խոտ չէ հնձում: Գլխաւոր անասնատէրերը երեք տուն են, որոնցից ամեն մէկն ունի 200 գլուխ ոչխար: Քսան տներ ոչ ոչխար ունին, ոչ կով և ոչ լծկան տաւար: Աղաւնաձորցիները պարապում են նաև այգեգործութեամբ: Այստեղ այգիները բռնում են 300—350 փթան տեղ տարածութիւն: Փթան տեղից ստացւում է 30—35 փութ խաղող, ձմեռները տաք լինելու պատճառաւ խաղողի որթերը չեն թաղում այստեղ. թէև խաղողը հասնում է և գինին ստացւում է, բայց գինին այնպէս գովելի չէ, ինչպէս Մալիշկայի, Ղոջթուլի և Արգայի գինիները: Գիւղացիներից աղքատները խաղողը բեռներով տանում են Նոր-Բայազետի գաւառը ու փոխանակում են այնտեղ ցորնի ու գարու հետ: Իբրև լիւնային գիւղ և ծագկաւետ դաշտեր ունեցող, մեղուապահութիւնն ևս ունի այստեղ իր բաժինը. երկու տներ ունին 200-ից աւելի մեղուի փեթակներ, մնացածները պակաս այդ թուից: Շերամապահութիւնը նոր է մուտ գործել այստեղ, բաւականին յաջող փորձեր են եղել, և յոյս կայ, որ բոլորն էլ վարակուին այդ օգտակար պարապմունքով: Կանաչք լաւ և օրինակելի կապերտներ ու գորգեր են գործում: Աւ

հասարակ Աղաւնաձորի կանայքը սովորութիւն չունին գաշտերում բանելու, հունձ անելու ինչպէս միւս լեռնային գիւղերում, օրինակ, Մարտիրոս, Ենկիջայ, Գնիշիկ և այլ գիւղերում, սակայն կալի մէջն օգնում են տղամարդերին ցորեն, լուգարի ձեծելու ժամանակ: Աղաւնաձորցիները բնիկներ են, խօսում են հին հայոց լեզուով, ուստի և կրում են «հին հայ» տիտղոսը: Բնակիչների թիւը բնագամենը 980 հոգի է, որոնցից 450 հոգին արական են 530 հոգին իգական: 1886 թուին կազմում էին 97 տուն: Սասաիկ ուսումնասէր մարդիկ են. երկու տարուայ ընթացքում վիճեցին գրացի Արփայ գիւղի բնակիչների հետ միպատեան արքունական ուսումնարանը այնտեղից այստեղ փոխադրելու և երբ չյաջողուեց, վճռեցին իրանք իւրանց ծախսով բաց անել ուսումնարանը: Վարչութիւնը գնահատելով նրանց ուսումնասիրութիւնը և միևնոյն ժամանակ մտնելով նրանց նիւթական աննախանձելի դրութեան մէջ, որոշեց տարեկան 700 ռուբլի նպաստ յատկացնել այդ ուսումնարանին: Գիւղի օգը և ջուրը հիանալի է, թէև մոծակներից զերծ էլ չէ: Հիւանդութիւններ քիչ են պատահում այստեղ: Բնակիչները առողջ մարդիկ են: Կան մի քանի տներ, որոնց մէջ 20—30 հոգի ապրում են միասին հաշտ և միաբան: Կռիւներ քիչ են պատահում այստեղ. մինչև այժմ մի սնկանութիւն է տեղի ունեցել, այն էլ ոչ թէ դիտմամբ, այլ պատահմամբ և ոչ թէ սրի կամ գնդակի, այլ փայտի հարուածով: Աղաւնաձորցիներին մեծ փառ են պատճառում նրանցից չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ բնակած Նամազալի գիւղի քրդերը, իրանց գողութիւններով:

Աղաւնաձոր գիւղը եզոր Թառումեանցի կալուածն է, որը բաղկացած է չորս մասերից, այսինքն Աղաւնաձորից, Բաղչաղից, Ղզլղշաղից և Նամազալիից: Սրանցից Աղաւնաձորը և Բաղչաղը աղաւնաձորցիների ձեռքումն է, որոնք Թառումեանցին վճարում են $30\frac{1}{4}$ բահրա: Նամազալիում բնակւում են մօտանի ցեղի քրդերը, որոնք այս տարի պարտաւորուել են բահրա վճարել Թառումեանցին նահանգական դատարանի վրձնով: Ղզլղշաղը, գտնւում է Արփաշայի աջ ափին, Աղաւնաձորի սարահարթի արևելահարաւային անկիւնում և բլրնւում է բնագամեն 600 դեսետին տարածութիւն. նրա կէսը գնել են Թառումեանց եզորից գնիշիկցի Օհանեանները և Ուլիա նորաշէնցի Մելիք Նազարեանցները, իսկ միւս կէսը պատկանում է Շուշիի Սուրբ Աստուածածնայ Ագուլեաց եկեղեցուն, որին կտակել է Սարգիս Թառումեանցը:

Ղզլղշաղի հարաւային կողմը, Արփաշայի ձախ ափին,

Հէրթիչ Թրքարնակ գիւղի գլխին դեռ ևս իր աւերակներով կանգնած է շաքարածէ լեռան գլխին մի աւերակ ամրոց, որը ինչպէս կարծում են շատերը, պէտք է Անապատ բերդը լինի:

Ուղղուրտ լեռը հարաւային կողմից իր գագաթի ճեղքուածքի վրայ ունի մի տափարակ հրապարակ, երեսը դարձրած դէպի արևելահարաւ, 4—5 վերստ հեռու Աղաւնաձորից: Այդ հրապարակի վրայ դրած է Աստուածածնայ կիսաւեր վանքն իր արձանագրութիւններով:

Արփա գիւղից մի վերստ հեռաւորութեան վրայ դէպի հիւսիս, Արփաշայի աջ կողմից սկսւում է Զիվաձորը ու գնում է հասնում Դիդիվան և Սիշանլու լեռների բարձրութիւններին, որտեղից սկիզբն առնելով հոսում է Զիվա չայը համանուն ձորի միջով ու խաւնւում է Արփաշային: Ամառները Զիվա չայը այնքան բարակում է, որ ջուրը չէ հասնում Արփաշային: Արփաշայից մօտաւորապէս 10 վերստ հեռաւորութեան վրայ, արևելքից դէպի արևմուտք, կտրում անցնում է զողաղցու հասարակութեան միջով դէպի Նրևանի գաւառը գնացող Դարալագեազի ճանապարհը *): Այդ ճանապարհից մէկ վերստ ու կէս դէպի հիւսիս, ձորի մէջ, կաթսայածէ բուրների ծոցում, Զիվա չայի աջ և ձախ ափերին դրած է Նլփին գիւղը: Նրա կողքի ճանապարհովն են անցնում գարնանը շարուրցիները և թափառական քրդերի կոչերը դէպի Այրիջայի արօտատեղիները:

Դիւղի տեսարանը թէև փակ է, բայց ընդարձակ է, կենդանատեսիլ, զարդարուած խաղողի այգիներով, բարդի և ուռի ծառերով, որոնք հիանալի կերպով աճում են այստեղ: Նլփինը գտնւում է Դարալագեազի և Նրևանի գաւառի սահմանագծի մօտ: Այստեղից օր ու կէսուայ մէջ կարող է հասնել Նրևան քաղաքը թէ ձիաւորը և թէ հետևակը:

Նլփինի բնակիչները գաղթել են Պարսկաստանի Սալմաստ և Սոմի գաւառներից. խօսում են սալմաստցիների լեզուով: 1886 թուի բնասնական ցուցակով կազմում էին 68 տուն, այժմ եղել են 110 տուն: Բնակիչների թիւն է 785, որոնցից 425 հոգի արական են 360 հոգի իգական: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, այգեգործու-

*) Այդ ճանապարհի վրայ, Նլփինի հարաւային կողմը գտնւում է այն վայրի տանձի ծառը, որը անուանւում է «Զնթո աղաջի»: Ամեն մի անցորդ, եթէ այդ ծառի ճիւղերից չկտրէ ու չփաթաթէ իր ցնցոտին՝ նրա վրայ, զանազան հիւանդութիւններ և անյաշնողութիւն կը գտնէ բնակիչների կարծիքով:

թեամբ, մասամբ ևս մեղուապահութեամբ: Վարելահողերը բաւարար չեն, ամեն մի հոգուն հասնում է 2 սոմար *) հող, մէկ սոմարը ջրային, իսկ միւսն անջրդի: Վարելահողերի պակասութեան պատճառաւ հարկադրուած են ցանել Քեօմուրլու, Արդարաս, Ալմալու և Հէշին գիւղի ընակիչների հողերը կիսաբար: Համփայ գիւղացիներն այստեղ 4—7 բեռ սերմ են ցանում: Ամառները արտերը ոռոգող ջուրը չէ բաւականանում, ուստի ելփինցիները անընդհատ վիճում են ջրի համար Գենալու գիւղի թուրքերի հետ: Վարելահողերի կէսը ջրովի են, կէսն անջրդի: Հացահատիկներից ցանում են այստեղ, ցորեն, գարի, մասամբ կորեկ, սիսեռ և ոսպ: Տաւն և հինգ բեռան տեղ տարածութեան վրայ բռնում են խաղողի և այլ պտղատու ծառերի անտառները. խաղողից լաւ գինի չէ ստացւում, ուստի նա միայն ուտելու համար է: Թէև ամառուայ արօտատեղիները չեն բաւականացնում, սակայն անասնապահութիւնը բաւականին յաջող է: Մի տուն ունի միայն 200 հատ ոչխար, իսկ մնացածները 60-ից աւելի ոչխար չունին: Ելփինցիները գործում են ամուր խսիրից ջաղաներ: Չաղան հնձում են Արփայ գիւղի մօտ գտնուած ճահճի սէղերից: Այս վերջին տարիները այդ սէղը չորանում է, որի հետ և կը սպառուի խսիր գործելը: Պսիրը փռում են թաղիքի կամ գորգի տակ, որը պահպանում է նրանց խոնաւութիւնից ու փշանալուց: Մի խսիրը դիմանում է մինչև տաւն տարի: Պսիրի հատը ծախւում է 2—3 բուրլի:

Համարեա ամեն մի տուն ունի իր ջուլհակի գործարանը, որի մէջ ելփինցիները դարաւագեագցիների հին սովորութեան պէս կտաւ են գործում: Ելփինցիների անտեսական գրութիւնը բաւականին լաւ է և օրէցօր առաջ է գնում: Տների մաքրութիւնը, բարձրութիւնը և շքեղութիւնը՝ համեմատելով միւս գիւղերի հետ՝ աչքի է ընկնում: Ելփինցիները աշխատասէր, առողջ և վայելչակաղ մարդիկ են, ունին հինգ աղբիւր, որոնցից խմելու ջուր են վերցնում: Շրջապատուած լինելով բրգաբնակ Դաշ-Պարման և թրքաբնակ Արդարաս, Ալմալու, Գերալու, Վարդանիս, Հէշին և Քեօմուրլու գիւղերով, չէ ազատւում նրանց գողութիւններից, որոնց ելփինցիները արքունական հարկերից աւելի գումար են վճարում: Ղարա-եօղուշի ճանապարհով անցնելիս՝ զարնանը բրգերը նոյնպէս նրանց անպատիժ չեն թողնում:

Ելփինցիները դեռ ևս գերծ չեն իրանց՝ Պարսկաստանից

*) Սոմարն ունի 4 փութ 14 ֆունտ.

գաղթած հայրերի ռխակալութիւնից, երկպառակութիւնից ու կուսակցական ոգուց, որի պատճառով շատ անգամ քծնում են շինական պաշտօնակատարի առաջ և մինչև անգամ նրա ստոր պահանջները կատարում, որպէս զի նրանց միջոցաւ ճշնշուն գործեն իրանց հակառակորդի վրայ:

Աղաւնածորից հինգ վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմտահարաւ գտնւում է Ռինտ գիւղը: Գիւղից մի վերստ ներքեւ հարաւային կողմից անցնում է արեւելքից դէպի արեւմուտ Դարալագեազի Երեւան գնացող ճանապարհը:

Ռնտեցիները 1886 թուին 36 տուն էին, այժմ 50 տուն են եղել: Բնակիչների թիւն է ընդամենը 501, որոնցից 283 հոգին արական են, 218 իգական: Այդ գիւղի բնակիչներն էլ հին հայեր են ու խօսում են հին հայոց լեզուով: Ղոզլայու շինական հասարակութեան մէջ Ռինտը հայ գիւղերից ամենաաղքատ գիւղն է և այդ աղքատութեան պատճառը գլխաւորապէս ջրի պակասութիւնն է:

Քանի Ուլգուրտ լեռան բարձրութիւնների վրայ ձիւնը չէ սպառուել, բաւականաչափ ոռոգելու ջուր գալիս ու մատակարարում է Ռնտի գաշտերին երկու առուններով, իսկ երբ ձիւնը հալւում, վերջանում է, ջուրը խիստ նուազում է: Սրանից յետոյ Ռնտեցիներն օգտոււմ են երեք լճերով, որոնցից մէկը գտնւում է գիւղից վերեւ երկու վերստ հեռաւորութեան վրայ, իսկ միւս երկուսը գիւղի մօտ: Հին ժամանակն ունեցել են մի ջրամբար, որը կարող էր փրկել նրանց այդ թշուառ գրութիւնից, բայց զժրախտաբար այդ ջրամբարը խլել են նրանցից Ղոզլայ գիւղի թուրքերը, որոնք ոչ իրանք են օգտւում և ոչ Ռնտեցիներին են թոյլ տալիս օգտուելու: Հողը թէև յարմար է չալթուկ և բամբակ ցանելու համար, բայց ջրի սակաւութեան պատճառաւ չեն կարողանում ցանել: Մօտաւորապէս վեց բեռան տեղ տարածութեան վրայ Ռնտեցիներն ունեն խաղողի այգիներ և այգքան էլ տեղ պտղատու ծառեր, գլխաւորապէս ծիրանի, խնձորի և սալորի: Անձրեային տարիները հողը 1—6 հաց է տալիս: Գիւղի կէս մասը հաց ծախ են առնում: Վեց տներ լժկան տաւար չունեն, ուստի չեն կարողանում իրանց գաշտերը հերկել, ցանել: Հարուստ անասնատէր չորս տներ կան, որոնք ունեն 50—60 գլուխ ոչխար և 6—7 տաւար. մնացածները պակաս այդ թուրից: Մեղուապահութիւնն ունի իր սակաւ բաժինն այստեղ նոյնպէս:

Աղքատութիւն, պանդխտութիւն. մօտաւորապէս տասն հոգի գնում են Բագու և Տփլիս մշակութեամբ փող վաստակելու: Ռուսաստան գնացողներ չկան: Առ հասարակ այս գիւղին մեծ ֆնաս են պատճառում Ղողլջայ գիւղի հարուստ և զօրեղ թուրքերը, օրինակ հողերը խլում են, ցանքերն ու խոտանոցներն արածացնում, հնձած արտերից ցորենները գողանում ու տանում: Գողանում են նաև ինչ որ ճանկերն ընկնում է նոյնպէս էլ տիրում են Ռնտեցիների առուների ջրերին: Մի խօսքով ճնշուած Ռնտեցիների ու Ղողլջացիների վէճն անվերջ է և միշտ գործը վճռւում է դատաստանատներում վերջինների օգտին, որովհետև զօրեղը միշտ արդար է...

Արփայի ափին դնտեղուած է Արփայ կամ Արափեայ գիւղը հին Արփայից *) $\frac{1}{3}$ վերստ հեռաւորութեամբ դէպի հարաւ: Արփայի արևելեան կողմից գտնուած հեղեղատի ուղղութեամբ բարձրանալով դէպի վեր, 3 վերստ հեռաւորութեան վրայ կը հասնէք Հրաշկայ կամ Հրասեկայ բերդին, որն արփեցիները ձգնաւորի բերդ են անուանում:

Արփան 1836 թուի ընտանեկան ցուցակով կազմում էր 55 տուն. այժմ եղել են 80 տուն: Բնակիչների մի մասը զաղթել են այստեղ Երևանից, Բայազետից և Ղարաբաղից, իսկ մնացած մասը բնիկներ են, այսինքն «հին հայեր». խօսում են հին հայերի լեզուով: Ունի 554 հոգի բնակիչ, որոնցից 295 հոգին արական են 259 հոգին՝ իգական: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, այգեգործութեամբ ու շերամապահութեամբ: Վարելահողերը սակաւ են այստեղ, այնպէս որ ամենից շատ ցանողը 4 բեռնից աւելի հացահատիկ չէ ցանում: Հողաբաժնութիւն տեղի չէ ունեցել այստեղ և չի էլ կարող ունենալ, որովհետև գիւղը կալուածական գիւղ է, հողերը УЧТАВН. грамот-ով ինչպէս առաջուց ստացուած են, այնպէս էլ անփոփոխ մնում են, մինչդեռ կան բազմացած ընտանիքներ, որոնք կամ հող չունեն կամ եթէ ունեն էլ, շատ սակաւ. օրինակ 10 հոգուց բաղկացած մի ընտանիք ունի 2 փթան տեղ, իսկ դրա հակառակ 2 հոգուց բաղկացած ընտանիքն ունի 15 փթան տեղ, կամ աւելի: Տասը տուն ունին բաւականաչափ հող, հինգ տներ ունին իրանց ընտանեաց հասնելիք հողից աւելի հողեր. մնացած բոլորն էլ հողի կարօտութիւն ունին: Արփայում գրեթէ բոլորն էլ հացը ծախու են առնում: Զրային հողերում հացը 1—7, իսկ անջրդի հողերում 1—5 արդիւնը է տալիս: 25 խա-

*) Արփան Դարալագեազի երկրորդ պատմական գիւղն է, Հոյոցիմից յետոյ:

լուար տարածութեան վրայ ցանում են բամբակ և չալթուկ հերթով, այսինքն մի տարի ցանում են չալթուկ, իսկ հինգ տարի բամբակ, որը հնձում է տարին երեք անգամ: Մէկ փութ տեղից ստացւում է երեք փութ բամբակ, իսկ մէկ փութանոց տեղից քսան փութ չալթուկ: Արփեցիք ստանում են տարեկան 1000—1500 փութ բամբակ ու վաճառում են 10,000—15,000 ռուբլով: Քսան բեռան տեղ տարածութեան վրայ ունին խաղողի այգիներ, որոնցից ստացւում է պատուական խաղող և գինի, որը գերազանցում է ամբողջ Դարալագեազի գինիներից: 10—15 տներ վերցնում են մինչև 40 փութ գինի: 30 տներ սկսել են պարապել ջերմեռանդ կերպով շերամապահութեամբ. շերամը վաճառում են Նախիջևան քաղաքում: Այդ տները 1—24 մսխալ սերմ են դնում: 30 տների ունին 100—150 հատ ոչխար և 15—20 հատ տաւար: Արփեցիները ձեռք են բերել երեք տեղերում ամառուայ արօտատեղիներին: Քիչ տներ այստեղ պարտք ունեն. ֆուսցողներն ապրում են ապահով դրութեան մէջ, սակայն մեծ դրամագլխի տէրեր էլ չկան. 7—8 տներ ունին 200—400 ռուբլի գումարներ:

Արփան պատկանում է Վերին Դանձիկ գիւղում և Զիվա գիւղաբնակիչ թուրք բէկերին, վէքիներին, որոնց արփեցիները բազերի տեղերի համար սոմարի տեղին վճարում են 1 ռ. 20 կոպ. իսկ ֆուսցած հողերից ստացուած բերքից $\frac{30}{4}$ բահրա են տալիս: Վաղուց է որ քահանայ չունին ու չեն էլ հող տանում այդ մասին. հոգևոր պէտքերը կատարում են մերձակայ գիւղի քահանաները: Գիւղի մօտ, գետի ափին ունեն մի պատուական աղբիւր, որից խմելու ջուր են վերցնում, բայց դժբաղդաբար այդ աղբիւրը երեք ամսուայ ընթացքում ծածկում է Արփաչայի հոսանքով: Արփան Դարալագեազի ամենաշոք գիւղերից մէկն է, որտեղ ամառը մոծակներն են թագաւորում, իսկ ձմեռը ցուրտը: Բնակիչների $\frac{2}{3}$ մասի տներում գործում են զորգեր և կապերտները, որոնք ծախւում են 10—50 ռուբլով. սրանց լայնութիւնը լինում է սովորաբար 2— $2\frac{1}{2}$ արշին իսկ երկարութիւնը 4— $4\frac{1}{2}$ արշին: Այստեղ գործում են նաև բամբակից կապերտ, որոնք այն գերազանցութիւնն ունին, որ ամառները ցեցը չէ ուտում: Արփեցիները ապրում են աւելի ճոխ և մաքուր, քան թէ Ղոզլայու շինական հասարակութեան միւս հայ գիւղերը: Բացի երկու երեք տներից, միւսները ամբողջովին առաջինն են Դարալագեազում. իրանց անհիւրասիրութեամբ: Արփեցիների անհիւրասիրութիւնն առած է դառել Դարալագեազում, որի մասին զանազան անեկտողներ են անգիր դառել, օրինակ, մէկը իրիկուան դէմ նեղուած ցըր-

տից, գիշերից ու սովից դիմում է մի ջահիլ արվեսցու, խնդրելով որ տեղ տայ իրան գիշերելու նրա տանը: Արվեսցին մերժում է. հիւրն այնքան թախանձում է, որ տան տիրոջ հայրը զիջանելով վերջապէս հիւրի թախանձանքին, հրամայում է որդուն նրա ձին քաշել գոմը. որդին կատարում է հօր հրամանն ու փնթփնթում. «Տէր Աստուած, տէր Աստուած. ախր տեսայ ոչ էլ էս գիշեր շունը մեր տաշտից մին հաց տարաւ; դու ասիլ մի էդ դոնադը պիտմա գայ հացն ուտէ, էլ լի»: Այդ դրութիւնիցն է յառաջացել այն առածը, որ կրկնում են. «Արփիայ գէթզն չորակ գեթթու, Արփադան չըխզն այադ գեթթու», այսինքն, որ Արփայ գնացիր, հաց վերցրու հետդ, Արփայից դուրս եկար, շտապիր հասնել տունդ:

Պոռնիկութիւնը նոյնպէս տարածւում է այստեղ. քիչ տներ կան, որ ամեն մէկը մի քրդուհի հարճ չունենան. պատահում է այսպէս. ամեն մէկը քրդին վարձում են սլակ, իսկ կոնջը հարճ: Այդ պոռնիկութեան պատճառով 1900 թուին գիշերը սրախողխող եղաւ արփեցի մի ընտանիք:

Ղոզլճայու շինական հասարակութեան կառավարութիւնը և միջասեան արքունական ուսումնարանը գտնւում են Արփայում: Հակառակ Դարալագեազի միւս հայ գիւղերի սովորութեան, այգիեցիները զարմանալի համամիտ և միախորհուրդ են հանգիստանում գիւղի չարի ու բարու, փաստի և օգտի համար գործելու մասին: Շնորհիւ այդ միութեան՝ արփեցիները գրաւեցին օրինական կարգով Խաչիկ, Գնիշիկ, Հորբաղդ և Այսասի գիւղերից ամառուան արօտատեղերից, որոնց փրկեցին իրանց՝ ամառուայ շոգի ու կրակի մէջ տապալկուող իրանց մատաղ սերունդը իրանց տաւարն ու ոչխարը: Արփեցիները իրանց ղիւանագիտութեամբ մաքառելով իրանց կալուածատէր թուրք բէկերի Վէլիովների և միւս հարեան գիւղերի հետ, միշտ յաղթել են նրանց դատաստանական կարգով և ահ ևն տարածել բոլորի վրայ: Դրա համար բոլորն էլ այն համոզմունքն են գոյացրել, որ նրանց հետ վիճելն անօգուտ է:

Միքայէլ Տէլ-Աւետիքեան

Դ Ա Շ Տ Ո Ւ Մ

Ամբան տօթ օր է: Օդն անշնրժ, խեղդեմէ.
Վերից անխնայ արեւն է կիզում.
Եռում է հունձը: Գեղջկուհի, գեղջուկ
Ոսկի արտերում խուրձեր են դիզում:

Դիզում են անխոնջ, գուարթ, յուսալից,
Խընդում, քրքրջում, հանաքներ անում.
Վտակի նման, այրուած դէմքերից
Գըրտինքն է թորում ու շոգիանում:

Եւ խոթ է նրանց թուլամորթ տըրտունջ,
Ոյժն է անըսպառ բանուկ ձեռքերում.
Այնտեղ վաստակն է արդար, սիրաշունչ
Մարդկանց սիրտ տալիս ու ոգևորում...

Գըթառատ երկինք, որ լոյս—հայեացքով
Նայում ես երկրի մըշակի կեանքին,—
Այդ կեանքը լի է հազար զըրկանքով,
Մի թող դու նրան կարօտ քո խնամքին...

Այ. Ճատուրեան

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԵՐԸ*)

Քանանեան:

Եթէ Նալբանդեանին յանձնած նամակս ստացել ես՝ ի հարկէ որ զարմացմունքից զարմացմունք պիտի մտնես. մի՞ որ Սալբանդեանին նամակ եմ հաւատացել, երկրորդ՝ քու երկու զուամա նամակներուդ մի ծիկլօ պատասխան եմ գրում. վերջինը հասկանալի է առաջինով. Նալբանդեանի անհամեստութեանը նայելով՝ վախեցայ տալ նորա ձեռ նան աշխարհի նամակ, որ չէր աշխարհ ծանրակշիռ. բայց խնդրեմ, որքան կարելի է շուտ ուղղես իմ սխալը, ես միանգամայն մոլորուեցայ, երբ որ տուի նորան Իսկանդէրի նամակը դէպի այժմուայ Թագաւորին, որ նա ձեզ հասցնէ. խնդրեմ հէնց այս գիրս ստանալու ըտպէդ երթաս նորա մօտ (թէկուզ ջահաննամի մէջը) որպէսկիցէ հնարքով առնուս այն վտանգաւոր ձեռագիրը. թէ չէ նորա ձեռին այն չար գործի է. և ինձ միամտացնես: Նալբանդեանի այստեղ գալու պատճառը ըստ ամենայնի ինձ յայտնի չէ: Բայց ինչպէս որ ինքն է ասում՝ իբր թէ Ռէվիլիօնից մայրեր առնելու համար է եկել. ինչ և իցէ. բայց դու աչքերդ բաց պահիր. այդ թէ և ազգասիրական խնդիր է, բայց մեր կորստեան դուռն է. լաւ էր, եթէ մի ուրիշ մարդ, և ոչ Նալբանդեանը ձեռնարկէր այդ սրբազան ձեռնարկութեանը, բայց վերջինի համար... Ինչ ասեմ. մնացածը կը հասկանաս. ասելու այն է, որ չի քնէք:

Ստանասարովի խոստմունքը խոստմունք մընաց, կարծես թէ կատարումն չի ստացաւ. Իզմիրեանցը եկաւ այդտեղ, բայց չիմացանք, արդեօք ի՞նչ խօսեցաք նորա հետ կամ ի՞նչ պատասխան ստացաք նորանից: Նորան մի ասէք, բայց մեր մէջ մնա. այս թշուառ 40 մանէթը ինձ 60 մանէթի ֆուսս արու. պատճառ որ այբբենարանը ինձ նստում է իւրաքանչիւրը 22¹/₂ կոպէկ, ուր մնաց որ նորա պէս հարուստ մարդը ինձանից

*) Տես «Մուրճ» № 2—3.

այդպէս արժան գնէր, ի հարկէ որ ես ստիպուած չեղայ այդպէս ցած գնի. չարաս լինչ էր. Գ. Ք. 2 թուահամարից 9 երես շարուած կեցած է. *сѣжу у моря, жду погоды*: Կարծեմ որ քեզ քանի անգամ գրել եմ, որ Մուսինը հրամայում է և օրէցօր աւել սաստիկ պահանջում է կամ ծառայութեան մասնեմ, կամ դուրս գամ համալսարանից կամ ուսանող լինեմ. առաջինին պատասխանս այն է, որ դատարկ տեղ կամ պաշտօն չի կայ. երկրորդին՝ որ ուզում եմ օգտուէտ քաղաքացի լինել, երրորդին՝ չքաւոր եմ, շորեր կարելու միջոց չունիմ. թէև ամեն չքմեղութիւններս էլ արդարացի են, բայց կամայ ակամայ պէտք է մի հնար գտնուի. միտքս ծառայութեան մասնել է: Աստուած չուզէ որ մինի բանը ծուռի՝ հաւատացնում եմ, դժուար կարելի է այնուհետև ուղղել:—

Եթէ պր. Իզմիրեանցը համոզվում է տալու այն 150 մանէթը—խիստ լաւ, թէ չէ, միտք ձգէ, որ 200 հատ օրինակը ես չեմ կարող իմ ծախսով ուրեկից ուղարկել. ուրեմն—ճամբու ծախս (?). երկրորդ՝ նա ստորագրուել էր 30 հատ տաղարանի—18 մանէթը դեռ ես չի տուել:

Անցեալ նամակումս, որ ես քեզ համալսարանումն էի գրել՝ մի հարեանցի բան ակնարկեցի, որ բաւական մոլթ ասացի. այն մասին զուցէ դուք երկմտութեան մէջ լինիք այժմ. այժմ ժամանակն է, որ բացայայտեմ. Նիկոլեան զանազան առտնին հանգամանքների պատճառով՝ չի ուզում միանգամայն տպարան ունենալ և այս մօտ 600 մանէթի տառերը և ուրիշ տպարանի հարկաւոր գործիքները քառորդ գնով ուղած ժամանակ որպէս եիցէ տպարանապետի վաճառել, որ ես այնուհետև այս մարդու հետ գործ ունենամ: Ես տեսնելով որ նորա պահանջած գումարը համեմատելով արժէքին՝ միանգամայն չնչին է, և չուզելով կորցնել այն աշխատանքը, որ ունեցել եմ 5 ամիս նորա վրայ՝ անսլուող թողնել՝ հազար ու մէկ համոզմունքներով կարողացայ յորդորել, որ ինձ 3 շաբաթ ժամանակ տայ, զուցէ ես կարողանամ այդ գումարը նորան հատուցանել և տպարանը իր ամեն յարմարութիւններով մեզ սեպհականացնել. յոյսս, ի հարկէ որ, դարձեալ դուք էիք: Այս մասին լաւ միտք արէք. Աստուած ղգալի կերպով մեզ օգնում է. եթէ այս դիւրին հանգամանքից էլ չի կարողացանք օգուտ քաղել, և եթէ մեր ձեռից թուչի գնայ մեր տարեկան *illusia*-ն, այն ժամանակ ոչ ոք մեղաւոր չէ մեր անյաջողութիւնումը, եթէ ոչ դարձեալ մենք: Եթէ այս թեթեւ պայմանը յայտնուի ում և իցէ՝ իմացէք որ ամեն մարդ էլ կ'օժտարի ձեռք բերել մեր տառերը. մենք կ'մնանք դատարկ և աշխարհի առաջ խայտառակած: Էլի պիտի ընկնինք

դռնէ դուռ, որ մեզ ինչպէս ողորմութիւն ծանր գնով ապեն մեր չորս հինգ տող բանը հազար մուննաթով: Տեսնում ես, նամակս սկսեցի և վերջացնում եմ, ինչպէս որ ուզում ես, առանց առաջաբանութեան, հասկացիր ուրեմն, իմ եթէ ուզես, նաև ձեր նեղ դրութիւնը, ամեն հնար գործածեցէք օգնելու հասարակաց օգտին. ու на нѣтъ и закона нѣтъ: Ահա ձեզ դիպուած ցոյց տալու սէրը, զոհը, հակամիտութիւն ազգին, ինձ և բարի գործը. ես չեմ գրում այժմ ձեր առ ձեռն պատրաստ հնարները. եթէ չօգնէք, եթէ իմ ^{1/2} տարուայ վաստակը ունայն կորչի, եթէ ես մնամ ամենից անօգնական, այն ժամանակ կասեմ, մտերգ կը բերեմ՝ ի՞նչ կարող էիք անել եւ չարիք, որքան ղիւրին էր ձեզ հասցնել ձեր օգնականութեան ձեռքը քաղդի նախապաշարմանց հետ քաջ կոռուղ քարեկամին ու դուք մնացիք անզգայ հանդիսատես նորա անկմանը եւ վերջի շունչին. ժամադրած 3 շաբաթից 5 օրը անցել է. դորանով կարում ես խօսքս:

Մնամ ձեզ միշտ սիրող խոնարհ Ռափայէլ

Յ. Գ. ես էգուց փոխում եմ բնակարանս. նամակը ուղղեցէք вольнослушателю Р. П. въ С. П. Университетъ անպատճառ:

5 Մարտի 1856 թ. Ս. Պ. Բ.

Սիրելի Գէորգ,

Յուսամ, որ Նալբանդեանի ձեռքով ուղարկած նամակս ստացած լինիս. նորանից յետոյ՝ երեկուայ գրած նամակս, վրաստան եմ, որ քեզանից կախած հոգացողութիւնը արիւր և ինչ որ պէտք է այլևս կատարել անյապաղ կ'կատարես և ինձ կըմիամտացնես. ասել եմ, այժմ ասածս էլ գրեթէ աւելորդ է, որ դու ես միայն իմ յոյսը. բու չէ՛դ ինձ կ'չորացնի, կ'ոչնչացնի. ասեմ աւել. բայց չէ. դու լաւ գիտես, որ միայն անձուկ և յուսահատ դրութիւնը կարող էր թելադրել ինձ գրելու իմ վերջընթեր նամակը. թէ չէ միթէ ես քեզ կուզէի մտատանջութեան և անյուսողութեան մէջ ձգել: Ստացմը Նալբանդեանցից Իսքանդերի նամակը ղէպի կայսրը. թէ չես առել տակաւին՝ գտիր մի հնար անշուշտ առնելու, որ միամտանամ: Դու վտարանաց մէջ ընկել ես պոռպիսներու մասին, որ ինձ կարի հարկաւոր է. այսպէս արն. գնա Гостинный дворъ ուր որ ծախում

են ներկեր, վրձիններ և այլ հարկաւոր առարկաներ նկարչութեան. հարցուր այնտեղ химич. тушь կամ чернилы. կտորը 40—60 կոպէկ արժէ (այն, որ ես քեզ տուել էի՝ կարծում եմ որ փչացած լինի) այդ тушь-ը հասարակ ներկի պէս տրորել տուր զրոյին. յետոյ քիմիական թղթի դեղին երեսին թնդ գրէ пропись-ը. 1) ա. բ. գ. և այլն խոշոր ա. բ. գ. այսպէս (ի հարկէ աւել գեղեցիկ) յետոյ 2 երեսումը իսկ այդպէս տառերով միավանկ բառեր ազգ, բան, գործ, դուռն, երգ, զօրք, էշ և այլն. 3 երեսումը նոյնպէս այդ տառերով Հայր մեր կամ մի ուրիշ հոգեւոր իմաստ. 4 երեսումը խոշոր (բայց ոչ առաջ-ներու պէս) տառերով աւետարանական խրատ. հինգերորդումը նոյնը փոքր ինչ, եթէ կարելի է մանր և բարակ. վեց և եօթն-րորդումը ձեռագիր կամ արագագիր. ութներորդումը գլխատառեր Ա. Բ. Գ. և այլն ձեռագիր և տպած ձևի և սիրուն տառեր, եթէ տեղ կ'մնայ. այս է բոլոր պիտուիսը. բայց ինչ որ անելու ես շուտ արան. ժամանակը դնում է առաջ. դու գիտես որ ես միայն արագ շարժելով կարող եմ ուղղել իմ գործը, որ հազար ու մէկ վայրահաչների խօսքով և գործով անմեկնելի կերպով յետ ընկաւ: Աստուած հաւատան, որ գլխումս մի բան ուղիղ, ճշտիւ չի մնացել, ինչ որ կայ՝ բոլորը շփոթուած, խառնուած է. գրիչը առի ձեռս, որ քիչ մի ազդու նամակ գրեմ, տեսնում ես խօ ինչպէս ազդու է նամակս. ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ կրկնութիւն առաջուայ գրածներուս. բայց համալսարանից դալիս. ինչե՛ր չէին անցնում մտքիցս. բոլորը կորան գնացին ինչպէս մի երազ: Ջարմանալու բան էլ չէ. մի կողմից համալսարանի գլխացառութիւնը. հան, ես քիչ մնաց որ մոռացայ քեզ ասել. Մուսինը հրամայել է թղթերս յետ տալ և այլևս ինձանից ազերսագիր չընդունել. ես դէս-դէն ընկայ. նորից գնացի իրա մօտ, չէր ռւղում ինձ ներս ընդունել. բայց չգիտեմ որ խաչից՝ ողորմաց և քարոհանքացու լսել իմ արդարութիւնը: Ես սրտանց յօժար եմ, ասացի, կամ ծառայել կամ ուսանող դառնալ, բայց մի հասկացէ՛ք իմ նեղ զրութիւնը Է. աւելի ընդարձակ պատմեցի, ինչու չեմ կարող ուսանող լինել՝ փողի կարօտութիւն կրելով: Մինչև այժմ ինչո՞վ էիք ապրում, ասաց: Թղթեր դուրս գրելով, սուտ ասացի նորան: Հիմկուց դէնը ինչո՞վ մտադրել ես ապրել աւելցուց: Կարծեմ նմանապէս ասացի: Լաւ, գնան. կ'տեսնենք էր նորա լակոնիկական պատասխանը: Միտոս լցուած դուրս գնացի. յանկարծ վաղեց քամակիցս նորա ատենադպիրը. մի վհատէք, պարոնն ասաց. զուցէ լաւ վախճան ունենայ ձեր գնալը, այսօր նորա քէֆ տեղը չէ. որդու մասին էլի մի վատ համբաւ է լսել երեւի, որ այդպէս ահարկու է: Միւս կողմից՝

մի քանի առտնին անրաւականութիւններ. հազար ու մէկ ցիցի փիցի գործեր, խօսքեր, որոնցմէ իւրաքանչիւր մինը կարող էր ամենահաստատ մարդու հանգստութիւնը վրդովնել: Է՛հ, է՛հ, թողնենք այս կենաց սև կողմերը. Գ՛ա. վկայ կեանքս մաշուեցաւ դոցանից:

Նալբանդեանին ես այստեղ խոստացայ *выхлопотать* օրագիր «Հիստիսայզ» անունով. դորա տրիտուրը նա ինձ խոստացաւ 300 մանէթ. բայց վա՛յ թէ ես բանը սկսեմ, նա ինձ կամ գիտութեամբ կամ անգիտութեամբ, չուզենալով՝ խարէ և կասկածելի դրութեան մէջ ձգէ: Ես *выхлопотать* ասելով՝ ոչ թէ շատ պիտի քաջ գամ դէս դէն, և դրա վարձը ստանամ, ոչ. այլ ունիմ այստեղ *Мин. Народ. просв.* չինովներէն, որոնք կ'անէին ինձ համար այդ բանը. բայց եթէ դուրս հանեն այդ դըժուար գործը՝ անկարելի բան է որ մի կերպով չի վարձատրուին նոքա գոնէ կողմնակի, զոր օր քեզ յայտնի *Добровольскій*-ն. նա այնտեղ *столоначальникъ* է. նորա ձեռից շատ բան կ'գայ. ես նորա *атаговать* անում եմ նորա կնկանով և մագամ *Лосеւով*. կա՛յ հնար, որ այս երկու սիրունների վրայ բանը պրծնելից յետ մի 100 մանէթ չի մխսեմ *comme un galant cavalier*. Բայց Նալբանդեանի բարեխղճութեան վրայ յուսալը դժուար է. նա իրաւունք ստանալը կը ստանայ. բայց խոստմունքը կատարելու ժամանակ... Այս մասին խօսէր դու աւելի պարզ կերպով առաջ նորա հետ, յետոյ Նազարեանցի, եթէ լաւ կը համարես. և մինչև դու մի բան չի գրես՝ ես տեղիցս չեմ շարժիլ:

Սպասում եմ իմ ամեն խնդիրներու վճիռը և պատասխանը:

1856 թ. մարտի 10-ին:

Սիրելի եղբայր Գէորգ.

5-ին մարտի ուղարկած նամակդ ստացայ ն. ամ. 11-ին. ստացայ նոնապէս 30 արծաթը, անչափ շնորհակալ եմ, որ ազդու խօսելովդ հասար այն *աէզուլտատին*, որին չի հասաւ ազդու նամակդ. մեզ այդ էր պէտք. կ'նշանակէ այժմ տպարանը ապահովեցաւ. բայց ոչ խեղճ Գ. Գ.-ն կամ փոխադարձ: Ես քիչ յայտնել էի վերջնութիւնը (*предпослѣдній*) նամակումս Նիկոլեաի մտադրութիւնը. նա առտնին հանգամանքներէ բռնադատուած և անհանգստացած՝ վճռակամապէս ուզում էր երթալ Ֆրիդրիխսնի մօտ և չնչին գումարով ծախել բոլոր Հայոց և Ռուսաց տառերը. բոլոր տպարանական կահ կարասիքը, ու

Ապրիլ, 1905.

ըոնց վրայ նա նշանաւոր գումար էր դրել և ես գրեթէ կէս տարուայ ամէն օրուայ աշխատանք ու հոգացողութիւնս. ես կարողացայ յապաղեցնել նորա կատարումը՝ խնդրելով 3 շաբաթ ժամանակ, որից անցել է արդէն 11 օր. իսկոյն քեզ գրեցի, որ նորա պահանջած 150 մանէթը ժամանակ չկորցրած քարից էլ լինի՝ հանեա. ինչպէս էր իմ զարմանքը, որ դու այն նամակը չես ստացել, որ իմ հաշուով արդէն ստացած պիտի լինէիր, կամ թէ ստացել ես, երբ որ նամակդ ձգել ես նամակատուն. եթէ այդ գումարը չի հատուցանենք ժամադիր օրուան, ես քաջ գիտեմ որ Նիկողեան թէև սիրտը տրորուած՝ բայց ասածը կ'անէ. այն էլ մեծ զոհ էր նորա համար, որ 3 շաբաթ ժամանակ տուեց. ուրեմն՝ այդ լուրը, որ դու ինձ տուիր՝ ի հարկէ, ինքը ըստ ինքեան ուրախացուցել է. բայց ինչ պիտի լինեն մեր աշխատանքը և հոգացողութիւնը և յոյսերը, որ մենք ունինք Հայոց տպարանից, եթէ այն Հայոց տպարանը կորչի մեր ձեռից. համաձայն ես, որ 120 մանէթը, որ պիտի ստանանք կտոր կտոր առանց այս մեր տառերուն՝ ոչինչ բան է, եթէ համեմատենք այն զրութեան հետ, եթէ լինէր այն մեր ձեռը սեպհական տպարան ունեցած ժամանակներս: Ո՛չ խնդրել համարձակում եմ քեզանից (իմանալով ըու թուրութիւնն ու չքաւորութիւնը) ոչ համողել և ոչ վանդատիլ, թէև առաջի նամակումս փոքր ինչ տաք գրեցի գուցէ և վիրաւորեցի ձեզ (մեղանջ). բանը մեկնում եմ պարզ կեցայով ու պաղ արիւն, 10 օր ժամանակ ունինք. 10 օրից եթէ օգնութիւն չի հասնի՝ ամեն բան կ'ցրուի, կ'փարատի. մենք կ'մնանք աղամամերկ և խայտառակած: Ինքդ էլ տեսնում ես որ այստեղում ոչով մեղաւոր չէ, եթէ ոչ մեր անփողութիւնը. այս նեղ գրութեան մէջ պէտք է ցոյց տանք մենք մեր խելքը և այն ուզոյ ներկայութիւնը և անձնադոհութիւնը, որ ուրիշներին մէջ տեսնելով՝ մենք զարմանում և գովում ենք: Ինչպէս որ դու կարողացար ազգել Իգմիրեանցին՝ ի հարկէ ես չէի կարողանալ. նամանակէս եղբայր Մնացականի ձեռումը կայ մի քանի միջոցներ, որ ժամանակն է արդէն ի գործ դնել այս օրհասական բոլէին. Աստուած չանէ որ բանը բանից անցնի՝ այն ժամանակ ան ու վախը, ափսոսանքը, չքմեղութիւնները ի գուր են. նա շուտով ընթացքը աւարտելու է. նորա քոչգիթը մերինից ընդարձակ է. միթէ անհնարին բան է նորա համար դէսից դէնից այն 150 մանէթ փողը ժողոտել. վարձը (պարտք տուողը)՝ անշուշտ կ'ստանայ Գ. Քաթիպայի, տպուելու այբբենարանի և տալարանի ծախսից. եթէ Թիմուրեանցը ջերմեռանդութեամբ կպչի՝ բանը կ'ուղուի, թէ չէ ծուռած կ'մնայ, ինչպէս որ է ներկայ

լուպէիս: Ուրեմն՝ կամ յոյս, որ քեզանից կամ թիմուրեանից ստանամ 150 մանէթ. թէ ոչ, ի՞նչ խօսքս երկարացնեմ՝ բանը յայտնի երևում է. եթէ միջոց ունիք, հասկանում էք գործի ընթացքը՝ լաւ, թէ չէ՝ զուր Իզմիրեանցը չէք, որ ձեր վրայ ներգործեմ ազգու նամակներով: Գ. Ք. երկրորդ տիպը շուտով (այսինքն մի շաբաթուայ միջոցումը) դուրս կ'գար, եթէ այլ բենարանը աւարտուելու չլինէր. այժմ վերջինից շաբաթ կայ մօտ круглымъ числомъ 70 երես. ինչպէս թողնեմ այդ կիսակատար և ձեռքս խփեմ նոր գործի. մինչև քո պոսպիսը հասցնելը՝ Աստծով պատրաստ կը լինի և այս (կարծում եմ 13—17 օրից): Ձեզ յայտնի է որ ևս Ք. օգուտ չունիմ, որ կարողանար ապահովացնել ինձ մի կերպով. յոյսս աւել նորանից անկախ դուրս գալու իմ աշխատութիւններս են զոր օրինակ այդ այլբենարանը, տաղարանը, մի Հայոց ուսան, Կաւկասի ստորագրութիւնը, որոնք interval-ներումը միայն ունեմ տպոտել և գորանցով շահուել. ուստի՝ ևս չի պիտի քամահեմ այդ մանր (ըստ երևութին) դործերը, որ իմ օրական հացն են: Համալսարանական վիճակս դեռ ևս անվճիռ է, թէև համոյսարան գնում գալիս եմ. ախրը ինչպէս նորից հագնեմ ուսանողական զգեստ 24 տարեկան հասակումս и лямку тянуть այն ջահիլ տղերքի հետ, որոնց քնքուշ պռօշները դեռ ևս չի չորացել մօրը կամ աւել ճիշտ, ծիծմօրը ծծի կաթը: Չորրորդ շաբաթը մեծ պասին մենք ազատ ենք. կարելի է որ այդ միջոցումը գտնեմ յաջողակ դիպումած գէպի ձեր կողմը գալու Նիկոլեաի հետ, որ անցեալ և այս ամիս սաստիկ զբաղած է ճեմարանական պարապմունքներով: Մեր մէջ մնայ՝ նա մի փոքր տարաձայնութիւն ունեցաւ մօրքորջ հետ մի չնչին գործի համար, որի հետևանքը այն եղաւ որ տնեցիք առ հասարակ թէ մօրքոյրը, թէ փեսան և թէ քոյրը՝ բարկացել են դուրս վրայ. ևս չէի կարող այդ տեղումը անգործ հանդիսատես մնալ. պարտքս և ճշմարտութիւնը պահանջում էր ինձանից Նիկոլեաի կողմը բռնել. ուրեմն պէտք էր որ անհամաձայն լինէի նոցա մանր և щепетильный պահանջմունքների դէմ. ահա 18 օր է նոցա տունս չեմ դնում, թէև քանիցս կանչեցին թէ բերանացի, թէ գրով: Քու բարեւը հասցնում եմ երկրորդի միջոցով կամ Նիկոլեայով, կամ քրոջմով, եթէ գալիս է մեր մօտ: Փեսան ինչպէս նկատում եմ ինքրիգանթ է. լայց սաստիկ սխալվում է՝ կարծելով որ տանը մէջ գլխաւորը պիտի լինի՝ մեզ երկուսիս երկրորդ կարգը ձգել ուղիւով. անիրաւութիւն է նորա կողմէ. իսկ մեր յիմարտութիւն՝ եթէ այդ առանին պատերազմի դաշտումը առանց կռուի խոստովանենք նորա աւագութիւնը հէնց էնտուր համար, որ

նա գնդապետ է. երանի չէ՞ր այն ժամանակ, երբ որ նա չի կար, մինք վայելում էինք այս խօսքի բառական իմաստով լսադատը եւ երանաւէտ ստունին կեանք: Բարոյապէս՝ մեր անունը չի բացուելով և քոնը՝ և յիշատակը անբիծ և մաքուր է ամենի առաջ:

Գրիբ խնդիրքդ եւրէինովի համար:

Քու Ռախայէլ:

Սիրելի եղբայր Թիմուրեան.

Ստացայ նամակդ, որ վերահաս քննութեանդ պատճառաւ սովորութեանդ հակառակ՝ խիստ կարճաօտ էիր գրել. իրաւունք չունիմ մեղադրելու. այդ էլ մեծ զոհ է այս նեղ և հարկաւոր ժամանակումդ. Աստծով որ գործդ կ'աւարտես (որ իմ միակ իղձն է) այն ժամանակ երկար կ'գրես, դուրս համար էլ խիստ շնորհակալ եմ. յայտարարութիւն ես պահանջում. ահա քեզ այն. Քանանեանցը կ'աշխատէ ուսներէն թարգմանելու, եթէ հարկաւորութիւնը կ'ստիպէ. բայց թէ ինձ հարցնես՝ աւելորդ է. Գ. Քաթիպա ունենալ ցանկացողը՝ պիտի իմանայ հայերէն կարգալ, հայերէն չիմացողը՝ չի ուզենալ ստորագրուել մեր աշխատութեանը: Ինչոր պէտք էր՝ այս նամակումը գրեցի Գէորգին, քեզ կրկնելը աւելորդ եմ համարում. եթէ խղճմտանքդ թելադրում է քեզ—անշուշտ կ'հասցնես ձեռքիցդ եկած օգնութիւնը և ինձ կասկածելի դրութեան մէջ չես թողնիլ. թէ չէ՝ դարձեալ աւելորդ է խնդիրքը և համոզմունքը. բարեկամները կ'ապուած պիտի լինին մի պինդ հանգոյցով. այդ հանգոյցն է—մի բարի նպատակ, մի սուրբ խորհուրդ. այդ նպատակը և խորհուրդը պիտի ճշմարիտ և արդար լինին. եթէ այդ արդար նպատակումը մեր կարծիքը համաձայն է՝ մեր բարեկամութիւնն էլ հաստատ կ'լինի: Պատճառ որ որեւիցէ գործումը երկու ճշմարտութիւն չեն կարող լինիլ, ինչպէս երկու կէտի մէջ երկու ուղիղ դիժ չեն քաշուիլ: Վանխւշը տպից պրծաւ Գրիգոր Լուսաւորչի պատկերը. շուտով կ'ստանաք: Միթէ Անանիա Սուլթանշահի խոստմունքները միայն խոստմունք մնացին. ինչպէս որ նորա հօրեղբորը՝ այստեղումը. ասել և անել,—«Ինչ տարբերութիւն կայ ս և Ն տառերու մէջ: Նորա մօտ, իմ կարծիքով, պիտի լինին 50 օրինակ առաջի Գ. Ք. ներքից. նա այստեղ եղած ժամանակ ինձ ասաց, որ բոլորը ծախել է, միայն մի քանիսի փողը չի ստացել. թէ չեմ սխալում՝ նաև ուզում էր փողի մի մասը ինձ այստեղ տալ, ես

չառի, ասելով որ բոլորը միասին կ'հասցնէ: Մարդիկ, մարդիկ:

Մինչև կրկին տեսութիւն.

Մնամ սիրելութեամբ միշտ սիրող և յարգող
Ռաֆայէլ

1856, մարտի 11.

Յ. Գ. յայտարարութիւնը ուշանում է, յետոյ կ'ստանաք. նորա փոխարէն ուղարկում եմ ձեզ իմ պատկերը լուսատիպով հանած. չափազանց նման է, ասում են տեսնողները, թէ և երեսն տխրադէմ է:

Յայտարարութիւն:

«Գամառ-Քաթիպայի աշխատութիւնների» առաջին թուահամարի յառաջաբանութեան մէջ ես պարզօրէն յայտնեցի պատճառը, որ ինձ ստիպեց լոյս ընծայել իմ գրաւոր աշխատութիւնները: Երբ որ իմ բանասէր Հայրենակիցները սիրով ընդունեցին այդ թոյլ վաստակը՝ հարկը պահանջում է, որ ես ուշքս դարձնեմ գէպի այն, որ արդարանայ նոցա ակնկալութիւնը: «Գամառ-Քաթիպայի» յառաջագիծութիւնը աւել պատիւ է անում Հայոց ընթերցասիրութեան, քան թէ իմ քանքարին: Հայը կարօտ է մատուր զրօսանքի. նա գիտէ, որ ինքը «ազգ» է. ուրեմն՝ պիտի ունենայ ազգութեան ամենագլխաւոր պայմանը, առանց որին ազգը ազգ չէ, այլ խուժան, խաժամուժ, այդ պայմանը—մի ընդհանուր և ամենուն հասկանալի լեզուն է: Հիմի օրէօր սակաւանում են «գրաբառամոլները» թիւը, որոնք Եգիպտացուց քուրմերի նման սեփականացրել էին իրանց բոլոր գիտութիւնները և արուեստները՝ անմատչելի անելով ժողովուրդի համար գիրը և տպագրութիւնը: Հիմի ամենն էլ գիտեն, որ գիտութիւնը սեպականութիւն չէ միայն ընտրելոց, այլ համայն ազգի և մարդկութեան: Ժամանակն է, որ Հայն ունենայ գիտութեան գլխաւոր միջոցը, որ ինչպէս ասացինք՝ գիրը և տպագրութիւնն են:—Այս երկու թուահամարը, որ մենք մեր զօրութեան չափ կարողացանք լոյս ընծայելով՝ ինչպէս տեսնում ենք—զանազան անձանց վրայ զանազան ներգործութիւն ունեցաւ. այն բարեմիտ մարդիկ, որոնք գիտեն զանազան լեզուներ, ուրեմն՝ ունին միջոց կարգալու զանազան գրեանք՝ նոքա ընդունեցին ներողամտութեամբ և վեհանձնութեամբ, որ պատիւ է անում նոցա ազնիւ հոգուն, որ իշները, որոնք այնքան գիտակ չէին լեզուներու, և այդ պատ-

ճառաւ գրեթէ զրկուած էին այն վայելչութիւնից, որ տալիս է մեզ ընթերցանութիւնը՝ այդպիսիները ընդունեցին ուրախութեամբ, բարի և մեծ յոյսերով. բայց կային կամ տարաբախտաբար—գտնուեցան նաև այնպիսիները, որոնց համար աշխարհը ուսման չի կայ մի սրբազան բան, մի վեհ ղզացմունք, մի բարի նպատակ կեանքումը՝ որոնք ամեն տեղ, ամեն զործումը ընտրում են բանի վատ կողմը, մարդու և նորա վարմանց, ինչպէս ասում են սեւ կողմը, որ կարողանան իւրեանց անսանձ բերանին և անզործունեայ կեանքին նիւթ գտնել՝ այդպիսիները իհարկէ գտան մեր սխալները, որ մենք արտաքոյ մեր բարի կամաց արինք *errare humanum est*, ասած է մեղանից շատ առաջ. թող նա ձգէ մեր վրայ քարը, որ ինքը անբիծ է. ահա մեր բարեխառն պատասխանը այնպիսիներուն:

Մեր բարեկամները թէ մօտի և թէ հեռուոր՝ թախանձաբար խնդրում են որ մենք անդուլ շարունակենք այս բարի նըպատակով սկսած ձեռնարկութիւնը: Յօժար ենք և պատրաստ կատարելու նոցա ազնիւ ցանկութիւնը: Առաջի թուահամարումը մենք յայտնել էինք, որ մեր գլխաւոր արգելքը շարունակելու—մեր չքաւորութիւնն է: Բարեկամներս յանձն առին հեռացնել այդ գոծարութիւնները խորհուրդ տալով մասնաւոր ստորագրութիւն բանալ և յայտնել իմ պայմանները:

Այդ նպատակով ահա գրում ենք այս յայտարարութիւնը և մտադիր ենք կանխիկ հաւաքած գումարով ստանալ միջոց առանց գոծարութեան և անարգել հետզհետէ լոյս ընծայելու Գ. Ք. ի թուահամարները, ընդարձակել նորա պարունակութիւնը և զարգարել պատկերներով, ինչպէս խոստացել էի առաջի թուահամարումը:

Իմ պայմանները զոքա են.

- 1) Գ. Ք. գուրս կը գայ տարին 16 թուահամար:
- 2) Իւրաքանչիւր թուահամարը բաղկացած կ'լինի 1—1^{1/4} 1^{1/2} և վերջապէս 2 թերթից՝ տեսնելով նորա գումարի մեծանալը:
- 3) Իւրաքանչիւր թուահամարի գինը 20 արծաթ է:
- 4) 16 հատի կանխիկ—3 մանէթ 80 կոպէկ արծաթ:
- 5) Կանխիկ վճարողը 16 թուահամարին միանգամայն միասին՝ տարեպտուտին կ'ստանայ մի անակընկալ պարգև (сюрприз) կամ գիրք, կամ պատկեր:
- 6) Գ. Ք. թաթիպան կարելի է ստանալ յետագայ քաղաքներումը, յետագայ անձանցմէ № № №.
- 7) Ճամբու ծախսը ստացողը պէտք է վճարէ:

Հարկը և պարտքը ստիպում է մեզ՝ որ մենք մեր կարո-

դուժեան չափ աշխատինք, որ քանի զնայ, այնքան աւելի ընտիր և օգտաւէտ նիւթեր գետեղենք Գ. Ք. թերթերու մէջ, որ մենք սիրով կ'կատարենք:

Զգիտեմ՝ որ կերպի լուծեան առգրեմ ձեր երկուսի լըռութիւնը, սիրելի Մնացական և Գէորգ. բայց որը ուղէ իլլի անտեղի է, երբ որ ես сь лихорадочнымъ нетерпѣніемъ սպասում եմ ձեր հաւին կամ չէ-ին. կարծեմ որ զժուար բան չէ այս երկու տառը գրել մի սպիտակ թղթի վերայ, ծրարել և նամակատուն հասցնել: Եթէ ձեր պատասխանին կամ նամակին ես անզորը ոգւով սպասում իլէի՝ ով էր գլուխս պատուողը, որ ես նամակ նամակի վերայ գրէի ձեզ. կը նշանակէ, որ մի բան ստիպում է ինձ այդպէս շարժելու: Դիցուք թէ դուք ինձ այս կերպի ուղէք պատասխանել որովհետեւ գործը եւ մանաւանդ խնդիրը ծանրակշիռ էր՝ այդ պատճառով էլ չուզացինք վեր-իվերոյ, անհիմն վճիռ տալ եւ կիսակատար պատասխանել. ամենայն դիպուածի պէտք է փոքր ինչ խնայել իմ հոգւոյ հանգստութիւնը և դուրս համար՝ պէտք էր մի կերպով միամտացնելու շտապէիք. որովհետեւ այս գրութիւնը (յոյսի և յուսահատութեան մէջ) ամենից անտանելին է. փորձեցէք—կ'իմանաք: Վերջին նամակս գրել էի անցեալ շաբաթ օր, այսօր ուղիղ 7 օր է. իմ հաշուով պատասխանը չորեքշաբթի պէտք է վար. այդ է քու аккуратный լինելը. շնորհաւորեմ. ցնծան Հայաստան: Բայց չէ. կատակը մի կողմ. խնդրեմ անյապաղ մի բան գրեցէք, որ ես էլ կարողանամ մի բան պատասխանելու խեղճ Նիկողային, որ նմանապէս ինչպէս ես՝ վճռական պատասխանի է սպասում: Վերջին նամակումս ուղարկել էի Փօռօգրաֆիով քաշած պատկերս. ստացա՞ք:—Քերորը, Նիկողեան Վանիւշը ձեզ բարև են անում: Քերորի հետ գրեթէ ամեն օր տեսնւում եմ համալսարանումը. Վանիւշը աւարտեց Տրգատի մկրտութիւնը. հիմի միտք ունի սկսել Վարդանի մահը, որ համաձայն կը լինի իմին: Իմ յարաբերութիւնը Մ. Աստաֆիեւի հետ աւել լաւ է. միւսների հետ խեղճ աշաց ենք: Մուսինը ողորմեցաւ. այն խիստ պահանջմունքները թողեց. բայց լսել եմ, որ իբր թէ ուղարկել է Մոսկովի համալսարան՝ իմանալ իմ վարքը. իհարկէ եթէ՝ Վեսելազօն ցիստի գործս—չափազանց կը վնասէ ինձ: Քերորը զարմանում է, որ դու (Բանանեան) նորա նամակը անպատասխան ես թողնում. գրէ, եթէ մի առանձին հանգամանք չի արգելում քեզ. թէ չէ՝ գրէ ինչ է պատճառը այդ տարաձայնութեանը: Ահա ձեզ յայտարարութիւնը. աշխատեցէք թարգմանելու դուք ինքներդ. ես տեղ-տեղ սխալ արի. երբեմն յոգնակի է Գ. Քաթիպաի լեզուն երբեմն եզական. դուք մի-

ածն արէք: Խնդրեմ, խնդրեմ շուտ և հաստատ պատասխան գրեցէք. 21 թիւը մօտենում է. խնայեցէք մեր բարի գործը: Էլ ի՞նչ ասեմ:

Ձեր հաւատարիմ Ռափայէլ Պատկանեան

17. մարտի 1856

Ս. Պետերբուրգ:

Յ. Գ. Յաջողակ դիպուածին կ'ուղարկեմ ձեզ 150 հատ Գ. Ք. որ դուք ուղղակի կ'ուղարկէք Պետրոս Շանշիեվի վրայ Թիֆլիս. դարձեալ ուրիշ 50, որ կը յանձնէք մինին Շամախիի կողմերը ցրուելու. որովհետեւ այնտեղ, ինչպէս ինձ յայտնի է չի ուղարկած: Ուղարկած 30 մանէթը տուի Թրիֆանովին:

Ի հարկէ ես մեծ մեծ շնորհակալութիւններով կ'սկսէի նամակս, եթէ ձեզ երկուսիդ գրելու չիլէի, սիրելի Գէորգ. որ շնորհակալութեան խօսքերը աւել կարող են վիրաւորել ձեր ազնիւ զգացմունքը, և հոգին միանգամայն, քան թէ հաճութիւն և բերկրանք նիւթել. կ'ասեմ այսքան միայն. եթէ ես այսքան ժամանակ չեմ կարողացել արժանի լինել ձեր երկուսի իղէական բարեկամութեան՝ գոնէ միշտ աշխատել եմ և աշխատում եմ հասնել այն աստիճանին, որ դուք ինձ սիրէք իմ հոգեկան արժանաւորութեանց համար և ոչ, ինչպէս ցայժմ, իմ աննշան որակներէս համար: Թողնենք այս:

Դու քանի անգամ գրել էիր՝ թէ ինչպէս կարգի կ'անոնի պէտք է ձգել մեր նորածին ձեռնարկութիւնը—Գաժառ Քաթիպայի համար եմ ասում. քու հոգադրութիւնը, քու խորհրդածութիւնը, (ուզէ ուղիղ, ուզէ սխալ) միշտ ինձ ուրախացրել է. շատ անգամ արտասուաց կաթիլներ քամել է աչքերիցս քու կարեկցութիւնը մեր անօգնական ազգին. անձ գորա համար ես անարժան և ամօթ չեմ համարում ինձ շնորհակալ լինել ձեզ. հաւատացէք որ Աստուած, որ ամեն բարի գործի լաւագոյն գնահատն է—ձեզ կ'վարձատրէ այդ ազնիւ զգացմանց համար, մի սպասէք ազգից շնորհակալութիւն. մեղուին չեն շնորհակալ լինում մեղր վայելողները. ծախողն է, որ հազիւ հրէք քաջալերական խօսքեր է լսում. բայց կան այնպիսիները, որոնք հոգևով կ'զգան մեր բարի գործի աստիճանը. այդպիսիներու գնահատութիւնն է վարձը ձեր ազնիւ սիրագործութեանը. մի կ'ասկածիլ—ասածս ուղիղ է: Ուրեմն՝ հիմի յիշում եմ քու առաջարկութիւնները Գ. Ք. համար. դու ասում

ես որ նա պիտի մեծանայ. պարունակութիւնը ընտիր և ծանրակշիռ լինի՝ երկուսն էլ լաւ ես տեսմ. ուրիշ հնար չի կայ Գ. Ք. յարգելի տեղ ունենալու ամեն բանատէր Հայի առաջ, եթէ ոչ այդ երկու հնարով. երկու հնարն էլ այսուհետև մեզ չափազանց հեշտ է համեմատութեամբ այդ դրութեան և վիճակի հետ, ուր էր նա քիչ ժամանակ յառաջ՝ կախումն ունենալ հազար ու մէկ դիպուածն է, որոնցմէ այժմ միանգամայն ազատ է, դու ինձ չես գրում այն հնարները, որոնք պիտի 'ի գործ դրուին. չես ցոյց տալի հեշտ ճանապարհներ, կարծելով որ նորա ինձ յայտնի են: Այո, ինձ յայտնի են ճանապարհները, և միջոցները, որով մենք պարտաւոր ենք հասնելու մեր նպատակին. ես գիտեմ ում համար է նշանակած մեր աշխատութիւնը. ով պիտի լինին մեր դատաւորները. ինչպէս պէտք է կուռել նախապաշարման և նախանձի դէմ միևնոյն ժամանակ. և գիտեմ՝ ի՞նչ փշիայ պսակ պիտի հիւսուի մեր ճակատի համար— վարձ մեր համարձակ ձեռնարկութեան: Ահա իմ ապագայ պլանը. արտաքին ձևի համար՝ Գ. Ք. մեր զօրութիւնը հասածի չափ պիտի մեծանայ մինչև 2 թերթ, գինը չի բարձրանալով, ինչպէս որ դու և ուրիշները խորհուրդ էք տալի. պատճառը յետոյ կ'ասեմ: Ներքին պարունակութեանը համար՝ պէտք է այնպիսի նիւթեր տեղաւորել մէջը, որ հասկացուի և օգուտ բերէ. առելը հեշտ է, անելն է դժուար: Ուրեմն միանգամ և յաւէտ պիտի կանոն դնենք մեզ այսքան միջոց ժամանակի այսինչ ձև շարադրութիւն մշակել, յետոյ միւսը կամ երկու կամ երեք միասին. դու օրինակ մենք հաստատ դիտաւորութիւն ունենանք այս տարի բացի վէպական և պատմական առարկաներից ոչինչ չի գրել և չի տպել—մանաւանդ դորա օգուտը դժուար հասկանալի է առաջի անգամ անփորձներին. շատին աւել զուրական էր մեր Գ. Ք. տեսնել մի օր Բաղմավէպի աննպատակ ուղղութեան. *dutti frutti*. բայց ահա մօտ 12 տարի է որ նա դուրս է գալի. կան այնպիսիները, որոնք ծայրէ ծայր կարգացել են նորան. հարցնում եմ ի՞նչ օգուտ են ստացել. դու կ'ասես թէ շատ առաքկաներու վրայ գաղափար են ստացել. վնչ էն պղտոր և մութ անորոշ գաղափարին, որ ստացել են խեղճ ընթերցասէրները խեղճ Բաղմավէպի. գիտեն որ մի նիւթով, որ ջրածին է ասվում, թէ լցնեն օդապարիկի դռնդը՝ օդ կը բարձրանան. գիտեն որ Բոսսուէթ աղուոր մարդ է. գիտեն որ կարդացող մարդը ժամանակը աւել ուրախ է անցնում, քան թէ գրադուրկը. գիտեն որ Ռաֆայէլեան վարժարանումը քննութեան կայ. բայց ի՞նչ օգուտ այդ ցիցի փիցի նորալուրներից. միթէ այդ նորալուրները պայծառացուց նոցա միտքը,

սովորեցուց նոցա ուղիղ դատել: Նոցա կարծիքով Լիւտերը վը-
նասակար մարդ է, նոցա կարծիքով...

3 օրից յետ, այս նամակը զանազան հանգամանքներով
չի կարողացայ աւարտել սկսած օրս. երեք օրուայ մէջ բաւա-
կան բաներ՝ անցան. ինթուիզանթներու ականջը ընկաւ իմ և
Ն. պայմանները յա յարարեցութիւնը. տարածայնութիւնը
գնալով մեծացաւ. ես առ ժամանակ աւելորդ համարեցի 150
մանէթը՝ և նամակը տալ Նիկոլեային մինչև այբբենարանի
տալուելը՝ տառերը եղան հակաճառութեան խնձոր. պէտք է
սպասել. յաջողակ դիպուածի. պէտք է օրինաւոր ապահովագիր
ստանալ նորանից. թէ չէ մեր դումարը կ'կորչի:

Բէռոյեվը շուտով գնալու է հեռաւոր տեղ ամառը ան-
ցնելու. պէտք է 4—5 ամսուայ համար ստատեայներ պատրաս-
տել, որ տպարանը անգործ չի մնայ. խնդրեմ Վարդանի սկիզ-
բը ճարես և շուտով ուղարկես, որ դատաքննելու տամ նորան.
պօսպիսի համար էլ փոքր ինչ հոգացողութիւն անես, ինչպէս
խնդրել էի անհամար անգամ: Իմ քննութիւնս մնում է քա-
նի մի շարաթ. Աստուած տայ որ դուք ամենդ շուտով յա-
ջողութեամբ աւարտէք: Քերորը սպասում է նամակիդ:

Եղբայր և բարեկամ քո Ռափայէլ

1856. մարտի 26.

Ս. Պ. Բուրգ.

Հոգեհարազատ եղբայր Գէորգ.

Ամենեկն կատկած չունիմ, որ դու իմ նամակները մինը-
մինի քամակից ստացած լինիս, եթէ ոչ ամենը, գոնէ միքանի-
սը անշուշտ հասած պիտի լինին քու ձեռքը, բայց թէ ինչու
լուել ես այսքան ժամանակ—ահա այդ է, որ ինձ անմեկնելի
վտարանաց մէջ է ձգում. ինձ յայտնի վաւերական պատճառը
քու քննութիւններն են, աւել ոչինչ բան չեմ կարծում, որ կարո-
ղանային քեզ արգելելու նամակ գրել. հիւանդութիւնդ նմանապէս
ենթադրելի չէ, պատճառ որ եկուորները, որոնք քեզ լաւ ճա-
նաչում էին, ասացին ինձ, որ քեզ միշտ տեսնում են եղել ժա-
մումը. ես հեռու եմ այն միջից, որ դու մի բանով ինձանից վի-
րաւորուած լինիս. նաև այդ դիպուածին աւել պատեհ էր նախա-
տական նամակը, քան թէ լուծութիւնը: Ինչ կ'ուզէ լինի ես
սաստիկ երկմտութեան մէջ եմ, որ ինձ սաստիկ չարչարում է
մանաւանդ այս կրիտիք ժամանակին: Նամակներիցս քեզ յայտ-
նի պիտի լինի, որ ես սպասում եմ քեզանից փող որ տպեմ:

Գ. Ք. որ արդէն երկու շաբաթ առաջ պատրաստ է. նմանապէս սպասում եմ Վարդանի սկիզբը, որ տամ ամենը միասին դատաքննելու, որովհետեւ միտք ունիմ մինչև յունիս տրպել և ուղարկել Մակարիայի տօնավաճառ: Ես քեզ գրել էի որ հօրիցս գնեցի մի երկաթէ մամուլ, որ դու շուտով կըստանաս. ես չեմ կարծում որ այդ ինքնակամ արարմունքս ձեզ անհաճ երևեցած լինի, այն մասին որ վաղ կամ ուշ մենք պիտի ունենայինք սեպհական մամուլ, որ մեր նորածին գործարանը անկախութիւն և ինքնագոյութիւն ստանար. թէ չէ՝ որքան դժուարութիւն է դռնիդուռն ընկնել, իզուր անհամար փողեր մխսել մի թերթ բան տպելու համար. և այդ ամենը միշտ կից է եղել յամբ շարժմանց հետ. ուրեմն այդ չպիտի քեզ վերաւորած լինի: Խնդրեմ, խնդրեմ շուտով տուր պատասխանը: Ես քեզ մի ծածուկ բան ուզում եմ յայտնել, որ դու ինչպէս ազնիւ մարդ երկար ժամանակ՝ ոչ ոքի չի պիտի յայտնես, բացի թիմուրեանցից. որպէս զի այդ գաղտնիքէն մենք առաջինը քաշենք օգուտ, անուն և ամեն հաճելի profit-ները: Թագաւորը թոյլ տուել է անարգել օրագիր կամ լրագիր կամ որեւիցէ պարբերական գիրք լոյս ընծայելու առանց խնդիրքի և դժուարութեան. այս դեռ ևս ոչ ոքի յայտնի չէ, ինձ ասաց Գոնչառովը, որ այժմ դատաքննիչ է. և ինձ խորհուրդ տուեց Գ. Ք. օրագիր անուանելու. ուրեմն եթէ այն ստորագրութիւնը յաջողուի մեզ, մենք առաջի պարտաւորութիւններս պիտի համարենք Ռուսաստանի մէջ առաջի օրագիրը հրատարակելու. այս մասին լաւ միտք արէք. ձեր կարծիքը ինձ գրեցէք և պօզդրաման, որով պիտի ընթանայ օրագիրը սիստեմատիք յօրինեցէք և ուղարկեցէք ինձ: Տրիֆանովը ամարանիք գնաց. յոյս ունիմ որ յուլիսի մէջ մի քանի շաբաթուայ համար կը գաս այստեղ, որ միասին երթանք մաղամ Աստաֆիեւայի մօտ, որ գնալու օրերը շատ խնդրեց ինձ քեզ բարեւ անել և հրաւիրել ամարանիք յուլիսի մէջ, երբ արդէն разгаръ Петербургской дачной жизни-է:

Նոր ոչինչ չի կայ, բաց՝ այն, որ Քերոբը քիթը մինչի երկինք է բարձրացել—ինչու, որ դասեր ունի: Ինձանից ամենին շատ բարեւ:

Մնամ միշտ բարեացակամ և հաւատարիմ եղբայր քու
Ռաֆայէլ

Հոգեհարազատ եղբայր Գէորգ.

Ահա ուղարկում եմ քեզ մի օրինակ Գամառ Քաթիպաից պր. Ասատուրովի ձեռքով. իսկ 227 հատ նորից և 150 հատ հինից ծրարած տուել էի Նալբանդեանին որ քեզ հասցնէ. այդ ծրարածը դու մի բանալ, այլ ուղղակի ուղարկէ Մակարեա. ես քեզ շուտով կ'ուղարկեմ այլ ևս 200 հատ, որ այդտեղ և ուրիշ քաղաքներ ցրուես:

Դու ինձ այսքան ժամանակ գիր չգրեցիր. նմանապէս Թիմուրեանը. այդ խիստ մեծ անողորմութիւն էր ձեր երկուսի կողմանէ. ինձ թողիք դուք ամեն դժուարութեանց մէջ. ես մինչև այսօր չեմ կարողանում հասկանալ. ինչ հրաշքով փրկուեցայ այդ փորձանքից: Թիմուրեանցը ինձանից 15 մանէթ առաւ, որով պիտի տպէի մեր աշխատութիւնը՝ խոստանալով, որ առաջի փոշտով յետ կը դարձնէ. բայց մինչև այսօր ոչ մի լուր չունիմ. լսեցի որ նա գնացել է. ասա, խնդրեմ, ինչի՞նչ է նման այդ գործը, կարծեմ նա լաւ գիտէր, որ ես փող չունիմ տպելու. բայց անելուն արաւ և գնաց: Ինչի՞նչ ես դարմանում, որ մեր գործը դանդաղ է առաջանում. զարմանալին այս կ'լինէր, եթէ մեր ձեռնարկութիւնը անարգել առաջ խաղար այն անյաշողակ պարագաներու մէջ. քու փողը ուշացնելը, Թիմուրեանի գալը, Աւետիքի թանաքի պատմութիւնը, Թիմուրեանի փող առնելը և յետ չուղարկելը իմ ձեռքը 3 ամիս անթուկ կապեցին, բայց ես տպեցի, և տպեցի աւել գեղեցիկ քան թէ երբ և իցէ: Միենոյն ժամանակ պատրաստեցի այլբրենարանը, որ բացի պոսպիսից գրեթէ պատրաստ է միանգամայն: Վարդանս այժմ դուրս եկաւ ցենզուրից և գրաշարի մօտ է. յոյս առ Աստուած՝ 15 օրից յետոյ կը բերեմ Մոսկով. միայն թէ, խնդրում եմ քեզանից ինձ շուտով հասցուր 3-ի փողը, որ մինչև Մակարիայի տօնավաճառը չի պրծնելը տպեմ. շարուել սկսած է. Ասատուրովին ասացի, ինչ որ միտքս եկաւ. նորա խօսքերից և այս նամակից դու կ'տեսնես, որ ես սաստիկ նեղութիւն կրում եմ անփողութիւնից. օգնէ, որքան ձեռումդ հնար ունիս: Ես կարծում եմ, որ այլբրենարանս մեզ բաւականին միջոց կ'տայ գործերս ուղղելու. 2000 հատ եմ տպել. նոցանից 400-ը քեզ կ'ուղարկեմ, որ դու դիտեկտորի միջնորդութիւնով կարողանաս կաւկասի դպրոցներումը ցրուել. 200 հատ Իգմիրեանցին պիտի տամ. 200 հարիւր մօրս օգտին. 300 պիտի Մակարեա ուղարկեմ. Թիֆլիզ—200 հատ, որ դուրա փոխարէն էմֆիսաճեանից հարկաւոր գրքեր ստանում. 400 կ'ուղարկեմ Թիմուրեանին, որ նա Հայաստանի կողմերումը տարածէ. Գնացածը

պիտի ընծայեմ աղքատ երեխերանց. եթէ դորանով 200 մանէթ փող կարողանամ ժողովելու՝ արդէն ես երկար ժամանակուայ համար սպահոված կ'լինիմ և Իզմիրեանի առաջ պարզերես դուրս կ'գամ: Վարդանի համար գրեցի մի յառաջաբանութիւն, ուր խօսում եմ այն դարու Հայերի վիճակի վրայ. այդ և ինքը բանաստեղծութիւնը $2\frac{1}{2}$ թերթ դուրս կ'գան. երկու պատկերով ինձ կ'նստի 80 մանէթ, ինչպէս որ հաշուեցի, թէ և պատրաստի փող չունիմ, և յոյսերս երկար են ինձանից. քայց Աստուծոյ վրայ ապաւինելով՝ շարելու տուի: Ի՞նչ երկարացնեմ խօսքս, այս մեր критическій և рѣшительный ժամանակն է. եթէ միջոց ունինք, մեծ յառաջադիմութիւն կունենանք, թէ չէ...

Մնաս բարով. խոնարհ Ռափայէլ

Ես կ'գամ մինչև օգոստոսի 20ը. հւր իջնեմ, գրէ:
Եւրէինովներու շատ բարեւ:

Հոգեհարազատ եղբայր Բանանեան.

Անցեալ երկու նամակներս մին-մինի քամակից գրած՝ կարծեմ որ քեզ փոքր ինչ անհանդատացրած կ'լինէին Ֆլան առաջարկութիւններիս համար. ես գիտեմ՝ դու ինձ չէիր մեղադրիլ, այլ կ'գանգատէիր մեր անձուկ դրութեանը վրայ, որ մեզ ստիպում է այդպիսի մտածողութիւններ անել, որոնք փոքր ինչ խլում են մեղանից մեր արժանաւորութիւնը և հպարտութիւնը. կարծեմ որ չեմ սխալում: Այդ միտքը ինձ ևս չարչարում էր, քայց երբ որ այն ևս միտք էի անում, որ այդ հնաբը մի անգամով կազատէ մեզ անընդհատ և յաճախ կրկնուելու խնդիրքներից, կարօտութիւնից և այլն, ես լաւ համարեցի ցոյց տալ կամ աւել ուղիղ ասել՝ միտքդ բերել առաջիկայ նամակումս մեր կարիքը. մի անգամ էլ մտնել ցլխի մէջ և իսկոյն и навѣкъ լուացուել աղնութեան աւազանի մէջ. թէ չէ՝ ինքդ ասա ո՞ւր պիտի տանէ մեզ մեր անվերջ աղքատութիւնը և ուրիշից ակնկալութիւնը: Ասել չուզէ՝ որ մեր առաջարկութիւնը ու մտադրութիւնը վերին աստիճանի համարձակ և այլոց համար անհնարին բան է. 650 մանէթը մի այնպիսի գումար է քնժոռու Հայերու համար, որ նորա շուտով թոյլ կ'տան փորի աղիքները դուրս բերել, քան թէ զրպանից՝ այդ գումարը. թէ և ամեն մինը նոցանից կ'անրբերուժ 10 անգամ այդպիսի փողեր սպառել է պէսպէս շուայլ և զգուելի գործերու համար: Թէպէտ

և մեր ուխտի ձեռնարկութիւնը, նորա ակներև պտուղը և օգուտը նոքա քաջ ճանաչում լինին. պարզապէս ասելով՝ Հայը սիրում է լաւ գործ, լաւ աշխատանք, լաւ պատմութիւններ, անցքեր, անուշ խօսքեր, только что бы даромъ էլ նա չի հարցնում և չի ուզում իմանալ՝ ինչ հնարով պիտի կատարուին այդ բարի բաները. նա կարծում է որ, եթէ դաշտը բացնում է առանց մարդու աշխատանքին խոտ, ծաղիկ, սունկ և այլն, ուրեմն՝ նոյն կերպով էլ պիտի գրուեն նորա համար լաւ գրքեր, պիտի տպուեն, և մեր պատուելի հայը միայն պիտ կռանայ, որ հաւաքէ ցանկացածը: Երբոր ես այսպէս եմ մտածում՝ շատ ուրիշ ներհակով մտքեր ես գալիս եմ վրաս: Արդեօք ծիծաղելի չէ՞ մեր ձեռնարկութիւնը, արդեօք վաղ չե՞նք սկսել, արդեօք ծուռ չե՞նք բռնել մեր ճանապարհը, արդեօք սխալ չե՞նք հասկացել ազգի ոգին և նորա կարիքը, եթէ այսպէս է՝ ուրեմն մեր բոլոր ճիգը ունայն է: 'Դհարկէ՝ մենք ունինք մի քանի կարեկից բարեկամներ, որոնք մեզ օգնում են, խրախուսում են. բայց անգէ է արդեօք մեր խնդրածը. նոքա ընտրեալքն են, նոքա ազգի արծաթներն են. այնինչ մեր միակ իղձը է ազգի, populus-ի օրդանը լինել, նորամէն սիրուել, նորա բարեկամը լինել, նորա մտքին առաջնորդը լինել. և ի՞նչ. լիւնում ենք արդեօք, կ'լինենք արդեօք, կ'սոյ արդեօք յոյս լինելու. ոչ և ոչ պատասխանում է անդադար ներքին ձայնը. ինչո՞ւ ոչ. ահա ինչու: Ազգը մեզ կը սիրէր, եթէ տեսնէր մեր գործը համաձայն մեր խօսքին և խոստմունքին և այն ակընկալութիւնը, որ նա կարող է ունենալ և պիտի ունենայ տեսնելով մեր գիտեցածը և գործ կատարելու եռանդը. մէկ խօսքով՝ եթէ նա վստահ էր, որ մենք ամենեւին վայրահաջ և շառլատան մարդիկ չենք, որոնք այսօրուայ օրս լցուած են ամեն տեղ և իրանց ցնորական խօսքերով զզուացրել են ամենին. մեր տարաբախտութիւնը այն է, որ մենք ունինք что то одшее այն անպիտաններու հետ. և Հայը չեն կարողանում մեր և նոցա մէջ разительная черты գտնել. մեր գործը մեր աչքում վեհ է, ազնիւ է, մեծ օգուտներ պիտի բերէ՝ նոցա համար երեխայական է, шуточный է. ինչո՞ւ, էնդուր որ նոքա գիտեն մեր գործի մը աղբիւրից դուրս գալը. բայց ես վաղուց գիտէի, որ միստիցիզմը միշտ պէտք է կոպիտ ժողովրդի համար: Բայց այդպէս մենք չի կարողացանք սկսել մեր գործը, որովհետեւ հէնց էն գլխից աղքատ էինք և կարօտ էինք կողմնակի նըպաստներու: Մենք ստիպուած էինք մեր բոլոր գաղանիքը, միտքերը, քամակի pensées-ները յայտնել մի քանի կոպէկի համար, որ մեր գործը հասկանալով մեզ օգնեն. բայց մենք սխալուում

էինք: Մեզ չէին օգնում, այլ ողորմութիւն էին անում, ինչպէս որ աղքատը ստիպուած է իւր փորը լցնելու համար մի բոս միտջէ յայտնել հարուստին՝ որ քանի օր է բերանը բան չի դրել և հարուստը խղճալով նորա զգուելի դրութիւնը, քամահանքով ձգում է մի կտոր հաց, այդպէս և մեր երեսին ձգեցին մի բանի կոպէկ, на возьми, только отвяжись съ своей милой физиономией! մենք մեր կերպ էինք հասկանում և թարգմանում նոցա եղեռնական (злодѣйскій) ազգասիրութիւնը (?!)։ Ի՞նչ դուրս եկաւ մեր գործից—զգուանք և յուսահատութիւն. բայց ա՛յս պիտի լինէր մեր մտաց և ինչպիսի ազնիւ մտաց պտուղը: Ես քեզ շատ անգամ խնդրեցի՝ во чтобы ни стало անկախ դառնանք. դու հասկացար գուցէ իմ՝ միտքս, բայց աղբիւրը ցոյց չի տուիր. մենք ոչինչ նորոգութիւն չէինք անում մեր զգուելի դրութեանը, միայն թէ զանազան ձեւեր էինք տալիս մեր մուրացկանութեանը. խնդիրքով ստորագրութիւն էինք անում, խնդիրքով դիրք էինք ծախում, խնդիրքով դիրք էինք ցրում, խնդիրքով մեր քրտնաջան վաստակի չնչին վարձն էինք ստանում. մենք մեր СИМВОЛЪ-ը բնորոշ էինք ազնւութիւն, բայց իրօք մեր СИМВОЛЪ-ը ցածութիւն էր: Ով որ մեզ չի պատահէր՝ մենք նորան մեծ նշանակութիւն էինք տալի և ազգասիրութեան ամեն սլայմանքերը մեկնում էինք, ինչու, որ 20 կոպէկ տայ և առնու մի հատ Գամառ: Հասկանում ես դու՝ ինչ ուզում եմ ասել: Մենք մինչև այժմ խիստ ծուռ ճամբայով ենք յառաջ գնում. թէև մեր անրածը մեր պարագաներով ոչ որ չէր կարող անել. այդ էլ շատ է, ինչ որ մենք արինք. եմ գլուխս եմ տալի՝ որ թէ ինքը Նաղաբեանցը, որի սկսրագործութիւնը կախարդել է քնզ, ձեռնարկէր մեր հնարներով՝ չէ թէ տպարան ունենալ, մի թերթ բան չէր կարող տպել. բայց մենք մի թերթից աւել բան տպեցինք, բայց այդ չի պիտի մեզ խարէ. այդ չի տանիլ մեր նպատակին... այդ կերպի շարժումները մեծ ճիգն է պահանջում, որին շատ չի դիմանալ նաև հանճարի զօրութիւնը: Այժմ հասել է այն ժամանակը, որ մենք պիտի ահագին кризисъ տանք մեր գործին. պիտի ձեռնարկենք կտրական, վճռական և օրհասական նորոգութիւն, революція մեր գործումը և մտածողութիւնումը. ժամանակը հասել է или панъ или пропалъ. միջին ճանապարհ զգուելի է արդէն, գոնէ մեզ նման եռանդոտների համար: Մեզ պէտք է տպարան. մեզ պէտք է մեծ գումար՝ 650 մանէթ խիստ սակաւից. եթէ դոտանք այդ գումարը—լաւ, բայց եթէ չի գտանք՝ ես կ'դառնամ, ինչպէս որ գտայ տառերը: Բայց այդ այնպիսի лото է, ուր 100 բիլէթից 70 пропалъ են, և 30 панъ: Այդ

դեռ մեծ բան չէ. մենք պիտի տպենք այնպիսի գիրք, որի վրայ պիտի ցոյց տանք какъ на капитальный трудъ. ուրեմն եւ կ'տպեմ բառարան, որի տիպը միայն կ'արժէ 2000 մանէթ. եթէ այս երկու գործը յաջողի՝ մենք կարող ենք դուրս գալ այն երեսայական կարգից, ուր մեզ դրել են ազգի տգէտութիւնը, նորա նախապաշարմունքը, մեր երեսայական միամտութիւնը և մի քանիսի նախանձը: Եթէ հաւանում ես առաջարկութիւնս, և եթէ խոստանում ես ամէն հնարը ի գործ դնել օգնելու՝ լաւ. թէ չէ՝ ես միայն յանձն կ'առնում այդ ահագին բեռը վրաս, որին կամ տեղ կ'հասցնեմ կամ կ'ընկնեմ, կը կորչեմ նորա ծանրութեանը ներքոյ. քարեկալութիւնը նեղ դրութեան մէջ է նախաւում:

Հիմի մի քանի խօսք ասեմ բառարանի և մանր տառերի համար և յետոյ ցոյց կ'տամ իմ անկախ աղբիւրները, որոնք հաւաստեալ կ'տանեն նպատակիս, եթէ դու չաշխատես կամ եթէ աշխատես էլ՝ չկարողանաս օգնելու: Մանր տառերը տուի գալ՝ վանդիլասրիկայով դուրս հանել պղինձէ մայրեր, որ կ'նստի 110 մանէթ. երբ որ մայրերը կ'պատրաստուին՝ թափել կ'տամ 175 մանէթի արճճէ տառեր. այս գործը կ'տեի մինչև մարտ կամ ապրիլ. այդ միջոցին ես կշարունակեմ բառարանը, որ արդէն սկսած է. բառարանը կ'ունենայ 15,000 բառ. թէև համառօտ, քան թէ Իրիցվոխեանինը, բայց աւել ընտիր: Մինը պիտի ծախուի 2 մ. 50 կ. կամ 2 մանէթ. և կ'տպեմ 3,000 հատ: Ծախսը 2,000 մանէթ է, կամ փոքր ինչ պակաս: Բառարանը մեզ մեծ օգուտ չի տալ նիւթական, որովհետև անհնարին բան է, որ 1,000 հատը կարճ միջոցումը ծախուի. ուրեմն մեր փողը երկար ժամանակ պիտի պսակի առանց տոկոսի. բայց գոնէ մեր օգուտը այն կ'լինի, որ ժողովուրդը կ'տեսնէ, որ մենք կարող ենք նաև ծանրակշիւ գործերով ևս պարագել և ոչ թէ Գամառի պէս (նորա հասկացածով) երեսայական գործեր ցոյց տալ: Դու կ'հարցնես՝ ի՞նչ գումարից. նախ ես կարծում եմ, որ դու տպարանի համար փոքր ինչ գլխացաւութիւն կ'անես. դարձեալ՝ Թիմուրեանը не останется равнодушнымъ зрителемъ при такой ожесточенной нашей барьбѣ съ окружающими насъ предрасудками. վերջապէս՝ ես եւս եմ օստովանում կարծում եմ, որ ժողովրդի մէջից ևս դուրս կ'գան մի քանիսը, որոնք եղբայրաբար կ'կարկառեն մեզ օգնականութեան ձեռքը: Բայց թէ այս ամէն ենթադրութիւններս կ'խաբեն ինձ՝ за то տպարանը արդէն պատրաստ է. նորանից ստացած փողերով կ'թեթեւանամ մի քանի պարտքերից, որ արել եմ հէնց նորա համար, և նոր պարտքերու, այսինքն купеческ. спекуляц-

ներու մէջ կ'մտնեմ. ձեռագրով կ'առնում մամուլ, կ'ընենք բնական տպարանի համար. թուղթ ևս կ'առնում, ինչպէս որ մինչև այժմ առել եմ և երես խաչ հանած՝ կ'սկսեմ գործս: Ես քեզ Մոսկով եղած ժամանակս ասել էի, որ մամուլը ինքը իրան փող վաստակում է. օրը 2—3—4— և 5 մանէթ. այդ կըլինի բանւորների վարձը: Թէև ևս Մոսկով եղած ժամանակս քեզ հաստատ խօսք էի տուել 3 ամսից ունենալ տպարան բայց յիմար զգուշութիւնս ինձ նորից խարեց, ևս աւել պիտի հետեւէի յիմար ուստի խելօք առածին՝ смѣлымъ Богъ владѣетъ-ի. ոչինչ. գոնէ միւս անգամ չեմ սխալիլ: Ուրեմն, սիրականս, միտք արա. աճուր եղբայրական, հիմնաւոր խորհուրդներդ: Ես քեզ յայտնեցի իմ անելուն. դու գոնէ մեկնէ ինձ քու ներկայ հայեցումով այս մասին, եթէ քու կարծիքը միանգամայն ներհակ է իմին՝ հաւատարի եղիր որ ես չեմ լսիլ քու ազաչանքին. բայց թէ յօժար ես, բայց տատանում ես հնարներու մասին՝ будьже только зрителемъ: Այսօր իմ ժօան էր Իզմիրեանցը. փոխանակ մխիթարելու ինձ՝ սաստիկ յուսահատեցուց: Սանասարեանը քեզ շատ բարեւ է անում:

Եթէ կարող ես՝ գտիր ինձ համար 1) դատաւոր անաչառ, 2) գնացէք տեսէք՝ ինչ կայր նաւին, որ նաւն ուղևորւմ կայր (ժամումը մի տպած հին տաղարան կայ, նորա մէջ կայ այս տողը) 3) ի կանխագէտ տուչութիւնէ անել էին սահմանի, 4) էյ մտաւ ու ջէյրան, 5) Աւեր քղք. եղաւ անձն իմի թշնամեաց պատերազմէ: 3 շաբաթից կ'ստանաս տաղարանը:

Եթէ տաղարանի անուամբ հաւաքած փող ունիս՝ ուղարկէ, պատճառ որ արդէն 9 երրորդ թերթը հասել է, մնում է 3 կամ 4 այլևս, բայց ինձ առաջի նուազ խիստ պէտք է 30 մանէթ նօթերու տպելու համար. բայց մի տանջուիր, եթէ չես կարող ինձ իմաց տուր, որ չի սպասեմ: Տաղաբանից յետոյ իսկոյն Ռօպէնդոնը պիտի սկսեմ, եթէ Հայոց գիւցաղունքի համար դու հոգս չես անիլ կամ յառաջադիւծութիւն չի ունենալ: Կարծեմ որ այս նամակը բերէ սըր. Սարգսդեանը, որի վրայ անցնալ անգամ խօսել էի: Ուղարկեցիք Ղզլար այբբենարանները, կամ Նոր-Նախիջևան, կամ Թիմուրեանին կամ տուիք Բաղդէի Խալաթովին, որի խանութը Галицинскій галлерей-ումն է:

Սիրելի եղբայր և բարեկամ Գէորգ:

Շատ ժամանակ է որ քեզանից ոչ լուր ունիմ և ոչ նամակ. պատճառը հասկանում եմ, բայց ուղղապէս չգիտեմ. կար-

ծուժ եմ որ դու այժմ ուռւս ծանօթներիդ ամարանիքումն ես. ուրիշ կարծիք, որ կարողանար քեզ արդարացնել, չեմ գտնում: Եթէ այդ ուղիւ է, ուրեմն այս գրիս պատասխանի համար ևս շատ պիտի սպասեմ մինչև որ դու գաս քաղաք և միտքդ 'ի մի գումարեա և գրես ինձ մի մխիթարական պատասխան. ձիաւորը հետքին ընկեր չէ, ասում է առածը, այդպէս էլ դու ինձ հետ չլինելով, ինձ չտեսնելով միայն իմ խօսքին ականջ անելով չես կարող հասկանալ թէ՛ որպիսի դժոխային տանջանք է սպասել այսպիսի ժամանակումը և ամիսներու ակնկալութիւնը 'ի գուր լինելն. ինչ և իցէ, թող այդպէս լինի: Քու վերջընթեր նամակը ինձ լաւ հասկացուց թէ՛ դու ի՞նչ աչքով մտիկ ես անում մեր յարաբերութեանը վրայ, ինձ ուրիշ բան չի մնում, բայց եթէ առ այժմս գլուխս ծածկուել և լսել առածներուդ, գործով, լաւ եմ համարում, ապացուցանել թէ՛ ռեքան սխալ է քու կարծիքը իմ մասին. պատճառ որ այսքան ժամանակ չեմ արժանացել աւել բարի կարծեաց: Թողում եմ այս ինձ համար վշտալի մտածմունքը: Իզմիրեանցի նամակը, Փարիզից գրած, բաւականին ուշ ստացայ. այնտեղ նա չքմեղվում է որ մամուլ չի կարողացել ուղարկել այն պատճառաւ որ՝ իմ տուած ձեռն նմանը չի գտել Բէռլինումը (?) և խոստանում է, երբ որ ինձ հետ կ'աւանդուի, այն ժամանակ միասին ընկել կ'տանք: Երևի որ հետը փող չի ունեցել: Բայց նա իւր տուած խօսքը կատարող մարդ է. այդ մասին կարող ենք յուսալ նորա վրայ: Ահա ուղարկում եմ քեզ տաղարանը, ինչպէս որ դու ցանկանում էիր. այս նոր ծախսը որ արի՛ յատկաբար քեզ հանգստացնելու համար էր, աւել ոչինչ, ես ուղարկեցի Մակարիա 500 հատ Իզմիրեանցի վրայ, որ նա ցրուէ և մնացածը ուղարկէ զանազան քաղաքներ: Եթէ աւելորդ չես համարում՝ դու ևս աւելացուր քու խնդիրքը իմի վրայ: Եւ կարծեմ որ նա կարող է մի 300 մանէթի բան ծախել. երբ որ կ'գայ Մոսկով՝ ես ևս կ'գամ այն ժամանակ և на скорую руку այդտեղ чугунный зоводъից կ'առնեմ մի մամուլ և եթէ հնար կայ՝ կ'վերանորոգեմ մեր այրուածը. եթէ կ'ասես ի՞նչու ևս շտապում եմ, ահա դորա պատճառը ևս. Բէռլինիւր խիստ հաւանեցաւ մեր մանր տառերուն և նորից խնդրեց որ մեր մօտ տալէ իւր բառարանը. ես յիմարութիւն կ'ըմարէի յետ կենալ այդպիսի օգտաւէտ դործից, որ մեզ մօտ 15,000 մաքուր օգուտ պիտի տայ. այս մէկ. երկրորդը՝ ես քեզ վաղուց դրել եմ որ Բոսսէն ուղում է 15 հատ հայոց նախնեաց շարադրութիւններ տալի, և այժմ ևս անդադար շտապեցնում է ինձ սեպհական տպարան բանալ. դորա օգուտն ևս 10,000ից անցնում է. այս երկու. երրոր-

զը այն է որ՝ 1858ից Բուդաղեանը մտադիր է հայոց լրագիր (газетъ) հրատարակել շաբաթական և անպատճառ մեր տառերով և մեր մօտ ցանկանում է տպել, դորա տարեկան մաքուր օգուտը կ'հասնի մինչև 900 մանէթ. այս երեք. Հորրորդը այն է որ՝ ձայն կայ իբր թէ Աստուաշունչի ընկերութիւնը կամենում է հայերէն Աստուածաշունչ տպել. ինձ խոստացաւ Բրօսսէն այդ աշխատութիւնը մեր տառերով և մեր մօտ տպել. դորա օգուտը իմ թեթեւ և արժան հաշիւով պիտի հասնի մինչև 25,000 մանէթ. թէև առաջի երեքի պէս ճիշտ չէ՝ այս, բայց միանգամայն կասկածելի ևս չէ. այս Հորս. հինգերորդը այն է որ՝ մեր սեպհական աշխատութիւնքը խիստ թանգ են նստում մեզ, այնպէս որ միայն այն օգուտով, որ տուինք այլոց տըպարաններուն մինչև այս օրուայ օրս, միայն նորանցից ասում եմ, կարող էինք մի փոքրիկ, բայց անկախ տպարան ձեռք բերել. բայց մենք մի անգամով չի ստացանք փոքրիկ գումար. անդ է պատճառը որ մենք այսքան նեղութիւն կրեցինք. և այժմս ևս կ'կրենք և կ'զրկուենք այն մեծամեծ օգուտներից, որ ես քեզ յայտնեցի քանի մի տող դորանից յառաջ: Մի քանի անգամ ղութիւնք ինձ սովորեցուցին փորձառու լինել. առաջուայ սըխալները չեմ անիլ Աստուծոյ ողորմութեամբ և ըստ բարի խըրատներովս: Բայց առաջուանից քեզ պիտի յայտնեմ ներկայ ժամանակուայ տպարանի հանգամանքը: Մենք ունինք Հորս ձև տառ, 1) ցիցեռօ, որով մինչև այժմ տպում էի, 5 թերթ տպելու, 30 փութ. 2) այս տառի նօտրները 1 փութ, որոնց մայրերը ստացայ հօրիցս. 3) միտտել, հօրս մայրերով թափել տուի 3 փութ. 4) քու ուղարկած մանր կամ պտիտ ասած տառերը, որոնց մայրերը ես շինել տուի և արճճից թափել տուի իմ և Բէնոյիվի բառարանի համար 10 փութ:

Կ'նշանակէ այժմ մեր տպարանը Ռուսաստանումը ոչ թէ ամենից հարուստն է, այլ և ամենից դեղեցիկն է. այս տաղարանը քեզ թեթեւ գաղափար կ'տայ նորա մասին, իսկ Ռօբէնզօնը, որ խիստ շուտով կ'ստանա՝ քեզ Հափից դուրս կ'ուրախացնէ՝ մանաւանդ այն ժամանակ, եթէ առնուս մի քանի գիրք Մոսկով, Թիֆլիզ, Էջմիածին տպած և համեմատես միմեանց հետ. բայց ուս յապայ միւս գրքերը միշտ և միշտ կ'գեղեցկանան. — ահա այն ժամանակ դու կ'տեսնես և կ'հասկանաս և կը հաւատաս թէ՛ իմ ասելը և անելը միևնոյնն է արդեօք, թէ ոչ: Բայց ինչ անեմ որ դու իմ բարի ցանկութիւնը չես ուզում տեսնել ինչպէս յաջողութեամբ աւարտած: Ես քեզ այս տպարանական հանգամանքը առաջ բերելով ուզում եմ յայտնել իմ կարելը և յուսամ որ դու հարկաւոր կ'համարես ընդհանուր ոյժով դարման տանել

նորան: Տես, սիրականս, մեզ պէտք է անպատճառ վտրրիկ
 գումար, որ կարողանանք ազատ գործ բռնելու: Ես ունիմ տը-
 պարանումը պարտք, նաև ձուլարանումը, այս նոր թափած
 տառերու համար. պէտք է այդ պարտքը շուտով տալ: Բացի
 դորանէն մօտ 150 մանէթ պէտք է на первое обзаведение.
 այդ 150 մանէթը մենք կարող ենք անպատճառ սպասել Թի-
 մուրեանից. բայց իմ պարտքը, որ հասնում է մինչև 640 մա-
 նէթ, պէտք է ուրիշ աղբիւրից ճարել: Դի հարկէ, մեր աշխա-
 տութիւնք, Գամառ, այբբենարան, տաղարան, Ռօբինզօն թէ որ
 ծախուին՝ մեզ կ'տան աւելի քան թէ 3000 մանէթ (տաղարանը
 1 մանէթով 1200 հատ. 1200 մանէթ, Ռօբինզօնը 2000 հատ
 65 կոպէկով 1300 մանէթ, այբբենարանից էլ մի 300 մանէթ
 և Գամառից մօտ 800 մանէթ), բայց մեզ մեծ ֆուսս է այդքան
 ժամանակ սպասելը. ես կարծում եմ որ մինչևի Իզմիրեանցի
 խոստացած արտասահմանի մամուլ ստանալը ևս պէտք է մենք
 մի մամուլ ունենանք, որ Բոսսսէին և Բեուդիւլին ձեռքէ չի
 փախցնենք. ահա այդտեղ մեզ կ'օգնեն այն մանր մուկն փողի-
 ւը, որ մենք կ'ստանանք մեր ծախուած գրքերից, այսինքն իմ
 500 հատ Մակարիա ուղարկած տաղարանից և որ դու պիտի ուղար-
 կես այբբենարաններ: Հիմի դու ինձ կ'հարցնես թէ՞ ճրտեղուց
 ճարես այդ 640 մանէթն, ևս էլ եմ գիտարանում, բայց պէտք
 չէ շուտ անիս, վախ քաշել, պէտք է արի և խելօք լինել: Դու ինձ
 մի ժամանակ խիստ յուսացնում էիր մի Ֆիդանեանի մասին, ո-
 րին նմանապէս շատ գովում էր Իզմիրեանցն. ես նորա համար
 քեզ մի առաջարկութիւն էի արել, որ դու չի պիտի մոռացած
 լինիս, բայց թէ մոռացել ևս, ահա քեզ այն: Եթէ նա կ'տայ մեզ
 այդ 640 մանէթ գումարը, մենք նոյնպէս կը տանք 3000 հատ
 հայոց այբբենարան, որ ևս աւել գեղեցիկ և լիակատար տպե-
 լու եմ մեր սեպհական տպարանումը և հաստատ գիտեմ, որ
 նա այդտեղ ոչ թէ մի կոպէկ ֆուսս կ'ունենայ, այլ ընդհակառակն,
 եթէ իւրաքանչիւրը 35 կոպէկով ծախէ մօտ 400 մանէթ օգուտ
 կ'ունենայ, թող թէ միևնոյն ժամանակ մեզ բարերարութիւն ևս
 արած պիտի լինի. թէ չէ, մենք ուրիշ հարկաւոր դպրոցի գիրք
 կ'տպենք նորա համար, կամ վերջապէս ինչպէս նա կ'ցանկա-
 նայ: Այս միտքը խիստ հաւանելի է նաև Իզմիրեանցին: Իսկ
 թէ կամիս իմանալ ինչպէս պիտի գեղեցկացնեմ այբբենարանը,
 ահա մի՛ որ առաջուայ պէս մի ձև տառի տեղ այժմ կ'լինին չորս՝
 զանազան գործածութեանց համար. երկրորդ՝ чистописанияն
 կ'լինի 8 հատ առաջուայ 4ի տեղ. բայց գեղեցիկ, մաքուր և
 օրինաւոր. ինչպէս որ քեզ կ'ապացուցանեն առաջուայ և այժ-
 մուայ տաղարանի նօթերը: Մէջի օրինակները կ'լինին շատ:

Բաց յայսմանէ մի բան ևս կ'լինի, որ առաջի տեսածից այն-
քան շատ ծանրակշիռ չէ, այլ փորձառ վարժապետը միայն
գին կ'դնէ թէ՛ ռրքան հեշտացնում է երեսայոց համար առաջի
անգամ այբբէն սովորելը, զոր օրինակ այբ առաջի ելետումը
փոխանակ սովորական ա, բ, գ ևայլն ես կ'դնեմ պատկեր
Աղանի կամ Այծ և տակը կ'գրեմ Ա ա ա, բանալի, բա-
ժակ կամ բազէ և գորա տակն կ'գրեմ Բ, բ, ևայլն ըստ կար-
գին. այս ձևը մեր մէջ չէ եղել, այսինքն, մեր երեսայոց հետ
երբէք չեն վարուել ինչպէս երեսայոց հետ, այլ միշտ խիստ և
ծանր, որ է եղել պատճառը նոցա խելքի ուշ փթթելուն կամ
միանգամայն փակ լինելու ՚ի հարկէ որ Գամառ Քաթիպան չի
կարող աղգի համար ամեն ինչ լինել և հեղինակներ, և դպրոցներ,
և քարոզիչներ, և բարերարներ, բայց իւր զօրութիւնը հասածի
չափ պիտի օգնէ նորա ցաւին. մի տարուայ մէջ անկարելի է
ցոյց տալ իւր կարողութիւնը, բայց երբ որ քանի մի տարիից
մեր գրեանց ցուցակը կ'բաղմանայ, այն ժամանակ աղղը ինքը
կ'տեսնէ թէ՛ ի՞նչ արինք և ի՞նչ կարող էինք անել, եթէ մեր
ամեն քայլափոխին անթիւ անհամար խութքեր չ'ունենայինք:
Արդ՝ դառնանք մեր կարօտութեանը: Այս ծանօթութիւնը ես
քեզ գրեցի այն մասին որ դու ևս, եթէ խնդրելու լինիս, կա-
րողանաս համոզել այլոց ևս: Վերջապէս եթէ քու խօսքը թոյլ է
նոցա սառած հողին հալեցնելու, յորդորէ պր. Նեվերովին իւր
նշանակութիւնով ներգործել նոցա վրայ և երաշխաւոր լինել
մեր հաւատարմութեանը. կարծեմ որ այս վերջինը աւել ապա-
հով է, իսկ Նեվերովին յայտնէ պարզ և մեկին մեր ամեն հան-
գամանքը, ՚ի հարկէ՝ տպարանական: Միտք արա, ես քեզ ար-
դէն յայտնեցի այն ամենալաւ հետեանքը, որ պիտի ծնին
մեզ համար Բերոյեվի, Բուդաղեանի և Բոսսէի աշխատութիւ-
նից. ինձ շատ ճարտարութիւն պէտք էր նոցա խելքը դէպի
ինձ գրաւելու, այժմ փոքր ինչ էնեգրիա քու կողմէն և ահա
մեր գործը ծլած և ծաղկած կ'տեսնես: Կարո՞ղ եմ յուսալ քու
վրայ. կարող ենք սպասել այդ երկու օգնութիւնը Թիպանեա-
նից և Թիմուրեանից: Գէորգ ջան, մի մոռանալ որ մեր մի-
մեանց ապսպրած խօսքը պիտի անհրաժեշտ օրէնք լինի իրե-
րաց համար. մի մոռանալ որ գրած հաժակը պատասխան է
պահանջում, ապա թէ ոչ՝ զօրութիւնը ակնկալութեան մէջ ՚ի
զուր կորցնում է իւր էներգիան, սխալմամ եմ: 2 շարաթից
կ'տանաւ մեր գեղեցիկ Ռօբինզօնը որի издание-ն հազարապա-
տիկ առաւել գերազանց է ոչ թէ ողսից, այլ և զաղղիացիից
և գերմանացուց. կ'դարձնեմ արդեօք հայերը իւրեանց ուշքը
զրբի գեղեցկութեան վրայ. ներքին պարունակութեան մասին

ես դատաւոր լինել չեմ կարող, բայց այնքան միայն կ'ասեմ, որ ես ամեն տողը գրելիս առաջին ունէի ясность изложения, простота без приторной наготы կային. ես թարգմանութեան ժամանակն և առհասարակ հայերէն շարագրելու ժամանակ մի գաղտնիք ունիմ կամ собст. метода, որին ես կարծում եմ միակ հնար պարզ հայերէն գրելու այսինքն ես միշտ երևակայում եմ առաջիս մի թիֆլիզեցի, մի նախիջևանցի և մի յաժտարխանցի իբր թէ ամենս միասին մի հարկաւոր առարկայի վրայ խօսում ենք կամ թէ ես նոցա պատմում եմ, բոլոր գաղտնիքը состоитъ въ томъ, чтобы приискать такія фразы, которыя въ одно и тоже время հասկանալի լինէին այդ երեքին. 'ի հարկէ որ այդպիսի գրութիւնը խիստ դանդաղ է առաջանում, բայց բարոյական օգուտը այն է որ ամենին հասկանալի է լինում: Այս օրէնքը ոչ ես եմ հնարել և ոչ որ մեզանից. այդ վաղուցվայ օրէնք է, բայց մեր հայը, խոստովանելով և քարոզելով ինչպէս և ինքը Նազարեանց, ամենևին չէ հետևում և... շատ կորցնում է: Նորա կարծիքով գրելը կ'նշանակէ բարձրաձայն աղաղակով ամենին յայտնել, յիմարներ, էշեր, լսեցէք ինչպէս ես кудряво հնարել գիտեմ вычурныя фразы! ես ձեզանից մինը չեմ, այդ պատճառաւ ինձ խիստ ամօթ է այնպէս խօսել, ինչպէս որ դուք էք խօսում. դուք ասում էք ծի, ես կ'ասեմ նժոյզ, դուք կ'ասէք՝ ես զնացի տուն եւ կերայ ինձ համար պատրաստած ճաշը, ես կ'ասեմ՝ ես ի կողմն իմ տանն ոտնաշարժութիւն արարի, եւ իմ մարմինեղէն գործարանը լցուցի մարմնակազդուրիչ նիւթով, և կարծում է թէ խիստ ազնիւ կերպով բանաստեղծեց: Ահա, եղբայր սիրական հանդէս հայախօսութեան: Ի՞նչ է կարծում, կան խօ մարդիկ, որոնք իւրեանց ծունրը կրկնում են այսպիսի ինքնակոչ և իրօք անքանքար բանաստեղծի առաջ: Բայց մենք, ճանաչելով մեր տկարութիւնը ման եւք գալի ցածից, բարեխղճութեամբ կաշում ենք այնպիսի գործի, որ ոչ ոքի չի ֆնասելով պիտի տայ եթէ ոչ առատ պտուղ, գինէ հաճելի ծաղիկներ, մեղ, կրկնում եմ, ոչ որ չի հաւատար, ոչ որ չի գնահատիլ, բաւական չէ այդ, աշխատում են մարդիկ մեղ ֆնասել, մեր ճանապարհը, որ մենք ինքներս փուշից ու տատասկից մաքրեցինք, լցնել ցեխերով ու կեղտոտութիւններով:—Ի՞նչ ասեմ ասել, դու լաւ գիտես ամենը:

Քու հարազատ եղբայր և բարեկամ Ռափայէլ

Սիրելի եղբայր Դէորդ.

Առանց մի նշանաւոր անցքի հասայ տեղս. փառք Աստուծոյ, վերատեսուչը չի բարկացաւ իմ ուշանալու մասին, եւ երբ որ ցոյց տուի նորան հիւանդութեան վկայագիրը՝ նենգութեամբ ժպտաց, իբր թէ՛ գիտենք ձեզ պէսներու չքմեղութիւնը: Աւել ոչինչ: Տեսնուեցայ պր. Իզմիրեանցի հետ Նեակիյ պրօսպեկտումը. բարով տուի առի. մին-մինի երեսին նայեցանք, յիմար յիմար ժպտացինք, մին մինի հասցէներս չասացինք միայն մեզ յայտնի պատճառներով և... բաժանուեցանք. ֆլան բանի համար ոչ մի խօսք չիշուեցաւ: Ես ստացայ 50 մանէթ պր. Լազարեֆներից, որոնցմէ 24 տուի հին տանտիկնոջս, 8՝ նորին, 17-ով առի թուր, գտակ, սրակալ, թաթպան և այժմ չգիտեմ՝ ի՞նչ փողով ճամբայ ձգեմ այս նամակը: Վատ բան է, երբ մարդս կանոնաւոր արդիւնք չունի, ոչ կերածն է կերածի նման և ոչ մի ուրիշ նորա շարժումներն է բարեկարգ և կանոնաւոր. 3½ ամիս էր որ սենեակի վարձ չէի տուել (որովհետեւ չունէի) բայց որքան հեշտ է կամաց կամաց, բայց անընդհատ տալը, այնքան էլ անտանելի է ուշ և մի անգամով նշանաւոր դումար վճարելը. կարճից ես հաւատալ՝ արիւնքս եռաց և աչքիցս արցունք թափեց, երբ որ իմ քրտնաջան վաստակիս անշնչան վարձը ստիպուեցայ տալու այն պառաւ. քաւթառ կնոջ, որ ամենեւին մտրից էլ չէր անցկացնիլ՝ թէ ինչ գնով ձեռքս ընկել են այդ 24 մանէթները. խնդրեմ, հոգիս, անձանձիր պաղատէ պր. Սանասարեանից դարսերու մասին, առանց որին, Աստուած է վկայ, որ անհնարին է խաղաղ և անկախ կեանք վայելել և ինձ կամ մեր գործին օգտուէտ լինել, որքան որ այժմ կարող էր հասնել: Եթէ Թիմուրեանին չես գրիլ՝ գոնէ այժմ գրէ, որ ես նորա օգնութեան անհամբերութեամբ փնտմ եմ. խնդրեմ: Զգիտեմ՝ իմ գնալից յետ արլօր յառաջադիմութիւն ստորադրութեան համար, թէ ոչ. բայց մի՛ մոռանալ իմ խրատը ոչ մի յաջողակ դիպուած քաց չթողնել ձեռքից 4½ մանէթ պուկելու. եթէ գործումդ աչքաբաց դռնուիս՝ հաւատացիր որ դիպուածներ միշտ կունենաս. на ловца и звѣрь бѣжитъ ասած է: Դիւարացիները այսօր դուրս եկան այստեղից. մի քնիլ: Էզուց միտք ունիմ մէկ հնարով տեսնուել պր. Իզմիրեանցի հետ և 69 մանէթ ձեռք բերել, թէ չէ՝ նաև ամաչում եմ տպարան երթալու: Հօրիցս ստացայ 1854 թուականի օրացոյցը, որի համար երկար ժամանակ խօսել եմ քեզ հետ. այդ մասին դու մի քանի նկատմունք արա, արդեօք երբ կ'սկսես տպել տիրացու Սրապիոնը. ես անպատճառ ուղղում եմ տպել, որով-

հետև հայրս ցանկանում է այդ. ես գիտեմ, որ Սրապիոնին այդ ֆեսս է, բայց մի մոռանալ, որ հայրս էլ բաւականին չը-քաւորութեան մէջ է. գոնէ 100 մանէթ պիտի հասնի նորա օ-րացոյցի համար. այդ թէև նա չի ասում, բայց ես պիտի հաս-կանամ, և դու նմանապէս. ուրեմն դու ինձ իմացում տուր, ինչ և ինչ ուղում է ձեռնարկել Սրապիոնը: Եթէ մամուլը կ'ստա-նաս՝ ինձանից փող մի պահանջիլ, այլ անխաբար միտքով յայտնէ կարօտութիւններս Սանասարեանին. սուտ ամօթը ղը-րադ: Բայց թէ չի յաջողուիլ ձեռնարկութիւնդ՝ գլուխը քարը— կ'ուղարկեմ ինչպէս և իցէ 20 մանէթ բայց... բայց... մեծ զո-հերով: Սկսէ, խնդրեմ, հաւաքել ստորագրութեան փողը, հաշիւ արւն և ուղարկէ. ինչպէս անդադար քեզ ասել եմ, նոյնը և այ-ժըմ կրկնում եմ՝ արագութիւնը միայն կ'օգնէ մեզ. մի մոռա-նալ:

Ասն Քաւթարաձէին, որ նա կ'ընդունուի. բայց Աստուած մի արասցէ, որ առանց փողի ոտքը դուրս դնի Մոսկովից,—սաս-տիկ կ'սխալուի. բայց և այս աւելացրուի, որ մեր հոգաբարձուն այս օրերս *что-то очень въ духѣ*. ուրեմն թող օգուտ քաղէ. բաղդը չի սիրում երկար և շարունակ ժպտալու. պայծառ օրից յետ իսկոյն անձրեային եղանակ է հասնում, մանաւանդ Պե-տերբուրգումը: Նաև այս՝ խնդրեմ քու մօտումդ գտնուած «Լարդանի մահը» առժամանակ ուղարկէ Նախիջևան այս հաս-ցէով. *Е. Б. Никитѣ Марковичу Г-ну Попову, а васъ прошу передать свящ. женѣ Елизаветѣ Мелконовнѣ Патканянъ*. նա որ կ'կարդայ՝ իսկոյն քեզ յետ կուղարկէ: Շատ բարև կ'անես Սի-մէօնին, Քաւթարաձէին, տէր-Յարութիւնին, Սրապիոնին, Մսե-րին, Գիւլելովին, Սուրենեանին, Թէյմուրազովին, ուսանող Գասպարեանին և ամեն ծանօթներուն: Քերորի հետ դեռ ևս չեմ տեսնուել, բայց մի քանի պատճառ ունիմ հաստատ կարծելու, որ շատ քիչ հոգս է տանում Աքիմեանցի կնկայ ստորագրել տալու համար. այս առ ժամանակ կարծիքս է, բայց յետոյ կը տեսնես որ չի սխալեցայ:

Ռափայէլ

Поклонъ Екатеринѣ и Аннѣ Иванов. Евреиновымъ и Колѣ; послѣд. 1000 поцалуевъ. Что такое время?

Դէհ, մնաս բարև հոգիս. մի մոռանալ խնդրածներս:

Ս. Պ.-Բուրգ

1856 սեպտ. 27.

Թէև եւ քիչ ժամանակ առաջ էի գրել, սիրական Գէորգ, բայց խիստ տանջվում եմ քու աննախանձելի դրութիւնով, ուր ձգեց քեզ մամուլի կորուստը. վախենում եմ որ դու նախընթաց նամակս սովորական մխիթարութիւն կարծելով՝ չէիր հաւատալ իմ անսուտ խօսքերուն, թէ և ինչ որ քեզ գրել էի, ոչ մինը նոցանից չունէին մի փոքրիկ կաթիլ քաղաքավարական մխիթարութեան, բոլորը բոլորը ճշմարիտ էին (թէև նոցանից մեծ մասը յոյսեր—բայց կատարելի յոյսեր են). նոյնը այժմ կը կրկնեմ, որ դու միանգամայն միամտիս. բայց թէ կամուկորութեամբ շարունակես յուսահատութիւն՝ հաւատացիր որ սիրտըս սաստիկ կ'ցաւեցնես: Երեքշաբթի այստեղաց կ'ուղարկեմ 300ի մօտ զանազան դնով այբբենարաններ, որ դու իսկոյն ճամբայ կ'դնես դէպի Ստաւրապոլ,—այս յատկաբար Ստաւրապոլի և Արմաւիրի համար է. մի շաբաթից 400 հատ կ'ստանաս, որ յարգելի գիրեքտօրը քու խնդիրքը կատարելով կ'անհանգստանայ բառօն Նիկողեային ուղարկել: Յետոյ կ'ստանաս 300 հատ, Ղզլարի և Մօզդօքի համար է, որի ցրուելու համար նմանապէս հոգս կ'քաշէ (յոյս ունիմ) գիրեքտօրը: Եթէ (Աստուած տայ) պր. Շանշիեֆէ էլ կ'աւանդէ 300 հատ՝ մնացեալ 550ը մենք մի կերպով ձեռաց կ'ծախենք և... և... տպարանը փիւնիկ հաւի պէս ոտքի կ'կանգնի—աւել փառաւոր, աւել ապահով: Աստուած հաւատան, որ, երբոր լսեցի այդ չար լուրը՝ ոչ թէ վնասեցայ, այլ աւել ոգևորվեցայ, քան թէ որ առաջ. հազար մէկ նոր նոր աղբիւրներ հնարեցի, որոնցից թէ մինը բղիխ—մեր բանը զարմանալի կերպով պիտի յաջողի: Տպարանապետը (Նօնսօնը) ոչ թէ տպարանի, այլ և թուղթի մասին հոգս է քաշում, որ առ ժամանակ անփող կարողանամ ստանալ վաճառականից. ինձանից առաւել հետամուտ է, որ թէ Գամառը, թէ տաղարանը, և թէ օրացոյցը շուտով տպուին: Ես հօրս գրել և խնդրել էի, որ օրացոյցի համար զանազան գիտելիք գրէ. պր. Նօնսօնը ինձ խորհուրդ է տալի նորա մէջ տպել Ռուսաստանի աշխարհացոյցը, որով մեր գրքի արժանաւորութիւնը կ'աւելանայ, այնպէս, որ մեր գիրքը կարենոր ձեռաց գիրք կ'լինի. օրացոյցը, ինչպէս քեզ ասել եմ Մոսկով եղած ժամանակս՝ այսպէս պիտի լինի, 1) տօնացոյց, 2) ամեն Ռուսաստանի մէջ գտնուած հայաբնակ քաղաքները, 3) ամեն տօնավաճառներու ստորագրութիւնը ամեն կողմանէ, 4) ցանկ այբուբենի կարգով տօն գտնելու, 5) փօշգի հանգամանքները, 6) գերբովոյ թուղթի պարագաները, 7) Հայոց պատմութիւն համառօտ, 8) Թագաւորի, դշնոյի և ժառանգի վիճազրած պատկերները, 9) աշխարհացոյց: Ուրեմն մեր օրացոյցը ուրիշ օրացոյցների

հետ համեմատելով 7 բանով հարուստ կ'լինի, այն ինչ զինը փոքր ինչ բանով թանգ, այսինքն 40 կամ 45 կողէկ, ոչ աւել: Հիմի ես ուզում եմ իմանալ՝ արդեօք ուղարկեցիր հօրս Կաւկասի և մի ուրիշ Ռուսաց օրացոյց, որ նա նոցա մէջից քաղէ հարկաւոր գիտելիք, ինչպէս խնդրել էի նախնիթաց նամակումը, թէ ոչ. թէ չես ուղարկել՝ անպատճառ և շուտով ուղարկէ: Այս օրացոյցը, որ տակաւին միայն իմ գլխումն է տպուած՝ խիստ սիրուն բան պիտի լինի և մեծ յառաջադիմութիւն պիտի ունենայ, առաւել քան թէ Վենետիկինը, և կ'լինի ЧТО-ТО БРОДѢ Альманаха. և 3000 հատ անպատճառ առանց դժուարութեան կ'ծախուի:—Թիմուրեանցի այստեղ եղած ժամանակ՝ ես մի ոտանաւոր էի գրել, որի միտքը այս էր, «թէ որ ուզում է հեղինակը որ իր շարադրութիւնը ունենայ յառաջադիմութիւն՝ պիտի ջանայ իւր անձով սիրելի լինել ժողովրդին ապրն» այս ճշմարտութիւնը միանգամայն մեզ է յարմար. պատճառ որ իմ բարեկամների թիւը օրէ օր աւելացնելով՝ ես նկատում եմ որ գրքերս էլ օրէ օր առաւել և առաւել ծախուում են, զոր օրինակ Ղուկասովը, իշխան Բէհրուդեանը և նոցա բարեկամները արդէն այնպէս կարեկից և օգնական են ինձ, որ արտաքոյ իմ յոյսերուն գտնում են միջոցներ ծախելու տպած գրքերս և ցոյց են տալի ցրուելու հնարներ, 'ի հարկէ՝ ոչ գրքի արժանաւորութիւնը հասկանալով: Միայն թէ... Քերոքը, փոխանակ օգնելու, որքան միջոց ունի ձեռքն, յայտնի տեսնում եմ, որ ներհակն է ներգործում. ֆլան 30 կամ 50 մանէթի համար ոչ մի խօսք չի յիշվում, և նա աշխատում է հեռացնել ինձ Աքիմեանցի գերդաստունէն, գոնէ որքան նկատում եմ՝ չի մօտեցնում, վստահ գոլով, որ վերջի գիպուածից ես յայտնի ու մեծ օգուտ ունիմ. նման չէ՞ խոտի վրայ պտուկած շունին: Բայց վատութիւնը անպատիժ չի մնալ աշխարհս երեսին. ես արդէն նկատում եմ այն ամպերը և կայծակները, որ հավաքվում են նորա գլխին 'ի հարկէ փոթորիկը սաստիկ պիտի լինի. ես ունիմ հնար հեռացնելու այդ, բայց չէ. թող նա էլ փորձով իմանայ, ինչպէս վատ բան է անյաջողութիւնը. այդ խրատը զուցէ նորան ուղղէ: Ես շատ սակաւ տեսել էի այսպիսի կեղծաւոր, չարակամ և նախանձոտ մարդ, ինչպէս որ նա է. վերջին աստիճանի ապերախտ և ոխակալ, նենգ:

Պր. Իզմիրեանցը մի աննստուկ կեանք է վարում. մօտ 30 անգամ իլել եմ նորա մօտ և տանը չեմ գտել: Ինչպէս անցեալ անգամ էի գրել՝ ես դարսեր ճարեցի, որ ինձ ամսական 18 մանէթ կ'տան. աշակերտներս երկու թիֆլիզցի մեծատուններու որդիք են. մինը Միքայէլ Բէհրուդեան, իշխան, միւսը

ազնիւ Ղօրղանով. երկուսն էլ պատուական տղերք են, զգայուն, սիրտով և բացուած խելքով, ինչ պիտի տպաւորել նոցա մատաղ հոգումը՝ ես արդէն շինել եմ իմ պլանը. այս դիպուածը ինձ խիստ ուրախացուց. տեղը մնայ նոցանից ստացած արդիւնքը՝ այդ երկու պատանիք փոխանակ կորչելու մեր ազգի համար, իմ աշխատութեամբ և համոզութիւնով կ'դառնան սաստիկ հայրենասէրներ. ես վստահ եմ: Բայց... Աքիմեանցի որդին, որ նմանապէս կարող էր մի բան դառնալ... նա այժմ խօսում է զինուորականներու փայլուն դգեստի վրայ. իսկ նորա քոյրերը՝ հայերէն չեն խօսում և չեն խօսիլ, և հային չեն սիրիլ, որովհետեւ հայատեացութիւնն Քերոքի idée fixe-ն է: Ահա домашняя зараза! Բայց մենք չի պիտի վհատինք. ազնիւ նպատակ, հաստատ կամք, արիւնթիւն, գործակատարութիւն—թող լինին մեր паразит. черты—մենք կ'յաղթենք: Մի՛ մոռանալ իմ նկատմունքները, որ արի Մոսկով ելած ժամանակս, նոքա քեզ փոքր ինչ անսովորական թուեցան, բայց մի՛ մոռանալ, որ մենք կենում ենք այն ժամանակումը, երբ որ պէտք է Մակքիվէլիի քաղաքականութիւնը—ազնիւ նպատակը ամեն միջոց և հնար ներում է. ազգի օգաին ամեն մասնաւորը պիտի զոհուի. լաւ հասկացիր այս և յետոյ 'ի գործ դիր. բայց կուր զկուրայն մի՛ հետևիլ ասածիս: Այսօր ժամը 12 ինձ հրաւիրել է իր մօտ պր. Բուզաղովը. կարծեմ որ ուզում է օգնել մեր ընդհանուր գործին. միւս նամակումս կ'գրեմ:

Քու կողմանէ աշխատէ շարունակել Գ. Ք. ստորագրութիւնը, որքան կարող ես շատ տարածէ մեր կարգացողների թիւը. ո՛չ մի անյաջողութիւնից մի՛ վախենալ. մեր բոլոր անյաջողութիւնը այն պիտի լինի, որ պիտի անձնային օգուտ չունենանք, բայց Գ. Ք. ծախքը միշտ դուրս կ'հանենք. այդ է գլխաւորը: Օգուտը կ'լինի, թէև ուշ: Հիմի մենք մամուլը կորցրինք. գուցէ քու կարծիքով կորաւ մեր բոլոր իլլիւզիան. բայց չէ. ինչպէս ես ասել էի քեզ՝ մենք անպատճառ կ'ունենանք տպարան, հէնց որ դուրս կ'գայ հրաման. մամուլ և ուրիշ հարկաւոր բաներ իսկոյն կ'երևին, հաւատացի՛ր իմ բարեկամութեանս. դու կ'գաս այստեղ ձմեռը և կ'տեսնես մեր գործերը ծլած ծաղկած: Պարտք կ'լինի, խօսք չի կայ, բայց կ'ունենանք և գործարան. եթէ չորս այդպիսի անյաջողութիւններ էլ պատահելու լինէին՝ էլի մեզ մի զգալի ֆլասս չեն հասցնիլ. մեր ֆլասսը կ'լինի այն ժամանակ՝ եթէ մի՛նը մի՛նը մեզանից մեռնի, եթէ հայերը թողնեն իրանց ազգութիւնը, եթէ տպարաւորանական արուեստը բնաջինջ լինի Ռուսաստանումը. բայց մանր կորուստներ մեզ աւել կ'ըրբըրքեն, ինչպէս որ մանրա-

շաղ անձրևը փոխանակ հանգցնելու հրդեհը, ևս առաւել բորբոքեցնում է: Թագաւորին նուիրած ոտանաւորի համար ոչինչ լուր չունիմ տակաւին. տեսնենք ինչ կ'ստէ միւս շաբաթը: Շատ բարեւ արա Թէյմուրաղեանին: Նմանապէս Սիմէօնին և այլոց: Եւրէյինքներուն և Նիկոլեային բարով:

Մնաս բարեւ, հոգիս, քու Ռափայէլ

1856. Հոկտ. 9

Ս. Պ. Բուրգ,

Սրապիոնից ստացիր և ուղարկէ «Առաւօտ լուսաբեր» տաղը:

Սիրելի եղբայր Գէորգ.

Նամակս կարճ եմ սկսում, կարճ էլ կ'վերջացնեմ: Իմ 4 հայ աշակերտները մտան զննապետ Ռումկիլի մասնաւոր դպրոցը, և այնտեղ ես պիտի սովորացնեմ նոցա հայերէն և կրօն. առաջինի համար իրաւունք ստացայ հոմալսարանից, իսկ երկրորդի՝ չունիմ, որ կարող է տալ Եպիսկոպոսը և Մսեր մագիստրոսը. դու, խնդրեմ, հէնց նամակս ստացած օրդ և բոպէզ գնա առաջինի մօտ և անպատճառ ստացիր վկայագիր կնքած, որ ես կարող եմ սովորացնել, ինչպէս ինքս սովորած այդ մասին և ունիմ կատարեալ իրաւունք. եթէ դու միւս շաբաթ 3 շաբթի չես հասցրել՝ անտարակոյս ես պիտի զրկուիմ այդ աղբիւրից: Շատ աշխատէ, որ Եպիսկոպոսը տայ, բայց եթէ անհնար լինի՝ Մսերի վկայագիրն էլ կարծեմ, կարող է բանի տեղ անց կենալ: Բայց առաջինինը նախադասելի է: Բուդաղովը 200 հատ այրբենարան խոստացաւ Հաշտարխանումը ցրուել. Շանշիւնը դեռ ևս ոչ հա է ասում, ոչ չէ. Բերդը չի աշխատում Արիմեանցի կնկայ փողի մասին. բայց տպարանի գործը առաջանում է: Իզմիրեանցն էլ տանը չի գտնւում, որ կարողանայի 69 մանէթը առնել նորանից:

Անցեալ Շաբաթ ուղարկել էի քեզ ծանր շոգեկաոբով 328 այրբենարան. ստացա՞ր. մամուլը ի՞նչպէս է. «Առաւօտ լուսաբերը» ի՞նչու չես ուղարկում:

Եթէ Եպիսկոպոսին խնդիր պիտի տալ՝ դու գրէ իմ ստորագրութեամբ և իմ անուամբ տնւր:

Ռափայէլ

1856. Հոկտ. 17.

Սիրելի եղբայր Գէորգ.

Հիմի ես տեսնում եմ որ շատ տեղ ոչ աշխատանքը, ոչ բարի ցանկութիւնը կարող է վարձատրուել, եթէ այդ երկու-

սը չունենան իրանց օգնական—ճշտութիւն։ Այդ իմ գլխիս պատահեցաւ. շարաթ ու կէս տպած աւարտած էնք Գ. Ք. ները և ես յուսալով Նիկոլեաի վրայ, և նա մի ուրիշի վրայ կարծում էինք որ դու արդէն ստացել ես. բայց բանից երեւցաւ, որ դու չես ստացել. սկսեցինք պատճառը խուզել և իմացանք որ դեռ ևս Պետերբուրգից էլ չեն դուրս եկել. մնում էր մեզ ուղղել մեր և ուրիշի սխալը։ Այսուհետեւ թող այդ ինձ համար խրատ լինի, որ ուրիշի վրայ չապաւինիմ—եթէ ինքս կարող եմ կատարել։ Նիկոլեաի հետ չի կարողացայ գրել քեզ. այն ժամանակ ես գրադուած էի երկու թուահամարով, որի համար էլ այժմ գիշեր ցերեկ աշխատում եմ. բացի դորանից տպում եմ այն այբրինարանը, որ քեզ ցոյց տուի. պը. Իզմիրեանցը ինձ խոստացաւ փոքր ինչ օգնել—30 մանէթով. այդ էլ լաւ է, եթէ աւել յոյս չի կայ ստանալու։ Վանիւշի Գ. Լուսաւորիչը պըծաւ. խիստ գեղեցիկ է քարի վրայ. Լուսաւորիչի և Տրդատի երեսների տիպարը հրաշալի են. Սանդուխտի և Աշխէնի երեսները և շորերը նմանապէս գերազանց են—եթէ միայն պատմական ճշմարտութեան ներհակ չեն. ընդհանուրը *suu generis* աննման են. մնում է գրել և տպել. դորա համար պէտք փող։ Եթէ իմ 8-ը նորա 7 և աւաջի թուահամարի փողերը հասնի ժամանակին՝ յոյս կայ որ երկուշաբթի կստանաւ։ Բայց եթէ առ ձեռն պատրաստ փողերը ուղարկես հէնց այս նամակը ստանալով, և մնացեալը անյապաղ յետոյ ուղարկեմ՝ այդ ամենից լաւն է։ Մեր Մոսկով գալը կամ չի գալը դեռևս վճռած չէ. աւել ցանկանում ենք գալ, քան թէ չի գալ։ Վարդանը խիստ ուշացրիր. ես կարծում եմ, որ դու կորցրել ես. այդ ինձ շատ ցաւալի է, եթէ արդարանայ կասկածանքս։ Քերորը քեզ գրել է նամակ (ինչպէս ասաց ինձ)։ Քեզ, Թիմուրեանին, Սիմէօնին շատ բարեւ իզմիրովից, Վանիւշից, Նիկոլեաից. ազգասէրները նմանապէս բարեւ են անում քեզ։ Քու վերջի նամակը ցոյց տուի պը. Իզմիրեանին. նա փոքր ինչ վերաւորուեցաւ մեզանից, կարծիքով որ նորան էլ դասում ենք մենք ազգասէրների թիւը, որ մենք ամենեւին չէինք կարծում. ազգասէր խօսքը մենք հասկանալով շառլատան—ամենեւին այդ անունով չէինք վերաւորիլ Իզմիրովի պէ. բարեսիրտ և բարեացակամ անձին։

Ուրեմն՝ գրէ այն աղղու նամակը... ինչ ուղարկէ փողը և գրէ պատասխանը անյապաղ։ Ինձանից շատ բարեւ ամենին։

Մ'նամ հոգեհարազատ եղբայր քու Ռափայէլ

15
18—56

11

Ս. Պ.-Բուրգ:

ԹԻԻՐՔԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ *)

Փինանսների մինիստրութիւնը ներկայումս

Նախ և առաջ մենք կանգ կ'առնենք թուրք ֆինանսների այն մասի վրայ, որի մէջ Եւրոպան չի խառնուում և որը կառուած է անմիջապէս իրան, թուրք կառավարութիւնից, և որը «Մալիէ-Նազիրի» տնօրինութեան տակ է գտնուում:

«Մալիէ-Նազիրի» (ֆինանսների մինիստր) պաշտօնը մի երկրում, ուր չկան պարլամենտական վերստուգող մարմիններ, ուր ժողովուրդը, գուրկ որ և է իրաւունքից պարտաւորուած է ընդունել կառավարութեան ներկայացուցած բոլոր ծախքերը՝ առաջի անգամից կարող է երևալ շատ հանգիստ ու ցանկալի՝ բարձր պաշտօնեայի տեսակէտից: Աւելացրէք դրա վրայ և այն, որ Թիւրքիայում բոլորովին գոյութիւն չունի հասարակական կարծիքը և պետական ելքի ու մուտքի նախահաշիւը մինչև իսկ չի հրատարակուում: Եւ սակայն հազիւ թէ Թիւրքիայում գտնուի մի այլ պաշտօն նոյնքան պատասխանատու, որքան և ղեկար, ինչպիսին է ֆինանսների մինիստրի պաշտօնը:

Մալիէ Նազիրիի առաջին և գլխաւոր հոգսը պէտք է լինի ժամանակին գտնել և հասցնել փողի որոշ գումար Իլլիդ-Քիօսի, այսինքն սուլթանի և նրա շրջապատողների անձնական ծախքերի համար: Մնացեալը, ինչպէս օր. զօրքի, պետական պաշտօնեաների ուճիկը, առօրեայ ընթացիկ պետական ծախսերը և այլն, դրանք երկրորդական զեր են խաղում մինիստրի համար, յամենայն դէպս միւս բոլոր ծախքերը կարող են «սպասել»: Զէնքի կամ այլ պետական անհրաժեշտ միջոցների մատակարարողները քաջ գիտնալով որ պէտք է երկար «սպասեն», ապրանքները մատակարարում են աւելի թանկ գնով և որակի կողմից աւելի վատ. այդ մասին ամեն ոք գիտէ բայց ամենքը նայում են իբրև անհրաժեշտ չարիքի վրայ:

*) Տես «Մուրճ» № 2—3.

Այն փաստը, որ պետական թէ բարձր և թէ մանր պաշտօնեաների իրաւունքները և պարտականութիւնները բոլորովին մութ և անորոշ են, մանաւանդ աչքի է ընկնում ֆինանսների մինիստրութեան վերաբերմամբ: Այդպէս 1890 թ. սուլթանը հաստատում է մի յատուկ ֆինանսական յանձնաժողով, որ կոչուեց, Թոփխանէ (ժողովները Թոփխանէ պալատումն էին տեղի ունենում), որի նպատակն էր մանրամասնօրէն ծանօթացնել իրան՝ սուլթանին ամեն տեսակ ֆինանսական ծրագիրների ու ու առաջարկութիւնների հետ: Այդ յանձնաժողովը բոլորովին անկախ էր ֆինանսների մինիստրից և շատ անգամ մինչև իսկ առանց նրան հարցնելու՝ խառնւում էր մինիստրի կարգադրութիւնների մէջ: Եւ որովհետեւ սուլթանի համար էր հաստատուած այդ յանձնաժողովը, ուստի և սա դարձաւ բոլոր ֆինանսական հարցերի համար ամենարարձրագոյն ինստանցիան, թէև այդ հարցերի ամբողջ բարոյական պատասխանատւութիւնը մնում էր առաջուայ պէս ֆինանսների մինիստրի վրայ:

Թրքաց ֆինանսների մինիստրութեան մէջ ամբողջ օրերով զբաղուած են հարկեր մեծացնելու նորանոր ծրագիրներով (հայ, յոյն, հրէայ և եւրոպացի միջնորդների կողմից առաջարկուած): Հասկանալի է իհարկէ, որ այդ բոլոր առաջարկութիւնները ոչ մի կապ չունին երկրի տնտեսական բարենորոգման հետ: Թրքաց մինիստրների մեծամասնութեան համար մի որևէ նոր փոխառութիւն—միլենոյն է թէ մի պետական եկամուտի մեծանալը:

Ֆինանսների մինիստրը չէ կարող որ և է եկամուտի նոր աղբիւր բանալ առանց պատահելու այն կամ այս եւրոպական տէրութեան շահերին:

Այդպէս՝ Թիւրքիայում շատ են սիրում ամեն ինչ մոնոպոլիայի ենթարկել. ուզում են օր. ծխախոտի թղթի մենաշնորհում—բայց Աւստրիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները իսկոյն իրանց բողոքն են յայտնում, որովհետեւ այդ ապրանքը ներմուծւում է գլխաւորապէս Ֆրանսիայից և Աւստրիայից: Կամ թէ խօսք կար, օր. կերտինի մասին, բայց այստեղ արդէն Ռուսաստանը բողոքեց և հարցը փակուեց: Ինչպէս երևում է, ֆինանսների մինիստրի պաշտօնը անքան էլ հեշտ չէ...

Գալով ֆինանսական վարչութեան կազմակերպութեան, այս մասին պէտք է ասել հետեւեալը: Կազմակերպութեան տեսակէտից և առած թղթի վրայ, նա իր մէջ կրում է առողջ սաղմեր: Այդպէս՝ Կ. Պոլիսը և գաւառները, ինչպէս և գաւառները միմեանց վերաբերմամբ բոլորովին անկախ են: Նրանք ունեն իրանց սեփական նախահաշիւը, իրանք պէտք է ծախ-

սեն եկամուտի որոշ մասը տեղական պէտքերի վրայ, մնացած մասն էլ ուղարկելու են ֆինանսների մինիստրութեանը: Այս բոլորը իհարկէ հիանալի կը լինէր, եթէ միայն իրագործուէր: Իրողութիւնը սակայն այլ բան է ասում: Հէնց որ կենդրոնական վարչութիւնը (Կ. Պոլսում) փողի պէտք է դգամ, իսկոյն իր անունից տալիս է չէկեր այս ինչ գաւառի վարչական գանձարանի վրայ, որը և պարտական է փող տալ այդ չէկերը ներկայացողներին: Պատահում է և այնպէս, որ միևնոյն գաւառական գանձարանի վրայ դրուած է լինում մի քանի անանգամ այդ չէկերը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու, թէ այնտեղ այնքան պատրաստի փող կայ, թէ ոչ:

Աւելացնելու է սրա վրայ և վերջերս ընդունուած սովորութիւնը, այն է՝ Իլդիզ-Քեսկը հեռագրով հրամայում է ուղղակի իրան հասցնել այս ինչ գաւառական ղումարը առանց նախօրոք ֆինանսների մինիստրութեանը իմաց տալու կամ փողը նրա մատեանից անցկացնելու:

Այդ չէկերը, կամ ինչպէս անուանում են «հավալէ»-ներ այնքան են տարածուած, որ մի քանի գաւառներում ուղղակի չեն ընդունում, որովհետեւ դրանց փոխարէն երբէք ոչ ոք փող չի ստացել:

Ներկայումս, ինչպէս սրանից և 15—20 տարի առաջ ֆինանսների մինիստրը, ամեն երկու տարին մի անգամ «յիշողութեան համար» պատրաստում է «նախահաշիւ», որը իհարկէ երբէք չի հրատարակուում լրագրներում, ինչպէս այդ ընդունուած է քաղաքակիրթ երկրներում: 1901 թ. նախահաշիւը ենթադրում է շուրջ 200 միլիոն ռուբլու մուտք, նոյնքան էլ ելք: Բացի այդ ըստ սովորութեան ցոյց էր տրուած և այն, որ առաջիկայ տարուայ մուտքը աւելի է սպասւում, քան թէ ելքը...

Այդ 200 միլիոն ռուբլիից 110 միլիոն ռ. կազմում են հողային հարկերը, տասանորդները, տուրք անասուններից:

50 միլիոնի ռ. անուղակի հարկեր (մաքս, աղ, դրոշմաթուղթ). 30 միլիոն ռ. գանազան վարչական հարկեր և մնացեալը տուրքեր վասսալական ձևի տակ:

Գալով ելքին՝ յիշենք այստեղ Թիւրքիայի ,այն բնորոշ կողմը, որ սուլթանի անձնական ծախքերի համար նոյնքան է յատկացրած, որքան և հետեւեալ մինիստրութիւններին միասին առած. 1) Պօստ և հեռագիր. 2) Արտաքին գործերի. 3) Լուսաւորութեան. 4) Առևտրի, հողագործական և լեռնային վարչութեան 5) Արգաքաղատութեան մինիստրութեան: Սրանք բոլորը, ասում ենք, միասին առած նոյնքան են ծախսում, որ-

քան մենակ իլլիզ-Քիօսկը և նրա հերոսը: Բացի սրանից մօտ 50 միլիոն ծախսում է պատերազմական միլիտարութիւն, 15 միլիոն ներքին գործ. և ժանդարմները—և 70 միլիոն պարտքերի վճարման համար է ծախսում. այդ 70 միլ. համապատասխան ստացուելիք տուրքերի իրաւունքը տրուած է «Հանրային պարտքերի վարչութեանը» որի մասին կը խօսենք առանձին:

Ֆոնկցիօնարիզմը, այսինքն պետական պաշտօն որոնելու տենջը այնքան զարգացած է Թիւրքիայում, որ իմ ասես Թիւրքիայում չի ուզում աստիճանաւոր դառնալ: Այդ երևոյթը մանաւանդ զարմանալի է երևում, երբ աչքի առաջ առնենք այն, որ պետական պաշտօնեաները ամբողջ ամիսներ չեն ստանում իրանց ուժիկները: Ամեն մի պաշտօնեայ տարուայ սկզբում ստանում է մի թերթ՝ «սուրէթ», որտեղ նշանակուած է պաշտօնեայի ստանալիք տարեկան ուժիկը: Ռոճիկը ստանալիս՝ ամեն անգամ այդ «սուրէթ»ի վրայ նշանակում է և այն, թէ որքան է ֆուցել ստանալու: Բայց համարեա միշտ պետական ծառայողները ամիսներով չեն ստանում իրանց ուժիկը, ուստի նրանք ստիպուած են տանել ծախել իրանց «սուրէթները» 4. Պոլսի սարըաֆներին: Այս վերջիններս գնելով սուրէթի ամբողջ արժէքի միայն քառորդ գնով, իրանց կողմից վերածախում են (ի հարկէ ոչ պաշտօնապէս) զանազան միլիտարութիւնների վարչութեան կառավարիչներին անուանական արժէքի $\frac{1}{3}$ կամ $\frac{1}{2}$ գնով: Իսկ այդ կառավարիչները արդէն ունենալով իրանց կարգադրութեան տակ ծառայողներին պատկանած ուժիկներ, նախ և առաջ վճարում են նաղդ փողով այդ սուրէթները, այլ խօսքով դրանց վրայ իրանք շահում են 40—50 տոկոս: Պարզ է, որ վաղ թէ ուշ կառավարութիւնը տալիս է պաշտօնեաների ուժիկները, բայց ոչ թէ այն մանր ծառայողներին, որոնք ամենից շուտ և ամենից շատ կարիք ունին ուժիկը կանոնաւորապէս ստանալու: Այս բոլորը գաղտնիք չէ. բայց ինքը կառավարութիւնն այնպէս է ձևանում, թէ կան, «այլ կողմնակի միջոցներ»—ծառայողի կեանքը հայթայթելու: Բայց իմ չգիտէ, որ արեւելքում կեանքը այնքան էլ հարուստ չէ այս «կողմնակի» միջոցներով. միակը կայ և նրա անունն է հուշակաւոր «բաքշիշը»: Բաքշիշ վերեւից մինչև ցածը. բաքշիշ ամեն տեղ և ամեն դէպքում: Ի՞նչ ասես չի կարելի արեւելքում ձեռք բերել բաքշիշով. «բայլին ոտքերն են կերակրում» ասում է առածը, թուրք պաշտօնեային կերակրում է բաքշիշը, այլապէս նա ստիպուած է կամ քաղցից մեռնել և կամ... կողոպտել: Եւ այն դէպքում, երբ բաքշիշը

չի յաջողուում կամ անկարելի է դառնում—գոյութիւն ունի կեղերումը: Մի խօսքով Թիւրքիայում ժողովուրդը տալիս է կառավարչական պաշտօնեաներին և ուղղակի և անուղղակի: Անուղղակի՝ տալով պետական հարկեր, որոնց մեծ մասը ծախսւում է այդ պաշտօնեաների վրայ. ուղղակի՝ տալով բաքշիշներ և վճարելով ստիպողական միջոցներով, որպէսզի այս կամ այն օրինական խնդիրքը անցնի, և կամ արհեստական խոչընդոտների չհանգիպի:

Ֆինանսների մինիստրութեան հսկողութեան տակ է գրտնըւում մաքսային տուրքը: Վերջինս գոյութիւն ունի Թիւրքիայում, ոչ թէ արդիւնաբերութեան մի որևէ ճիւղը, զարգացնելու նպատակով, այլ լոկ պետական եկամուտը մեծացնելու համար: Արտասահմանեան ապրանքների համար Թիւրքիայում որևէ տարիֆ գոյութիւն չունի. այլ մաքս վերցւում է ապրանքի արժողութիւնից (ad valorem) ութ տոկոս: Ինչ որ ներմուծւում է, թէկուզ հում նիւթ թէ արդիւնագործուած ապրանք, վերցւում է արժէքից 8 տոկոս. իսկ ինչ որ արտահանւում է Թիւրքիայից, վերցւում է Թիւրք կառավարութեան կողմից ապրանքի ընդհանուր արժէքից—մի տոկոս:

Թիւրքիայի ներմուծման ու արտահանման ստատիստիկան հետևեալ թուերն է մեզ տալիս:

1898—99 թ.

Ներմուծ	Եւրոպ.	ապր. արծ.	Արասիան թրք. ապր.
Անգլիայից	8,567,740	Թրք. ոսկի.	6,313,160 թ. ոսկի
Աւստրիայից	4,202,990	» . » . .	1,496,760 » »
Ֆրանսիայից	2,100,940	» . » . .	4,606,650 » »
Ռուսաստանից	1,752,300	» . » . .	382,770 » »
Իտալիայից	698,830	» . » . .	469,160 » »
Բուլղարիայից	672,680	» . » . .	369,280 » »
Ռումինիայից	675,540	» . » . .	220,930 » »
Պարսկաստանից	581,720	» . » . .	25,030 » »
Բելգիայից	493,570	» . » . .	229,030 » »
Յունաստանից	293,020	» . » . .	329,300 » »
Գերմանիայից	209,140	» . » . .	269,640 » »
Հոլանդիայից	175,640	» . » . .	374,620 » »
Ամեր. Մ.-Ն.-ից	24,360	» . » . .	289,220 » »

24,070,000 թրք. ոսկի 13,750,000 թրք. ոս.

Այս թուերը ի հարկէ կարող են լինել միայն մօտաւորապէս ճիշտ, որովհետև Թիւրքիայի վերաբերեալ ստատիստիկան առ հասարակ կենտրոնացած չէ և գիտական մեթոդով չէ կատար-

րուած: Օր. Գերմանիայից Թիւրքիա ներմուծուած ապրանքի մասին Handelsarchiv-ը այլ թուեր է տալիս, որից երևում է, որ գերմանական ապրանքները վերջին տարիներս շատ աւելի են ներմուծուած Թիւրքիա, քան թէ այդ տեսնում ենք պաշտօնական ստատիստիկայից: Գերմանական աղբիւրներից երևում է նոյնպէս, որ վերջին տաս տարուայ մէջ, ժանաւանդ 1896 թ. դէպքերից յետոյ՝ Թիւրքիայի արտահանութիւնը քանի գնում ընկնում է. իսկ արտահանում են գլխաւորապէս ցորեն, գարի, չոր խաղող, մետաքս և ծխախոտ:

Թիւրքական ֆինանսների մինիստրութեան հովանաւորութեան տակ է դրւում գործարանական արդիւնաբերութիւնը: Պաշտօնապէս Թիւրքիայում համարւում են մօտ 1500 հատ զանազան գործարաններ, բայց այդ թուից հազիւ 50-ը կարող են այդ անունը կրել, մնացածը փոքրիկ արհեստանոցներ են, ուր գլխաւորապէս պատրաստւում են անայլին անհրաժեշտ իրեր. բացի դրանից այդ ապրանքները ծախւում են այն գիւղում, կամ այն քաղաքում, ուր և արտադրւում են: Գոյութիւն ունեցող մանր թէ խոշոր արդիւնաբերութիւնը քանի գնում նուազում ու փոխարինւում է արտասահմանում արդիւնաբերուած և Թիւրքիա ներմուծուած ապրանքներով: Այսպէս՝ Զմիւռնիայի նշանաւոր գորգերը, որ առաջ խիստ շատ էին արտահանւում, ներկայումս ամեն տեղ «ծեծւում են» Թունիսում պատրաստուած գորգերից և այդ արդիւնաբերութիւնը շատ է ընկել վերջին տարիներս:

Մենք գեա ներքև կը խօսինք այն գլխաւոր պատճառների մասին, որոնք խոչընդոտ են Թիւրքիայում խոշոր արդիւնաբերութեան զարգացման: Յիշում ենք այստեղ միայն ամենախոշոր գործարանները, որոնք են մետաքսի, ապակիի, դարեջրի, արհեստական սառույցի, կաշուի: Այդ գործարաններից մի քանիսում, որպէս շարժիչ ոյժ, գործածւում է գոլորշի, միւսներում—ջրվէժները, գետերը, և ինչպէս միշտ, նախնական միջոցներով: Աւելորդ է ասելն էլ, որ այս «խոշոր արդիւնաբերութիւնը» ոչ թէ մահմեդականների ձեռքումն է, այլ կամ եւրոպացիների և կամ հայ բողոքականների, կաթոլիկների, յոյների և մասամբ հայ լուսաւորչականների: Բայց կան և պետական գործարաններ. այդպէս՝ վառօդի գործարան, մահուտի գործարան (պատերազմական մինիստրութեան պէտքերի համար, որտեղ մօտ 2000 բանուոր է բանում), կօշիկ պետական գործարան—500 բանուորով. սա արդէն խոշոր արդիւնաբերութիւն է, բայց դրանց թիւը 4—5-ից դէնը չի անցնում:

Անտառների, ինչպէս և հանքերի շահագործման գործը

նոյնպէս շատ թոյլ է դրուած Թիւրքիայում: Երբեմն հարուստ դարաւոր անտառներով, ներկայումս Թիւրքիայի շատ գաւառներում փայտը սպառուել է և շատ է թանկացել: Գալով հանքերին՝ պէտք է ասել, որ հարուստ ամեն տեսակ հանքերով Թիւրքիան ոչինչ կամ համարեա ոչինչ չի շահագործում իր հանքերից: Ինքը կառավարութիւնը շահագործում է պղնձի հանքեր Արդնում (Դիարբէքիւրի մօտ), ինչպէս և Տաւրոսի լեռներում — արծաթ ու արծիւ: Հանքային կոնցրետները շատ դժուարութեամբ են տրուում եւրոպական ակցիօներական ընկերութիւններին. ամենափոքր քանակութեամբ շահագործում է մանգանէզ, ածուխ, պղինձ, խոօմ. դրանցից ամենանշանաւորն է Հերաքլէի ածխանանքը: Այս բոլորից պետական գանձարանը համեմատաբար շատ քիչ է շահւում:

Թուրք կառավարութեան բազմաթիւ հիւանդ կողմերից մէկն էլ այն է, որ միւսնոյն փողը Թիւրքիայի զանազան գաւառներում զանազան արժէք է ներկայացնում: Օրինակ՝ Բէյրութում և Բաղդադում միւսնոյն փողի գները զանազան են, կամ թէ Դամասկոսում այն չեն տալիս, ինչ տալիս են Տրապիզոնում: Թրքաց ոսկին Կ. Պոլսում արժէ օր. 100 պիաստր, և նոյն ոսկին Ջմիւռնիայում արժէ 127 պիաստր: Իսկ Երուսաղէմում 140: Բացի այդ՝ Թիւրքիայում գործածւում են օտար տէրութիւնների փողերն էլ. օր. Բաղդադում և Բասսօրայում գործածւում են գլխաւորապէս պարսկական դրանները, Հեյլադում և Եմենում — արիսիական փողերը, Մեքքայում գերազասում են արծաթը և ամեն ոք շտապում է ոսկին փոխարինել արծաթ փողով... միւս տեղերը ընդհակառակը: Այդ փողային քաօսական դրութիւնը քանիցս ուզեցել են կանոնաւորել, բայց թէ ֆինանսների մինիստրութիւնը և թէ Բանկ-Օտտոմանը ոչինչ չեն կարողացել անել: Չպէտք է մոռանալ, որ մեծ թէ փոքր քաղաքներում կան ահազին քանակութեամբ «սարրաֆներ», որ ապրում են փող մանրացնելով, ու փող փոխելով: Ամեն տեղ, բացի 4—5 քաղաքներից՝ մեծ կարիք է զգացւում կանոնաւոր բանկերի, որոնց պակասը շատ է ազդում առևտրի ու տնտեսական կեանքի վրայ: Բացի մի քանի եւրոպական բանկերից, ինչպէս ասացինք գոյութիւն ունի և պետական «Բանկ-Օտտոմանը»: Բայց վերջինս մեծ դեր է խաղում ոչ թէ երկրի առևտրական-արդիւնաբերական յարաբերութիւններում, այլ պետական ֆինանսական կեանքում:

Այդպէս՝ առևտրական մուրհակների գեղջ, կամ այլ այդ տեսակ յատուկ բանկային գործունէութիւն շատ քիչ է զարգացնում Բանկ-Օտտոմանը. նա զբաղուած է գլխաւորապէս պետա-

կան պարտքերի և արժէթղթերի զեղջման և փոխարինութիւնների հարցերով: Բանկ-Օտտոմանը հիմնուած եւրոպական կապիտալներով և միւլնոյն ժամանակ լինելով պետական հաստատութիւն—մի տեսակ միջնորդ է, թրքաց ֆինանսների միջնորդութեան ու եւրոպական կապիտալիստների մէջ: Ահա թէ ի՞նչու 1895-96 թ. դէպքերը սաստիկ ազդեցին եւրոպացիների վրայ: Պէտք է ասած, որ 1896 թ. Բանկ-Օտտոմանը այնպիսի արկածի հանդիպեց, որ միակն է բանկերի պատմութեան մէջ: Մի խումբ հայ յեղափոխականներ յարձակուեցին Բանկ-Օտտոմանի վրայ, որը գտնուում է Կ, Պոլսի կենտրոնական փողոցներից մէկում, մտան ներս, գոցեցին դռները և զգալով իրանց անառիկ բերդի մէջ, սկսեցին պատուհաններից ուժեր արձակել փողոցում խմբուած ժանդարմների և զինւորների վրայ: Անվախ հայ երիտասարդների նպատակն էր այդպիսով գրաւել Եւրոպայի ուշադրութիւնը թրքահայաստանում տեղի ունեցող կոտորածների վրայ. նրանց հաշիւը—զարնել եւրոպացիների գրպանին ի դէմս նրա Բանկ-Օտտոմանի, և միայն այդպիսով ստիպել նրա ուշադրութիւնը դարձնել հայ տարրի վրայ, ունեցաւ միայն իր գուտ պատմական նշանակութիւնը: Եւ յիշուի՝ զիպլոմատիան ցնցուեց, մինչև իսկ սոսկիաց, բայց կարճ ժամանակից յետոյ զանազան կեղծ խոստմունքներով յեղափոխականներին հեռացրեց բանկից: Այդպիսով «բանկային դէպքը» որեւէ պրակտիկ նշանակութիւն չունեցաւ. բայց անուրանալի էր փաստը, որ Կ.-Պոլսի եւրոպական ներկայացուցիչները ցնցուեցին միայն այն ժամանակ, երբ Եւրոպայի կապիտալը ըիսկի էր ենթարկւում:

Թէև թիւրքաց արտաքին փոխառութիւնների և պարտքերի մասին միայն կը խօսենք յատկապէս հետեւեալ գլխում, բայց այստեղ պէտք է յիշենք թիւրքիայի այն պարտքերի մասին, որոնք ֆինանսների միջնորդութեան տնօրինութեան տակ են գտնուում և ուր Եւրոպան (Հանրային պարտքերի վարչութիւնը) չէ խառնուում:

Այդ տեսակ պարտքերից ամենագլխաւորն է՝ ռուս-թրքական պատերազմից ֆնացած թուրք պարտքը: Ս. Ստեֆանոի պայմանների հիման վրայ, թիւրքիան պարտաւորուեցաւ վճարել Ռուսաստանին 300 հազար ռուբլի. սակայն դրանից իսկոյն և եթ յետոյ, Բերլինի համաժողովը վճռեց հետեւեալը՝ համաձայն լինելով սկզբունքով այդ գումարի հետ. որոշեց, որ այդ պարտքը պէտք է բոլորովին առանձին տեղ ընկնէ և չպէտք է խառնուի թիւրքիայի ֆնացեալ և դրանից առաջ գոյացած միւս պարտքերի հետ: Այդպէս թիւրքիայի պա-

տերազմական պարտքը չէր մտնում «Հանրային պարտքերի վարչութեան» տնօրինութեան տակ, այլ կախուած էր լոկ թուրք կառավարութիւնից, որը իբրեւ իր պարտքի երաշխաւորութիւն, ներկայացնում է Ռուսաստանին Աղանայի, Սիվասի և այլ երկու վիլայէթի տասանորդ հարկերը:

Այդ օրից ի վեր, փոխանակ ամեն տարի իր պարտքի տասերորդ մասը տալու՝ թիւրքիան ոչինչ չէր վճարում Ռուսաստանին. և միայն 1898 թուականից ոռւս դեսպանը ըսկըսում է պահանջել նախկին տարիների չվճարուած գումարը: Տեսնելով, թէ ինչ եռանդ է գործածում Ռուսաստանը իր պարտքը պահանջելիս՝ թուրք կառավարութիւնը դիմեց Բանկ-Օտտոմանին և վերջինս վճարեց Ռուսաստանին ապառիկ գումարները, առնելով միևնոյն ժամանակ իր կարգադրութեան տակ չորս վիլայէթների հարկերը, որ առաջ ֆինանսների մի-նիստրութեան ձեռքումն էր գտնւում:

Ռուսաց դեսպանի այդ անակնկալ պահանջները իր ժա-մանակին զանազան տեսակ էր բացատրւում Եւրոպայում, բայց դրանց վրայ կանգ առնելը—մեր յօդուածի սահանից դուրս է:

Ռուրէն Բերքերեան

(Գը շարունակուի)

Մ Ռ Ա Յ Լ Օ Ր Ե Ր

Երկաթուղու կայարանում ահագին տաքութիւն էր խմրուած: Թէկ ամեն տեղ տիրում էր կենդանութիւն, լսւում էր խօսակցութիւն, ծիծաղ, բայց՝ վրդովուած, կասկածոտ հայեացքներէր, գունատ՝ կարծես մահճակալից նոր վերկացած՝ հիւսնդոտ դէմքերից երևում էր, որ մի ինչ-որ գաղտնի շփոթութիւն է տիրել այդ մարդկանցը, մի ինչ որ ջղային ալիք է տարածուել և աներևոյթ թելերով փաթաթել նրանց: Թեթև շարժում, փոքր աղմուկ և նրանք պատրաստ էին գլխակոր փախչել: Այդ տեսակ արտայայտութիւն երևի թէ՛ լինում է նրանց մօտ, որոնք մտնում են դադանների որջը...

Գնացքը դանդաղ շարժուեց...

Այստեղ էլ նոյն բազմատեսակ հասարակութիւնը:

Ասեղ եթէ վայր ընկնէր, գետին չէր հասնի...

Մի կերպ, դժուարութեամբ՝ տեղ բռնեցի:

—Մայրիկ, եկէք այս կողմը, ձեզ համար աւելի յարմար կը լինի,—ասում էր քնքշաբար ինձ մօտ կանգնած մի սևազգեստ զեղեցկուհի՝ վայելչակազմ, նուրբ:

—Ինձ համար ամենայարմարը միայն գերեզմանն է,—հանդարտ, ցածր ձայնով պատասխանեց մի հասակաւոր կին՝ սև, խոր սգի հագուստում:

Անկարելի է մոռանալ նրա դէմքը, որի վրայ վիշտն և կսկիծը դրել էին իրանց կնիքը: Նա լուռ նայում էր շուրջը. կարծես ոչինչ չէր հասկանում. հայեացքը ուղղում էր դէպի ամենքը մի ինչ որ հարցով, որը ինքը չէր կարող լուծել...

Ինձ համար պարզ էր, որ այս կնոջ կեանքում կատարուել էր մի աղիտալի իրողութիւն: Իմ ենթադրութիւնը սխալ չէր...

—Ձեր մայրն է,—գիմեցի հարցով գեղանի տիկնոջը, որի աչքերում փայլում էին արտասուների կաթիլներ:

—Ո՛չ,—պատասխանեց նա ռուսերէն,—մի՞թէ չգիտէք՝ ո՞վ է նա... Ողորմելի՛ կին... Փեսան, աղջիկը՝ երկու երեխաներով

զոհ գնացին այդ սարսափելի ողբերգութեան ժամանակ։ Ամբողջ ընտանիքը այրուեց... Օ՛հ, մարդու մազեր են կանգնում... Երեակայացէք... մայրը և աղջիկը ապրում էին քաղաքի դահլիճի ծայրերում։ Երբ կոտորածը սկսուեց, նրանց միացնում էր միայն հեռախօսը, միակ կապը, հաղորդակցութիւնը նրանց մէջ։ Նա անգաղար հանգստացնում էր մօրը, որ ամուսինը հերոսաբար ընդդիմադրութիւն է ցոյց տալիս. իսկ... յետոյ... երբ կատաղած ամբոխը կրակ տուեց տունը, կտրուեց այդ վերջին թելն էլ։ Վերջին խօսքերը, որ մայրը լսում է աղջկայ բերանից, սրանք էին. «կրակը կպել է, հազիւ թէ փրկուենք... դուռը... սե դներ են, հրացանները ուղղած... կը թագնուենք մառանում, աշխատեցէք շուտով օգնութիւն հասցնել... գուցէ...» Յանկարծ ձայնը կտրուում է։

Գլուխը կորցրած մայրը՝ խելագարութեան հասած՝ դուրս է թռչում։ Յետ են բերում։ Յետոյ—ինչպէս և առաջ—հեռախօսով դիմում են օգնութեան... օգնութիւն աղերսում... Եւ խոստանում են և մերժում... Հետեանքը։ Երկու օրից յետոյ, երբ ալեկոծուած ամբոխը սթափուում է այդ ծանր մղձաւանջից, այրուած տան մոխրի միջից դուրս են բերում ածխացած դիակներ, որոնց ճանաչելը անհնարին է լինում։ Այդ կիւնը զրկուած է վերջին մխիթարութիւնից, չգիտէ որտեղ են թաղուած իր սիրելիների ոսկորները... Ինչ դաժանելի օրեր էին, անհիշուած օրեր... գլխաւորը՝ անմիտ, տրամաբանութեան օրէնքներին հակասող...

Լուսամուտի մօտ կանգնած, մենք կիսաձայն խօսում էինք, փոխանակում մեր մտքերը...

—Ասում են, դուք, հայերդ էք մեղաւոր,—խառնուեց խօսակցութեանը մի ռուսուհի,—մի ինչ որ աւազակապետի որդու սպանելով, առիթ էք տուել...

—Որ աւազակները՝ իրանց գաղանային հակումների մէջ ազատ թողնուին...—կծու կտրեց նրա խօսքը մի նիհար և ջղային շիկահեր ռուս, յայտնի ֆիրմայի կառավարիչ,—այն ժամանակ Կովկասը միշտ արեան ասպարէզ կը լինի. մեղաւորը տգիտութիւնն է, որի վրայ, որպէս պատրաստ լարերի, հմուտ ձեռքեր են նուագում...

—Տգիտութիւնն է մեղաւոր,—յանդիմանեց ռուսուհին,—ապա ինչ է այն կազմակերպուած սպանութիւնը, որը կատարւում է Հեռաւոր Արեւելքում, քաղաքակրթուած ազգերի մէջ...

—Նոյնն է... Նոյն վարակիչ խելագարութիւնը... Նոյն արիւնոտ մէդը, որը մարդկանց աչքերը կուրացնում է...

—Ասացէ՛ք... Դուք տե՞սել էք, թէ ի՞նչ տեսակ են մորթում մանուկներին... Ես այդ տեսել եմ... սը՛ս... սը՛ս... կը լսեն... այն երեխան էլ կը կենդանանայ և... կը տեսնէ... իհարկէ կտեսնէ, թէ ի՞նչպէս են մաշկում իր կաշին, և զինուորը... և զինուորը... այո՛... հա՛... հա՛... հա՛... ծիծաղում էր... սը՛ս... սը՛ս... կը լսեն... պատերն էլ ականջ ունին...

Դժուար է նկարագրել այն տպաւորութիւնը, որ ներգործեցին այդ գունատ, կուշ եկած, պղտորուած աչքերով երիտասարդի տեսքն ու խօսքերը: Մենք լուռ նայեցինք իրար և մի սոսկալի միտք միաժամանակ անցաւ մեր գլխով:

Նա դողում էր ամբողջ մարմնով, գլուխը ցած ձգում, կարծես խուսափելու ինչ որ հարուածից... Աչքերը անսահման սարսափ էին արտայայտում:

Գեղեցկուհու գէմքը այլայլուեց, նա մեքենայաբար բռնեց ձեռքերս:

—Այդ ի՞նչ է... մի՞թէ այդ ևս կայ... խեղճ... խեղճ... շշնշում էր նա:

Ռուս կառավարչի մոայլ և կարեկից աչքերը հակասում էին ոռոսուհու սառը, անտարբեր գէմքին...

—Դու էլ ինձ նման գլուխդ ծեծում ես... մագերդ քանդում,—ասում էր սգաւոր կնոջ մի ուրիշը՝ գլուխը կապած վրացնակ, համեստ, համարեա աղքատ հագնուած: —Տուն ունէի, տեղ ունէի, քարուքանդ արին, մարդուս սպանեցին... քարը գլխները... ջահել տղաս աչքիս առաջ վէր գցեցին... եղած չեղածս թալանեցին... խանութ ունէինք, գլուխներս պահում էինք... թողեցին ձեռներս խաչ արած, հինգ որբերով... քեզ մատաղ, ես ի՞նչ անեմ, ո՛ւր գնամ... դարդիս դարման արէք... Երեխայքս հաւաքել եմ մօրըս մօտ, բայց նա էլ եղոտ չէ... ի՞նչ անեմ... մնում է հաւաքեմ տանեմ, ծովում թաղեմ իմ վիշտը... իմ ցաւը...

—Ո՛վ է դա, ի՞նչ է պատմում,—հարցնում էին մեր շուրջը, նկատելով թէ ի՞նչ ցաւակցութեամբ էինք լսում նրա պատմութիւնը:

Վրաց, կցկտուր թարգմանեցինք:

—Ա՛հ, Տէր Աստուած, ի՞նչ արհաւիրք է, բացականչում էր Ֆրանսուէին, մի փոքրիկ, քնքոյշ արարած՝ կարմիր գլխարկով և վերարկուով: Ի՞նչ բարբարոս երկիր... Դուք վայրենի էք, Հասան,—շրջեց նա երեսը դէպի մի գեղեցիկ՝ բայց վաւաչոտ գէմքով պարսիկի,—դուք վայրենի էք, և ես այլ ևս այստեղ չեմ մնալու...

Պարսիկը դատապարտեալի նման գլուխը խոնարհեց:

—Դու ինձանից երջանիկ ես, ընկճուած ձայնով շարունակեց սգաւոր կիւնը, դու երջանիկ ես... քեզ մնացել են հինգ երեխայ... խեղ ինձ... ամբողջ տունս փչացաւ. մնաց միայն անձ...

Նա կրծքից հանեց մի սպիտակ բան, զգուշութեամբ բաց արաւ... Դա մի սպիտակ, նուրբ քաթանից թաշկինակ էր, տառանջանով:

—Ահա սն,—ցոյց տուաւ նա, ապա երկու ձեռքերով մօտեցրեց երեքին ու ամուր սեղմեց... Արտասուք չկար. աչքերը չոր էին. միայն ներքին վրդովմունքից աղաւաղուել էին նրա գէմքի գծագրութիւնները. լսում էր միայն, թէ ի՞նչպէս կրճէտում էին ատամները:

Տիրեց ծանր, խեղդող լուսթիւն...

Մեռելային գունատութիւն պատեց բոլորի գէմքերը:

—Դու էլ որդի չունի՞ս,—մեղաւորի պէս շնչաց գլուխը կապած կիւնը:

—Լեզուդ չորանայ, ի՞նչ ես ասում... Թշնամուն էլ այդ խօսքը չեն ասիլ... Աղջկաս տունը քանդուեց ջնջուեց... բայց որդի ունիմ... նրա արեւին մատաղ... ափիցեր է... այն տեղ է, պատերազմում... նրան էլ խեցին... տարան ինձնից... դեռ առաջ: Մուկդէն է... նամակ ստացայ... դրում է. «հանգիստ կաց, կռիւը շուտով կը վերջանայ»... Չգիտեմ, ճշմարիտ է,—հարց տուաւ նա: Դա հարց չէր, այլ աղերսանք՝ որ իր յոյսը չխորտակեն...

—Այո, այո, անկասկած,—արագօրէն պատասխանեց գեղեցիկ աիկիւնը, շոյելով՝ դժբաղդ կնոջ կնճիռներով ծածկուած ձեռները,—հանգիստ կացէք, դա ճշմարիտ է. ես այդ գիտեմ մօտ աղբիւրից: Ահա այս պարոնը—ոռւ է. նա հէնց այդ էր պատմում... այնպէս չէ,—գիմեց նա իմ վկայութեանը, արտասուքը կուլ տալով:

—Օ՛հ, անտարակոյս,—ստիպեցի ինձ ստել:

—Մօրաքոյր, շուտով կը հասնենք, քեզ քաջ պահիր... խեղճ քեռին մնաց միայնակ, հիւանդ... մօտեցաւ միջին հասակով մի մարդ և կանգնեց սգաւոր կնոջ մօտ:

—Նրանից թանկագինը կորցրի...

—Անշուշտ, բայց ի՞նչ օգուտ որ... էհ. ի՞նչ ուզում ես արա,—աւելացրեց նա՝ յուսահատ շարժում գործելով, յետոյ դարձաւ դէպի մեզ.—ժամերով գերեզմանատանն է մնում. անհնարին է լինում հեռացնել...

—Ա՛հ, Տէր իմ, ի՞նչ սոսկալի է այս ամենը,—շարժում էր իր փոքրիկ գլուխը ֆրանսուհին:

—Ես ձեզ եմ հարցնում,—նորից խօսեց տենդային ձայնով գունատ երիտասարդը,—դուք տեսե՞լ էք... մի մարդու կէսը այրւում էր... աչքերը ցցուել էին ակնակապիճներով... յանկարծ դեերը մօտեցան... նորից նաւթ ածեցին գլխին և կրակ տւին... հուրը պլպլաց...

—Օ՛հ, լսեցէք... մի շարունակէք...—աղաղակում էին բոլորը:

—Սը՛ս... սը՛ս... լսեցի՞ք տրաքոցը... նորից մարդ սպանեցին... նա թրալրտում է՝ գլուխը կտրած հաւի նման...

—Ոչինչ չկայ, հանգիստ կացէք... դա երկաթուղու սուլոցն է...

Սարսճւոյ էր անցնում մարդու մարմնով, սարսափը թափանցում էր մինչև ոսկորների ծուծը...

—Իսկ ձեր քրոջը չե՞ն ատկանգել... դուք այդ չե՞ք տեսել... ձեր ձեռքերը չե՞ն կապել, որ դուք նայէք...

—Սա ուղղակի դժոխք է... անկարելի է այդպէս շարունակել,—բացագանչում էր ուսուց:

Ես պատրաստ էի երկաթուղու պատուհանից ընկնել ցածը, միայն թէ չլսէի, ոչինչ չլսէի... Գնացքը դանդաղ սողաց, ճանչեցին շղթաները, ապա կանգ առաւ:

—Հեռագիր... նոր հեռագիր... տխուր լուրեր... մեղա՛մաղձոտ կանչում էր ծախողը:

—Ի՛նչ է նկատահել... ի՛նչ կայ... վեր թռանք բոլորը:

Ժողովուրդը դուրս էր թափւում, դէպի կայարանը:

Յանկարծ՝ ամբոխը պատռելով՝ մտաւ ընկերս և կայծալի արագութեամբ սկսեց պատմել:

—Նորութիւն... ճապոնացիք վերցրել են Մուկդէնը... ուսաց գօրքը նահանջում է... ահագին կոտորած...

Ոչ մի կերպ հնարաւորութիւն չկար նրա խօսքերի հոսանքը կանգնեցնել: Հետևապէս՝ մեր ամբողջ ուշադրութիւնը լարեցինք սգաւոր կնոջ վրայ: Առաջին վայրկեան նա կարծես չհասկացաւ, շարունակ նայում էր մեր երեսին՝ փրկութիւն էր սպասում, յետոյ արձակեց մի անբնական ճիչ, բռնեց գլուխը և սկսեց բղաւել՝ ուղղակի կենդանու ձայնով:

—Օ՛հ... վերցրին ասում էք... որդիս էլ սպանեցին... նրան էլ գիւլլախորով արին... ի՛նչու համար... ասացէք... ի՛նչ մեղք ունեմ... Աստուած... ռոտեղ ես դու... դժ է քո արդարութիւնը... բալմա... բալմա...

Ապա ուշքից գնաց:

Անկարելի է նկարագրել ընդհանուր շփոթութիւնը:

Երիտասարդ կինը՝ երեսը շրջած դէպի պատը՝ բարձրա-

ձայն հեկեկում էր, գլուխը բռնած: Ֆրանսուզին ծունկ չոքած կեղտոտ յատակի վրայ, փայփայում, համբուրում էր ուշադնաց կնոջ ձեռքերը: Ռուսը մնացել էր քարացած բուռն, յուզմունքից: Պարսիկը դուրս թռաւ ջրի յետևից... Գլուխը կապած կինը ծեծում էր ծնկները, կրծոտում շրթունքները:

— Սև՛ր քո օրին... վա՛յ քեզ, վա՛յ, ա՛ կնիկ... է՛գ ի՛նչ չար խաբար էր, որ քեզ բերին... ողբում էր նա՝ հնթադուրթիւնը եղելութիւն դարձնելով:

Պարսիկը վերադարձաւ, ջուր բերելով, և աւելացրեց.

— Օրբորդ ժան, կառքը պատրաստ է, երթանք...

— Ո՛չ, ո՛չ... գնա՛... յետոյ, յետոյ... աղաղակեց Ֆրանսուզին բարկացած:

Պարսիկը անյայտացաւ...

— Ես այլևս չեմ մնալու այս բարբարոս երկրումը, — կըրկնում էր փոքրիկ արարածը:

— Ի՞նչ է պատահել... Ի՞նչ աղմուկ է այստեղ:

Դռան միջում երևաց ոստիկանի հանդիսաւոր դէմքը:

Նրան բացատրեցին, որ այդ կինը յուզուել է ստացած լուրից:

— Ասա՛, միայն իրա որդին չէ... շատե՛րը զոհ գնացին... չպէտք է վրդովել հասարակական խաղաղութիւնը... մարդիկ...

Կինը երեսը շրջեց և հազիւ իրան զսպելով՝ կծու արտասանեց.

— Բայց այս կինը՝ մի տասը օր սրանից առաջ, կրակի մէջ է թաղել մի ամբողջ ընտանիք... դուք այդ գիտէ՞ք... կարող էք հասկանալ...

— Ա՛ն... բայց հասարակական հանգստութիւնը... Պարոնայք, վաղեցէք... յետոյ կառք չէք գտնելու, պատասխանեց ոստիկանը սառը և հրամայողական ձևով և անհետացաւ...

— Ա՛հ, դուք, հաստակաշինէր, որպէս ողբ դուրս թռաւ գեղեցկուհու բերանից, որը յուսահատութիւնից և վշտից պատերն էր զարկում իր քնքոյշ ձեռները:

— Ես տեսայ... դաշոյնը խրեցին յղի կնոջ որովայնը... արիւնը ցայտեց... Նրեխան դեռ չծնուած, հնթարկուեց զարհուրելի տանջանքի... դեռ չծնուած... Դուք տեսնո՞ւմ էք, իմ մազերը սպիտակել են... Դուք այդպէս արիւն խմել կարող էք... խուլ ձայնով հարցրեց մի պատանի:

— Լուեցէ՛ք... բաւական է... լուեցէ՛ք...

— Սը՛ս... սը՛ս... հանգանք... էլի կը գան... Երբ նա կենդանի այրւում էր... մազեր պար էին գալիս... իսկ մարդիկ՝ կը՝ գազանի նման ոռնում էին... հա՛... հա՛... հա՛...

—Ձեզ մատաղ... հում աչք հանեցի... աչքիս լոյսը կանաչեց, մինչև մեծացրի... վերջին յոյսս նա էր... բալմս... բալմս... տուէք ինձ—հազիւ հազ շնչում էր թուլացած կինը, ծամածռելով դէմքը՝ կարծես մուրալով մեզանից իր զաւակը:

Ժողովուրդը հաւաքւում էր: Տիրում էր շփոթութիւն: Գրեթէ գրկելով տարաբաղդ կնոջը, հասցրինք մինչև կառք:

Ես նոյնպէս շտապեցի վերադառնալ տուն, շփոթուած, գլխիկոր:

Հազարաւոր մտքեր անցնում էին գլխովս, իրար հրհրում, իրար խառնւում՝ կարծես կատաղի պար լինէին պարում: Ես մտածում էի այն բիւրաւոր չարիքների վրայ, որոնք այսպէս արագ և անընդհատ թափւում էին իմ չարատանջ ազգի գլխին...

Անցան մի քանի կառքեր: Երեկոյեան աղջամուղջի մէջ փայլեցին Փրանսուհու կարմիր վերարկուն և պարսկի խոշոր աչքերը... Իսկ յետոյ... չղիտեմ... Տեսնում էի այրուող տներ, սարսափահար դէմքեր... խելագար աչքեր... վարդագոյն օդի մէջ՝ արիւնհոս վերքեր: Լսում էի վայրենի ծիծաղ... աղաղակ... հրացանի տրաքոց... Ես հոտառում էի մարդկային այրուող մսի զարշահոտութիւնը... Եւ սարսուռը, սարսափը, ցանը, որպէս օձ՝ պտտւում էին շուրջս, սեղմում կուրծքս, կոկորդս. սարսուռը, սարսափը ցաւը՝ այն գազանի համար, որը դեռ մոռնում է, աւանդ, մարդու մէջ...

Տիկ. Նկ. Բահաթուր

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

I

Յակոբ Պարոնեանը մեր ազգային գրականութեան երգի-
ծարանական տեսակին զարկ տուող հեղինակութիւնն է: Երգի-
ծարանութեան ծագումը մեր գրականութեան պատմութեան
մէջ հին չէ. մեր յետեւում մի դար ունինք միայն, որի մէջ
հայ ազգը քիչ թէ շատ ազատ շունչ է քաշել, ապահով և խա-
ղաղ կեանք վարել, կեանք՝ որի արդիւնքն է ներկայ գրակա-
նութիւնը, որի զարգացնողները եղել են առաւելապէս արեւե-
լահայերը և մասնաւորապէս արեւմտահայերից, Կ. Պոլսեցիք:
Սակայն առաջինները չեն ունեցել մինչև այժմ էլ երգիծարա-
նական որոշ, աչքի ընկնող հեղինակութիւն և ըստ այնմ էլ
դպրոց, ուստի արեւմտահայ գրականութեան պատմութիւնը
քրքրենք, ուր Պարոնեանը և իր նախորդ սկսնակ երգիծաբան-
ները իրաւացի կերպով մեր հետաքրքրութիւնը պիտի գրաւեն
իրանց արտադրած արդիւնքներով և առաջացրած գրական
դպրոցով:

Ի՞նչն էր առիթ տուել արեւմտահայ հեղինակներին այդ-
քան շուտ՝ մեր գրականութեան դեռ մանուկ հասակում՝ զրա-
դուելու գրական մի այնպիսի տեսակով, որը եւրոպական ազ-
գերի գրականութեան պատմութեան մէջ այնքան ուշ, գրական
բոլոր աչքի ընկնող տեսակներից զրեթէ յետոյ է ծագել և
զարգացման աստիճանին հասնել: Հարցը պարզելու համար
պատմութեան նայենք:

19-երորդ դարու սկզբներին, և դեռ էլ աւելի առաջ, երբ
ամբողջ Տաճկահայաստանը սուր ու կրակի մէջ էր, գաւառացի
հայերից շատերը զրուելով կեանքի տարուբերումից, կեանքի
անապահովութիւնից, դիմում են դէպի Կ. Պոլիս, Զմիւռնիա,
Բրուսա, Սէլանիկ, Միջերկրականի և Սև ծովի ափերին զրտ-
նուող այն բոլոր նաւահանգստային քաղաքներում, ուր կեան-
քը այնքան էլ անտանելի և անապահով չէր. կեանքի և ինչքի
անձեռնմխելիութեան դրդող այդ գաղթականութիւնը՝ վերո-

յիշեալ քաղաքներում շուտով բազմացնում է հայ տարրը, որը հաստատուն հիմքեր է դնում հայրենիքից հեռու, այդ օտար հողերում և նույնիսկ մի ժամանակից յետոյ մոռանում է, որ ինքը դաղթական է, իր սրտին նուիրական յուշարձաններ ունի հեռաւոր մի երկրում. հայրենիք վերադառնալու միտքը բոլորովին ջնջւում է նրա մտքից:

Գաղթական հայը այժմ գտնուելով Եւրոպայի դռան, Վոսփորի զեղածիծաղ ափերի վրայ, ձեռք է բերում բազմատեսակ յարմարութիւններ քաղաքակիրթ երկրներ գնալու, աշխարհներ տեսնելու, և շուտով Ֆրանսիան, որը եւրոպական միւս ազդու թիւնների կրթարանն էր եղել, լցւում է հայ երիտասարդներով: Կ. Պոլիսը նոյնպէս, որ Փրանսական կուլտուրայի զօրեղ ազդեցութեան տակն էր այն ժամանակ, նպաստաւոր մի կենտրոն էր հային, այն էլ վաճառական հային՝ Փրանսական քաղաքակրթութեան հետ շփուելու: Թրքական դաւառական դժոխքից ազատուած հայը իրան մի անգամից դրախտումն է երևակայում, և այն, ինչ որ Փրանսացու, եւրոպացու համար առօրեայ չնչին մի իր, առարկայ է, հայի աչքին իր փայլունութիւնը կրկնապատկում, տաճնապատկում է, արեւելքը՝ գաւառը, իր ամբողջ պրաւելութեամբ նրա մտքի և սրտի հետ չի խօսում, արեւելքը, որի անունը միայն գիտութեան դափնիներով պատած եւրոպացու գլուխը անթիւ ֆանտազիաներով է լեցնում, յովիշտակուելու և եղեմային անուրջներ յօրինելու արբշիւ մտածմունքը ներշնչում: Հոգեբանօրէն էր հայի վարմունքը, որովհետեւ հեռուից իրերը գեղեցիկ են երևում, վասնզի մարդը սիրում է միշտ անծանօթը. թշուառ հայը իրաւունք ունէր, երբ հեռաւոր, օտար աշխարհով, և՛ նրա քաղաքակրթութեամբ էր ոգևորւում, նրա գիրկն ընկնում, որովհետեւ այնտեղը ընչքի ազատութիւն և կեանքի լոյս կար: Հոգեբանական այս պատճառները պարզօրէն ցոյց են տալիս արեւմտահայի՝ իր ազգայնական կեանքից խուսափելու և ֆրանսական կուլտուրային յարելու իրաւացիութիւնը. սակայն դրա հետեանքը այն է լինում, որ նա իր ունեցած հիմնադրարկից՝ ազգայնական ինքնուրոյնութիւնից զրկւում է, որից նա արդէն վաղուց զզուել էր և որից նա այլևս ոչ մի լաւ բան չէր տեսնում: Այնուհետեւ գաղթական հայը աշխատում է իւրացնել պատուաստել իր մէջ այն, ինչ որ իր ցեղական ոգուն համապատասխան չէր և իրան համար անմարս էր:

Ուրեմն մի կողմից արեւմտահայը կորցնում է իր ազգայնական անհատականութիւնը, իսկ միւս կողմից չկարողանալով ուրիշի ունեցածը սեփականացնել՝ մնում է երկու ալիքների

մէջ տեղը. այժմ նա հայ չէ, որովհետեւ հեռացել է նրանից. և ոչ էլ Ֆրանսացի, որովհետեւ չի մօտեցել և շաղկապուել նրա հետ. կիսազարգացման այս աստիճանը պատճառ պիտի դառնար այն բանի, որ նա այնուհետեւ չկարողանար իրերն այնպէս ճանաչել, ինչպէս նորմալ, իսկական վիճակում եղած մարդը. այն, ինչ որ Ֆրանսացին օրինաւոր և բնական է համարում, հայը օտար և անսովոր է տեսնում. ուրեմն արեւմտահայը զրոյց ընտրէր. ի հարկէ ոչ մէկը հիմնովին. ուստի կեանքի մասին նրա ունեցած հասկացողութիւնները, բարոյական սկզբունքները պիտի տատանուէին և կործանուէին, բարքերը պիտի ապականուէին, բնաւորութիւնները այլասեռուէին: Այդպէս էլ լինում է:

Բայց կեանքը կանգ չի առնում: Մի երևոյթից ծնունդ է առնում մի ուրիշը. և բարքերի ապականութիւնը իր դէմ դուրս է բերում այնպիսի մարդիկ, որոնք հասկանալով կեանքի ապականութիւնը, ազգայնութեան բնաջնջումը, նրա բարոյական անկումը՝ ձեռք են զարնում գրականութեան միջոցաւ արմատախիլ անել այդ հազարազլխեան աղէտը: Կեանքը այլասերող այդ օտարամոլութիւնից և քաղաքակրթութեան սխալ բնութեանից ծագումն է առնում երգիծաբանութիւնը, մարդիկը և նրանց աղտեղի բարքերը ծաղրող գրականութեան այն տեսակը, որի նպատակը պիտի լինէր ժողովրդի պակասութիւնները հեզնել, և հարուածել անխնայ կերպով նրա յիմարութիւնները:

Գրապետի այդ վեհ կոչումը արեւմտահայերից Ռշտունին է լինում՝ որ նախ իբրեւ ղերասան, և յետոյ իբրեւ կատակերգակ՝ իր վրայ է առնում. առաջին անգամ նա է մեծ զարկ տալիս երգիծաբանութեան իր մի քանի գրուածներով, որոնք կատակերգական են և ոչ երգիծաբանական. նրա յաջող գրուածներից և 90-ական թուականներին գրած «Հայր Զոհրաբ Կարկատնաբեան» կատակերգութիւնը: Այնուհետեւ Խորէն Նարբէյը, Վահան վարդապետ Պարտիզակցին, առաջինը իր «Ալաֆրանկա» և երկրորդը իր «Գագիկ Բ.» գրուածներով յայտնի են իբրեւ կատակերգակներ. նոյնպէս այդ գրուածները այնքան էլ յաջողութիւն չեն գտնում. դրանց մէջ գործող անձինք բոլորն էլ տղամարդիկ են, և ոչ մի կին գործող անձ, որով նրանց գրուածները կիսով չափ իրանց արժէքը կորցնում են: Կատակերգութիւն փորձել են գրել նոյնպէս Մատթէոս Մամուրեան, Պէշիկթաշլեան, որի «Երեք քաղերը» և «Աւազակները» այնքան էլ յաջողուած պիէսներ չեն. փորձեր են արել նոյնպէս Թէրզեան, Տիրան Փափազեան և այլք, բայց դրանք բոլորն էլ արուեստագէտից պահանջուելիք բարձրութեան աստիճանը չունին:

Ի միջի այլոց կարելի է յիշել ուսանայ մի քանի հեղինակներ, որոնց շատ քիչ է յաջողուել երգիծաբանական մի ելքի արտադրել և գրական որոշ զպրոց հիմնել: Գամառ-Քաթիպյան ոտանաւորի ձեռով մի քանի յաջողուած կտորներ ունի. Սունդուկեանը նոյնիսկ, որ ուսանայերի մէջ իբրեւ զրամատուրգ աչքի է ընկնում, մինչև հիմա չի տուել երգիծաբանական մի կատարեալ աշխատութիւն. փորձեր են արել նոյնպէս ուրիշներ, բայց Պարոնեանն է, որ իբրեւ արեւմտահայ հեղինակ՝ իրաւացի կերպով իր վրայ դարձնում՝ իբրեւ իսկական երգիծաբանի, նրա գրուածները կարդացող կամ նրա պիէսներին հանդիսատես եղող, հասկացող հասարակութեան ուշադրութիւնը:

II

Հայ գրականութեան մէջ Յ. Պարոնեանի կատարած դերը հասկանալու համար, անհրաժեշտ է համառոտակի նկարագրել նրա կեանքը, ծանօթանալ այն շրջանին և միջավայրին, որի մէջ ապրեցաւ նա: Որովհետեւ շատ քիչ գրագէտների վրայ կեանքն ու միջավայրը այնքան խորունկ ազդեցութիւն են թողել, որքան Պարոնեանի վրայ, ինչպէս որ այդ մասին վկայում են նրա անձնական ծանօթները և ինչքան որ նրա գրուածներին կարելի է եղբակացնել: Այդ կեանքին նա ազդուած է եղել, իւրացրել այդ կեանքին թէ լաւ յատկութիւններ և թէ շատ թերութիւններ: (Տես «Ծաղիկ» 1895 թ. յուն. 3 համար, 466 երես):

Պարոնեանը շատ օրիգինալ անձնաւորութիւն է եղել *). նրա կեանքը իր գործի նման զուարթ չի եղել. տխուր և սուվորական մի կեանք է վարել: Բնիկ ադրիանապոլսեցի՝ ծննդած 1840 թուին՝ սկզբնական կրթութիւնը ստանում է տանը. 1865 թուին 15 տարեկան պատանին մտնում է տեղական «Արշակունեան» ուսումնարանը, ուր Ներսէս Վարժապետեանի խնամակալութեան և հովանու տակ երեք տարի մնում

*) Գրուածքիս համար օգտուել եմ հետեւալ աղբիւրներից. Ա) 1893 թ. «Մասիս». Յունուարի № 2, 3, Արշակ Զօպանեանի յօդուածը՝ կատակերգութեան ծագման մասին: Բ) «Մասիս» 1893 թ. № 7. Տիգրան Արփիարեանի՝ Յիշողութիւններ Յ. Պարոնեանի մասին: Դ) «Ծաղիկ» 1895 թ. յունիս. Ա. Զօպանեանի յօդուածը՝ Պարոնեանի կենսագրութիւնը: Ե) Арм. беллетристы стр. 413. А. Паронянъ. биографическій очеркъ. А. Хотисовъ:

է: Դատելով «Աղգային Ձոջերի» մէջ իր մասին տուած կենսագրականից (335 եր. Աղգ. Ձոջ.) այդ ուսումնարանը կանոնաւորներէից չէր. ուսուցչական խմբից և դպրոցական զրադմուներէից մեծ բան չէր կարելի յուսալ. այնպէս որ Պարոնեանը այդտեղից շատ բան հետը տանել չէր կարող. միայն լաւ, կանոնաւոր հայերէն գրելու չափ լեզու է սովորում, տեղեկանում ֆրանսերէն, իտալերէն և բուլղարերէն լեզուներին (Աղգ. Ձոջ. 280 եր.): Վերջացնելով Աղբիւսնապոլսի հայկական ուսումնարանը, այնտեղը ուսուցիչ է կարգւում. բայց շուտով թողնելով այդ պաշտօնը, ներսէս Վարժապետեանի միջոցաւ մտնում է տեղական յոյն վարժարանը, ուր յունական լեզուի դժուարութիւնները միայն սովորելով, ինչպէս յիշում է ինքը, այնքան է առաջ գնում այդ լեզուի մէջ, որ կարողանում է հին յոյն կլասիկ հեղինակներից ազատ օգտուել. մի տարուց յետոյ դուրս է գալիս այդ ուսումնարանից և մասնաւոր դասերով է զբաղւում:

Բնութիւնից ուսումնասիրաւ մէկը լինելով՝ իր դպրոցական դասերի գծով կրկնութեամբ միայն չի բաւականանում, այլ իր ինքնագիտութիւնը լրացնում է ինքնաշխատութեամբ և ընթերցանութեամբ: Իր գրութեաներից տեսնում ենք, որ նա բաւական ծանօթ է ընդհանուր պատմութեան, ազգային պատմութեան, բնական գիտութիւններին և գլխաւորապէս գրականութեան: Մասաւորապէս օտար հեղինակներին, յունարէնի միջոցաւ տեղեակ է յոյն դասական արուեստագէտների աշխատութիւններին. Հոմերոսի, Էսքիլի, Սոփոկլի, Եւրիպիդի և Արիստոֆանի գրութեաները նրան շատ ծանօթ են: Միւս կողմից էլ բաւականաչափ ֆրանսերէն և մասամբ էլ լատիներէն իմանալով՝ նա ծանօթանում է լատին հին հեղինակների բնագրերին և թարգմանութիւններին. Լիւցիան, Վիրգիլիոս, Ուրատիոս, Իւլիենալ, Ուրտիոս, Թեսալրոս և ուրիշներ անծանօթ չեն Պարոնեանին: Նա կարգացել է նոյնպէս սպանական գրութեան ֆրանսական թարգմանութիւնները. իսկ որ գլխաւորն է՝ ֆրանսական՝ բուն ազգային հեղինակները. նրա համար ամենից սիրելի են եղել քան թէ միւսները. Բուալոյի, Ժան-Ժակ-Ռուսօյի, Ալեքսանդր Դիմայի և մասնաւորապէս Մոլիէրի գրութեաները նրա առօրեայ զրադմուների նիւթն են կազմել:

Յիշեալ օտարազգի հեղինակներից ամենից շատ նրա վրայ ազդել են Արիստոֆանը և Մոլիէրը. այդ ազդեցութիւնը ինչպէս կը տեսնենք, շատ մեծ է եղել նրա վրայ:

Կեանքի հոսանքը Պարոնեանին շուտով Կ. Պոլիս է նետում. մի քաղաք, որը, իրաւամբ կարելի է ասել, Պարոնեա-

նին երգիծաբան դարձրեց: Դեռ մանուկ հասակից, ուսումնա-
րանում եղած ժամանակ, աշակերտական նստաբարանի վրայից
գրում էր ծիծաղաշարժ ոտանավորներ. դեռ վաղ մանկութիւ-
նից սկսած, իմանալով իր իսկական կոչումը, իր գործունէ-
ութեան իսկական ճանապարհի վրայ է ընկնում. դա երգի-
ծաբան գրագէտի ուղին էր:

1860 թուականին պատանի իւմորիստը յայտնի է դառ-
նում իր «Արեւելեան Ատամնաբոյժ» անդրանիկ գրուածքով,
որը՝ չունենալով առանձին գրական արժանիք՝ թէև որոշ յա-
ջողութիւն չի դնում, բայց այդ գրուածքը այն կողմից է կա-
րևոր, որ դրանով Պարոնեանը երեւան է գալիս վերջնակա-
նապէս իրեն երգիծաբան գրական ասպարէզի վրայ. (տե՛ս АРМ.
Белл.): Այդ ժամանակից սկսած Պարոնեանը տալիս է գրական-
երգիծաբանական իր առաջին «Բողոքները», որոնք յետոյ ա-
ւելի դարգացած ձևակերպութեամբ հանդէս են գալիս նրա
«Ազգային Զոյերի» և «Խիկարի» մէջ: «Արեւելեան Ատամնաբոյ-
ժի» երևալուց յետոյ, մի ժամանակ աշխատակցում է «Եփրատ»
շաբաթաթերթին և շուտով խմբագիր է դառնում նոյն թեր-
թին. նա անցնում է մի այնպիսի թերթի գլուխը, որի
նիւթը երգիծաբանութիւնն էր, ժողովրդին սիրելի, նրան հե-
տաքրքրող և գուարճացնող գրական տեսակը. բայց այդ զբաղ-
մունքը Պարոնեանին ապրելու չնչին միջոց անգամ չտուաւ.
նրան, որ իր կեանքի մէջ—ինչպէս պիտի տեսնենք—աշխա-
տած էր մի դիրք, մի «դիւրակեցութիւն ստեղծել», մի անկա-
խութիւն ձեռք բերել, և թէև նրա գրուածները, մանաւանդ
«Խիկարի» համարները, Կ. Պոլսոյ հայ ազգաբնակչութեան հա-
մար «ամենօրեայ կեանքի պէտք» էին դարձել, բայց քչերն
էին որ փողով գնում էին և շատերը, որոնք ձրի օգտւում էին
նրա գրուածներէից. պատճառը այն պարզ իրողութիւնն էր, որ
ժողովրդի համար գրքի, լրագրի փող տալը շատ ծանր էր
թւում: Եւ երբ Պարոնեանը «Եփրատի» խմբագրութիւնից յե-
տոյ և միաժամանակ էլ «Մեղուի» խմբագրի օգնական լինելուց
յետոյ, յանձն է առնում այս վերջին թերթի խմբագրութիւնը.
ահա թէ «Մեղուի» նախկին խմբագիր-հրատարակիչը՝ Սվաճեա-
նը՝ ինչպիսի ազդէ է հրատարակում այդ առթիւ. «Գրելու կա-
րող և «Մեղուի» արդիւնքով անօթի մնալը յանձն առնող անձ
մը գտնելը դժուար էր, բայց գտնուեցաւ»: Եւ Սվաճեանը իրա-
ւունք ունէր ուրախանալու իր արած գիւտով: Պարոնեանը
անձնագործութեամբ յանձն է առնում «Մեղուի» խմբագրութիւ-
նը 1872 թուին. մի թերթ էր այդ, որը իր բաժանորդների
քջութեան պատճառով մի խմբագիր անգամ չէր կարող պահել:

Հետաքրքիր և կարևոր է Պարոնեանի գործունեությունը այդ շրջանում. նրա սուր, աշխոյժ, գիտող խելքը՝ նրա աչքին բաց է անում շուտով տձև, ծիծաղելի ամբոխի ներքին էությունը. ոչ մի մանրամասնություն նրա աչքից խուսափել չէ կարող. այդ պատճառով, երբ նա իր ձեռքն է առնում խլմբադրական պաշտօնը, մի անգամից ընդհանուրի ուշադրությունը դարձնում է իր վրայ՝ իր մերկացնող նկատումներով. նրան ճանաչում և նրա մասին խօսում են իբրև վտանգալոր մարդու մասին:

Այժմ արժէ հարցնել թէ Խնչ գեր էր կատարում «Մեղուն» տաճկահայոց և կամ մասնաւորապէս ասած՝ պոլսահայ գրական ասպարիզում:

«Մեղուն» պատուաւոր լրագիր էր, Խրիմեանին կողմնակից, յառաջդիմական ուղղութեան պատկանող մի օրդան: Ուրեմն «Մեղուն» նշանակութիւնը շատ մեծ էր այդ ժամանակ. իբրև «անդրանիկ հայ դաւեշտական թերթ» անխնայ խայթում էր ժամանակակից բարքերը, հասարակական ընտանեկան արդեղ երևոյթները. այդ կոչումը իրանց վրայ էին առել «Մեղուն» աշխատակիցները «իրականի գիտակցութեամբ ըմբռնուած». այդ դերն էր պատճառը, որ թերթը նիւթական անապահով վիճակի մէջ էր, այն հասարակ պատճառով, որ ժամանակի հարուստ աղաները չէին կարող հարկաւ իրանց անդրանիկ օրդու ոտնձգութիւնները տանել:

Ահա հէնց այդ ժամանակ Պարոնեանը իր վրայ առնելով մի այդպիսի պատասխանատու պաշտօն, ինքն էլ արդէն նիւթապէս անապահով մի մարդ, պարզ է որ շատ դժուարութիւնների պիտի պատահէր. սակայն նա—առանց վհատելու և լրագրի մերթ առ մերթ դադարման վրայ ուշադրութիւն դարձնելու՝ իր կոչմանն է ծառայում անվհատ, և իրան միայն յատուկ հանճարով՝ տալիս է ժամանակակից եկեղեցականների կեանքին, ազգային վարչութեան, լրագրութեան, գրականութեան, թատրոնին, ընտանեկան կենցաղին համայնապատկերը. մի պատկեր է այդ, որը նրա ասլազայ գրուածներում հետզհետէ աւելի երփներանգ և զուենագեղ է դառնում, իւրաքանչիւր տեսարանում աւելի է պարզւում, և ռելեէֆ կերպով ներկայանում կեանքը իր բազմակողմանի այլանդակութիւններով. և հէնց «Մեղուն» խմբագրութեան ժամանակից սկսած նրա խիստ, որոշ և յաջող նկատումները «փեթակէն թռչող վազվազկոտ մեղունների նման կերթան խայթելու ջոջն ու բարեկեցիկը, եկեղեցականն ու թաղականը, դերասանն ու խմբագիրը»: «Մեղուն» Պարոնեանը ամենից աւելի անխնայ և վստահ հար-

ուածում է մասնաւորապէս հողեւորական դասակարգը. թէև այդ մասին յետոյ էլ չի մոռանում, բայց այդ ժամանակում աւելի գրգռուած և կատաղած է երևում նրանց դէմ. կծու ակնարկներով քննադատում է մի եկեղեցականի վարմունքը. մի եկեղեցականի, որը մայրաքաղաքից երկար տարիներ չէր ուզեցել հեռանալ, և երբ նա Կ. Պոլսին մերձակայ մի կարևոր թեմի առաջնորդութիւնից էլ հրաժարւում է, Պարոնեանի նրբամիտ հեգնութեանն է առարկայ դառնում, «Մեղուի» հետեւեալ ազդարարութեան առիթ է տալիս. «Կը լսենք թէ պատրիարքարանը իր անշարժ կալուածներուն տետրակին մէջն է անցուցեր այդ եկեղեցականը»: Այդպիսի յարձակումները սիրելի են միայն արուեստագէտներին, մանաւանդ երբ նրանք իրանց եսական գծով հաշիւներով չեն առաջնորդուած:

Միւս կողմից «Մեղուի» միջոցաւ Պարոնեանը քննադատում է ժամանակակից լրագրութեան վիճակը, հասարակական և զրական գործիչների և այլոց գործունէութիւնը. վերջնականապէս իր դէմ գրգռելով ամբողջ հասարակական կազմը և դրա հետ միասին զրկուելով նիւթական առանց այն էլ սակաւ վարձատրութիւնից: Պարոնեանը «Մեղուի» մէջ տուել է 30-ի չափ ծաղրապատկերներ. օրինակ, ուսումնական խորհուրդը 12 տարուայ անդամալոյծի ձևով է պատկերացրած. լաւ են մտածուած կանանց արուեստական կուրծքերը և մազերի բրգաձև արդուզարդերը ծաղրող ծաղրապատկերները:

Սակայն այդ ժամանակ բաղդի անիւը այլ կերպ է տնօրինում Պարոնեանի ճակատագիրը: Մինչ մարդկանց մի ահագին բաղմութիւն արհամարհանքով և թշնամութեամբ էր վարձատրում նրա արժանիքը, միայն մի թոյլ և երկչոտ արարած համարձակում է յայտնել նրան իր համակրանքն ու սէրը: Ահա թէ Պարոնեանի անձին մօտիկ մի ժամանակակից ինչ յիշողութիւններ է տալիս այդ մասին: (Տես, «Մասիս» 1893 թ. համար 7, Տիգրան Արփիարեանի յօդուածը):

1873 թուին Պարոնեանը Օրթա գիւղում ծանօթանում է մի աղջկայ հետ, Սաթենիկ անուամբ. «Զուարթ և ցնծուն մի աղջիկ էր նա, կապոյտ սիրուն աչքերով, մութ-խարտեաշ, գանգուր մազերով, որի ներկայութիւնը ուրախութիւն կը պատճառէր ամենքին. ինքն էր, որ խաղեր կը ստեղծէր, երգեր կ'օրինէր, ծաղկի փունջեր կը կապէր»: Իսկ էդիրնէցին (Աղրիանուպոլսեցին), ինչպէս որ Պարոնեանին անուանում էին, այդ ժամանակում թողած տպաւորութեանը նայելով «չատ լուրջ դէմք մը ունէր, լուրջ խօսուածք մը, սակայն տեսակ մը իրարանցում առաջ բերած էր ընտանեկան շրջանակներու մէջ. կիները կը փսփը-

սային իրարու՝ «շարիվարի կը գրէ» և կը զգուշանային իրմէ. շատ կը կարգար և քիչ կը գրէր, սովորաբար Մոլիէրի կամ Բուալօյի հատոր մ'ունէր ձեռքը, պատուհանին քովը, ուր կ'առանձնանար երեկոները»: Եւ ահա այդ առանձնակեաց և մեկամաղձութեան անձնատուր եղած Պարոնեանը, երբ երեք տարի յետոյ կրկին պատահում է Սաթենիկին, նրան աւելի գեղեցկացած և զգալապէս զարգացած է գտնում. իրան համակրող այդ էակը ծանրախոհ մի երևոյթ էր ստացել, առաջին տարիների զուարթութիւնը նրանից խոյս էր տուել, նրա ժպիտի մէջ մի ստուեր և նայուածքի մէջ մի երազուն բան էր նշմարւում. սիրոյ անծանօթ յուզմունքը և այդ ծաղկաւոր էակի անզրանիկ համակրանքն ու սէրը արձագանք են գտնում «Մեղուի» խմբագրի վհատած և լքուած սրտում. նա, որ հանրութիւնը սկեպտիկաբար ծաղրել էր, նա, որի գրչի տակը «Մեղուի սուր խայթոցներով ծաղրուած և արհամարհուած էր» սիրոյ խանգաւառ պաշտամունքը, նա, կեանքի յոռետես մեկնիչը, այլ կերպ է բացատրում իր սեփական զգացմունքը և ուրիշ տեսակ է արձագանք տալիս մարդկային սրտի այդ կախարդիչ ակկորդին: Թէ այնուհետեւ Պարոնեանին սիրոյ ումանը ինչ վերջաւորութիւն է ունենում, այդ մասին կարելի է չհամաձայնել նրա այս կենսագրութիւնը տուողի հետ. ձեռքի տակ ունենալով և ուրիշ ականատես, ծանօթ անձերի տուած տեղեկութիւնները, կարող ենք այսքանն ասել, որ Պարոնեանի կեանքի վերջալոյսը նրա ընտանեկան օջախը այնքան պայծառ չի լուսաւորում, այլ աւելի մռայլ, ցաւալի և տխուր է դարձնում. և դրա պատճառը ինքը Պարոնեանն էր:

Անցած այդ երջանիկ օրից մի փոքր ժամանակ, Պարոնեանը ունեցաւ իր առանձին օրգանը «Թատրոն» անուամբ: Այդ մի զաւեշտական թերթ էր կարիկատուրաներով զարդարուած, որի ծրագիրը նոյնպէս այն էր, ինչ որ «Մեղու»-ինը՝ ծաղկել, մտրակել կեղծն ու ծիծաղելին. ուրեմն կրկին նա իր կոչման գլուխն է անցնում. ունենալով այժմ իր սեփական օրգանը, նա այլևս ոչ մէկից չէր քաշւում և ոչ ոքին չէր խնայում. ազնուականութիւնը կամ աղայականութիւնը, հոգեւորականութիւնը և վաճառական դասակարգը կրկին ու կրկին անվերջ ծաղրի և խայտառակութեան են ենթարկւում. այդ մըտրակումները նորէն վրդովում են կ. Պոլսոյ իմաստակ գրագէտներին և երես առած մեծամեծներին, որի հետեանքը այն է լինում, որ «Թատրոն»-ը չորս տարուայ ընթացքում ութն անգամ դադարեցնւում է, և չորրորդ տարուայ վերջում ընդ միշտ խափանւում է: Ինքը հեղինակը այսպէս է ասում լրագրի խա-

ժամանակն առթիւ՝ «Իմ հանդէսը դադարեցրին, ինչո՞ւ նրանք ինձ թշնամի էին համարում, որովհետեւ ես յարձակուեցայ պատրիարքարանի սափրիչի վրայ»:

Ձունենալով այլևս իր սեփական օրգանը, նա սկսում է աշխատակցել շատ թերթերի. Կ. Պոլսում՝ «Հայրենիքին», «Արարատին», «Լոյսին»։ Իսկ Կովկասում՝ «Փորձին»՝ «հոսհոս» կեղծ ստորագրութեամբ. «Փարոսին», «Արձադանքին»՝ «լուսարար» կեղծ ստորագրութեամբ։ Յօդուածները գրւում էին աշխոյժ, գործնական և սրամիտ. հետաքրքիր է դրանց նիւթը. մեծ մասամբ նրան զբաղեցնում են այդ ժամանակուայ հասարակական կեանքը, ժամանակակից հարցերի քննադատութիւնը և զրական ու մանկավարժական ասպարիզում դործող անձանց գործունէութեան դատափետումը. այդ ժամանակից սկսած միայն արեւելահայերը ծանօթանում են Պարոնեանի անձի և գրուածները հետ։

1878 թուին Պարոնեանը հաւարեց ղանազան մարդկանց մասին գրած իր սարկաւորիկական կենսագրականները և հրատարակեց «Ազգային Ջոշեր» վերնագրի տակ առանձին գրքով, որի մէջ գտնւում են քսան և վեց կենսագրութիւններ. իւրաքանչիւրի կենսագրութիւնը սկսում է մանկութիւնից և հասնում մինչև կեանքի վերջին օրերը. լաւ կենսագրականներիցն մէկն է «Սորէն Գալֆայեան»-ը, որը Պարոնեանի այդ գրքի միակ իսկական սարկաստիկ հատուածն է. միւս կենսագրութիւններից յայտնի յաջողուածներն են «Գրիգոր Արծրուն»-ու, «Յովսէփ Շիշմանեան»-ի և «Ստեփան Ասլանեան»-ի կենսագրականները։

«Ազգային Ջոշերով» Պարոնեանը իր արժանի տեղն է գրաւում հայ գրագէտների շարքում. սակայն մերկացնող ոճը, ազատ մտքերն ու համարձակութիւնը նրա թշնամիների թիւը առանց այն էլ բազմացնում է։ Հետաքրքիր է նրա վիճակը այդ ժամանակ. հալածուելով և անարգուելով ամենքից, նա չի լուծւում սակայն. համարձակ և յանդուգն նա առաջ է դնում խայթելով աջ ու ձախ և բազմաթիւ արատներ մերկացնելով, երբէք ի նկատի չունենալով իր նիւթական անապահով դրութիւնը։ Նրա քարեկամները պատմում են, որ նա առաւօտեան իր ուտելիքի մասին ոչինչ հաստատ բան չէր կարող ասել։ (Տես Арм. Бел. 413 եր.։) Գրական գործունէութիւնը, ինչպէս մեզանում ամեն տեղ, նոյնպէս և Կ. Պոլսում հայ գրագէտին իր աշխատանքով ապրելու հնարաւորութիւն չէր տալիս։ Ուստի Պարոնեանը ստիպուած է լինում առ այժմ թողնել իր իսկական վեհ կոչումը, մտնել սովորական, առօրեայ սև աշխատանքի մոայլ աշխարհը։ Այդտեղ նա շփւում, աւելի ևս մօտից ծանօթանում է մարդ

կոչուած արարածի հազար ու մի այլանդակութիւններէ, անթիւ թերութիւններէ հետ, որի ալիքներէց ինքն էլ յաճախ ստիպուած էր տաքուբերուել և տատանուիլ, բայց որոնց զէմ նա կուուել էր և պիտի կուէր մինչև կեանքի վերջը:

Քերայի հեռագրատանը նա բաւական ժամանակ պաշտօնավարութիւն է յանձն առնում, յետոյ իրրև հաշուապահ այս այն վաճառականի մօտ տեղ է վնդուում. ազգային պաշտօններէ էլ ձեռնամուխ է լինում, պատրիարքարանի և երբեմն էլ միացեալ ընկերութեան քարտուղար դառնում, յետոյ «Ազգային ժողովներէ» ատենադպիր և ապա Ազգիանապոլսի կողմից երեսփոխան է ընտրուում: Այսպիսի խառն կեանքի մէջ ապրելով՝ նա թէև մանրամասն ծանօթացել է կեանքի բազմազան երևույթներէ և կողմերի հետ, բայց միւս կողմից էլ քիչ ժամանակ է ունեցել զբաղանութեամբ զբաղուելու և իր գրեթէ անընդհատ շտապ զբիւր արդիւնք լինելով ի հարկէ պիտի ունենային թերութիւններ, անհարթութիւններ, որոնք գեղարուեստական երկի փայլն ու աղնութիւնը նսեմացնել կարող են միայն:

«Ազգային Զոյերին» հետևում են «Պոլսոյ մը Կ. Պոլսոյ թաղերուն մէջ» և «Մեծապատիւ մուրացկանները». առաջինում նկարագրուած են Կ. Պոլսի հայկական թաղերը, իրանց ընտրոշ կողմերով, բնակիչների նիստն ու կացը և դպրոցները, որոնք «փոշի ցանելու հաստատութիւններ» են անուանուած: Իսկ «Մեծապատիւ մուրացկաններէ» մէջ զուրա են բերուած հայ տիպեր՝ հանճար չունեցող զբաղէտը, լիրը, բուլվարային խմբազիրը, անյայտ զբաղմունքի տէր մարդիկ, որոնք ինչպէս ազուաներ հետևում են որսին, և ազահօրէն յարձակում են նրա վրայ՝ նրանց կողոպտելու նպատակով:

Այդ գրեթէ անընդհատ հետևում է նրա «Ծիծաղը», ուր այլաբանական ձևով—կենդանիների բերանով—ծաղրում են Կ. Պոլսի գրական գործիչներից շատերը:

Գալիս են ութսունական թուականները. Պարոնեանի նիւթական գրութիւնը սարսափելի է դառնում. նրա գրական աշխատանքը կարծես միտք չունէր երբէք նրա վիճակը ապահովացնելու. ուստի նա սկսում է մտածել ապրելու մի միջոց հնարելու համար. ազգային և մասնաւոր հաստատութեանց մէջ այլևս նրան պաշտօն չէին տալիս, իւրաքանչիւր տեղում նրանցից մի որեւէ մէկը խայթուած, անարգուած էր. շուտով նա սկսում է ուտելիքէն նիւթերի մի առուտուր. և երբ նա այնքան փող է հաւաքում, որով հնարաւոր էր մի լրագիր հրատարակել, սկսում է իր «Սիկար» նշանաւոր լրագիրը. միւս կողմից, խնայելով իր նիւթական միջոցները, և թերթի ցրուիչն էլ ինքը լինելով՝ այդ

Թերթում Պարոնեանի գրիչն աջ ու ձախ իր թոյնն է թափում. «քաղաքախորութեան փնասներ» վերնադրի տակ լոյս են տեսնում մի շարք յօդուածներ, որոնց մէջ ամեն դասակարգի մարդիկ Պարոնեանի ծաղրից և երգիծանքից իրանց որոշ բաժինն են ստանում: Սակայն ուտեստի վերաբերեալ առևտուրը յաջող չէր. միւս կողմից «Խիկարի» համարձակ ձայնը նորից հալածանքներ է առաջ բերում սրամիտ խմբագրի դէմ. նա այնքան նեղ գրութեան մէջ է ընկնում, որ 1890 թուին 29 ապրիլին, Կովկասի թերթերից մէկին գրում է. «Ես պատրաստ եմ ձեր թերթին աշխատակցելու, միայն խնդրում եմ ինձ հազորդէք նախ՝ թերթը ինչ ուղղութեան է պատկանում և երկրորդը՝ ռըքան թերթ հարկաւոր է գրել, որպէսզի ամսական քսան ռուբլի ստանալը կարելի լինի»: այդպիսի մի նամակ կարող էր գրել Պարոնեանը, երբ քաղցից մեռնելու երկիւղ կար. իսկ այդ գրութեան մէջ իր բերնից կտրելով սևիական օրգանը պահպանելու յետևից էր ընկել: Կեանքի գաղափարական կըռուից ունեցած վատտակարեկութիւնը; հոգեկան լքումը և միւս կողմից էլ ծառայութեան և գրականութեան մէջ ունեցած լաւութեամբ աշխատանքը, վերջնականապէս սպառում են նրա ոյժերը. հին ցաւը երևան է գալիս, իսկ բժշկուելու ոչ մի միջոց. և 1891 թուի մայիսի 27-ին երկուշաբթի օրը մեռնում է Պարոնեանը, մաշուած թոքախտից, աղքատութեան և միսակութեան մէջ:

Պարոնեանի մահուանից յետոյ միայն, ինչպէս միշտ պատահում է մեր մէջ, ամենքը հասկացած գրագէտի մեծ արժանիքը և նշանակութիւնը, գրագէտ՝ որ ցաւել էր ազգի բարոյականութեան անկման վրայ, տալիս են նրան իր թաղման ժամանակ այն պատշաճաւոր յարգանքը, որին արժանի էր հայ մեծ հեղինակը իր կենդանութեան ժամանակ. ի գուր չէ որ հայկառաճների մէջ կայ հետեւեալ ասացուածը որ հայ ազգի բնաւորութիւններից մէկն է որոշում.—«Գնա մեռի, արի սիրեմ»: Թաղմանը ներկայ էին երկու արքեպիսկոպոսներ, չորս եպիսկոպոսներ, հոգևորականների մի մեծ բազմութիւն. ժողովուրդը խոնուած հետեւում էր հանգուցեալ հեղինակի սև և մուսլի դագաղին և զլխիկոր ուղեկցում յուղարկաւորութեան հանդէսին: Խորէն Նար-բէյը, որը ենթարկուած էր տաղանդաւոր հեղինակի սուր երգիծանքին, յիշելով Պարոնեանի տխուր և միայնակ կեանքը, ուղղակի ասաց, որ Պարոնեանի գրուածները անմահ են: Այնուհետև յուզուած և վրդովուած՝ վերջին հրաժեշտը տուեց հանգուցեալ գրագէտին, իր մտերիմ ընկեր Յովհաննէս էֆ. Սէթեանը, իր խօսքը վերջացնելով հետեւեալ խօս-

քերով. «Ո՛վ առանց խղճի խայթի կը համարձակուի ասել, որ Պարոնեանը իր կեանքի ամենազոհուար ըուպէներին չի ունեցել բաւականաչափ անվեհերութիւն և հաստատակամութիւն»։ (տե՛ս Արմ. Белл.) Իսկ այդ մասին ինքը Պարոնեանը ասել էր. «տա-
ղանդը, հանճարը առանց քաջալերութեան կը մեռնին»։ (տե՛ս, «Մեծապատիւ Մուրացկաններ», 113 երես)։

Բացի վերոյիշեալ երկերից, Պարոնեանը ունի նաև ան-
տիպ գրութեանք. մի քանիսը կիսատ թողած, օրինակ «Պոռյո»։
Նա զրադուում էր թարգմանութիւններով. օր. հին գրականու-
թիւնից՝ իրան սիրելի գրութեանցից, հայերէն է թարգմանել
Լիւցիանի երկերից «Աստուածների խօսակցութիւնը» և «Մեռ-
եալների թագաւորութեան մէջ խօսակցութիւն»-ը։ 1892 թուին
Պարոնեանի գործերը Թիֆլիսում հրատարակուում են։ «Ուրկա-
րից» վերջնելով «քաղաքավարութեան զննաները» վերնագրով
յօդութեանը հրատարակում են առանձին գրքոյկով. «Ազգային
Ջոշկերը» երկրորդ անգամ տպագրուում է (Ա. տպագրութիւնը
եղել էր Կ. Պոլսում)։ Իսկ «Մեծապատիւ մուրացկաններն» էլ
թատերգութեան փոխուելով ներկայացուում է Թիֆլիսի բեմի
վրայ։ Կ. Պոլսում և Թիֆլիսի թերթերում «հոսհոս» ստորա-
գրութիւն կրող նրա մի շարք յօդութեանքն էլ հրատարակուում
են «Հոսոսի Զեռագրերը» վերնագրով, առանձին գրքոյկով. նրա
գրութեանցից արեւելահայերին ամենից աւելի դուր է գալիս
«Մեծապատիւ մուրացկանները» որը մինչև հիմա երեք տպա-
գրութիւն է ունեցել և սպառուել է։ Սակայն այդ երկերի հը-
րատարակութիւնից չօգտուեցան երբեք ոչ Պարոնեանի այրին,
և ոչ էլ նրա որբը. թէև արժ. Գիւտ քահանայ Աղանեանը Պա-
րոնեանի գրութեան հրատարակութիւնը ստանձել, և մի ժամանակ
հետաքրքրուել էր Պարոնեանի թշուառ ընտանիքին օգնել այդ
հրատարակութիւնների օգտով, բայց չի մասցուեց որոշ, թէ արդ-
եօք խեղճերը մի բան ստացան թէ ոչ։

III

Ահաւասիկ, համառօտակի յիշելով Պարոնեանի կեանքը։
Այժմ՝ նայելով նրա գրութեանքին, տեսնենք թէ Պարոնեանի
նկարագրած կեանքը ի՞նչպիսի բովանդակութիւն ունի և ի՞նչ-
ազդեցութիւն է թողել նրա վրայ այդ կեանքը։

1850-70 նոյնիսկ 80-ական թուականներում Պարոնեանը
զբաղուել է լրագրական գործունէութեամբ։ Գործունէութեան մի
ասպարէզ էր դա, ուր կեանքը այնքան էլ բազմակողմանիու-
թիւն չուներ, համեմատած ուսմանի կենցաղին հետ, ուր ան-

հատական մանր մուկեր հաշիւներն էին միայն մարդկանց ղեկավարում. խմբագրերը և յօդուածագրերը չէին ոգևորուած բարձր և վեհ սկզբունքներով և չէին ձգտում լրագրութիւնը բարձրացնել և կատարեալ աստիճանի հասցնել: Խմբագրի համար գոյութիւն ունէին երկու սկզբունք. ա) լրագիրը իրանց ձեռքում մի զէնք դարձնել, բ) այդ զէնքով պաշտպանել միմիայն իրանց անհատականութիւնը. անհատականութիւնը կուզէր հասկացէր բարոյական, իսկ եթէ կամենում էր, նիւթական մտքով. լրագիրը՝ հասարակական կարծիքի այդ շտեմարանը իրանց համար դարձնելով արհեստանոց, դարբնի սալ, որի վրայ կռում-կոխում, ողորկում, ազնուացնում են ոչ թէ հասարակաց կարծիքը, այլ մեկուսացած խմբագրերը անմտօրէն ջուր են ծեծում: Միւս կողմից լրագրութեան էջերը լցում են շողոքորթութեան անվերջ շարքերով, հարուստ բաժանորդներ ճարելու իսկական աշխատանքով, մուրացկանութեամբ վրադուկու գեղեցիկ գործունէութեամբ, որին իրրեւ ճշգրիտ պատկեր կարող ենք ի նկատի ունենալ «Մեծապ. Մուրացկանների» մէջ եղած խմբագրի տիպարը. (տե՛ս. Մ. Մուրաց. 11—20 եր.) այդ մի ինքնուրոյն շողոքորթութիւն է, որի գործածութեանը ձեւերի մէջ ոչ մի խտրութիւն չեն դնում. շողոքորթում են պատրիարքարանը և պատրիարքին, քանի վերջինս դեռ պաշտօնանկ չի եղել. շողոքորթում են մի որեւէ ազգային հաստատութեան վերաբերմամբ, որպէսզի այդ հաստատութեան ի նպաստ եղած հանգանակութիւնը իրանց թերթերի միջոցաւ լինի և իրանք էլ օգտուեն: Շողոքորթութեան սովորութիւնը յատուկ է ոչ միայն լրագրութեան, այլ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, հասարակութեան ամբողջ փչացած, անբարոյականացած մասը այդ զէնքը գործ է դնում գոյութեան ահեղ կռում. պիտի շողոքորթես, որովհետեւ այդպէս է պահանջում «քաղաքավարութիւնը» և որ գլխաւորն է, քո սեփական շահը. ահա թէ հասարակութեան որ գլխաւոր թերութիւնն է առիթ տուել Պարոնեանին գրելու «Քաղաքավարութեան փլաններ» անուն կրող տեսարանները:

Միւս կողմից լրագրութիւնը ասպարէզ էր դարձել իրար հայհոյելու, ստոր անուններով իրար պատուելու. ասածներն իբրեւ յարմար օրինակ կարող է ծառայել «Ազգային Զոջերի» մէջ (76 եր.) Իւթիւճեանի կենսագրութիւնը, որի մէջ պատկերացըրած տեսարանների վրայ կարելի է նայել ծիծաղով և միևնոյն ժամանակ խոր վիշտ զգալով: «Փունջ» և «Մասիս» լրագիրները իրար դէմ դատ են բաց անում, այն պատճառով, որ «Փունջի» խմբագիրը «Մասիսի խմբագրին անուանել է «կենդան-

նի»։ այդ դատի մէջ կարծես կատակերգութիւն են խաղում. դատողները սովեստօրէն վիճում են, թէ կենդանի բառը «անասունի» իմաստ ունի, թէ ուրիշ մտքով է գործածուած. «Փունջի» խմբագիրը պատճառաբանում է թէ «կենդանի» բառը այդ իմաստը չունի. որովհետեւ ա. գրքի մէջ Աստուծոյ համար ասուած է թէ՛ «կենդանի է Տէր»։ Ահա այսպիսի երեխայական և անօգուտ բանակութիւնների ասպարէզ էր դարձել Կ. Պոլսի հայ լրագրութիւնը. շատ լրագրեր իրանց այդ թերութեան պատճառով իրօք արժանի էին Պարոնեանի թունալից ծաղրին և երգիծանքի սուր խայթոցներին. յիշենք այդպիսի լրագրներից մի քանիսը. «Երևակ» լրագիրը (1857 թուին) լիքն էր հին նախապաշարունակներով և գեների հաւատալիքներով. տպում էր բազմաթիւ անմիտ յօդուածներ, որոնք պապականութիւնը և կաթոլիկութիւնը անմիտ գովասանքներով և անհեթեթ մտածողութեամբ աշխատում էին մինչև երկինքը հասցնել։ «Մասիս» շաբաթաթերթը թողնելով մի կողմ լրագրութեան հիմքը կազմող ազնիւ սկզբունքները և գաղափարները, միշտ աշխատել է ունենալ այն արամագրութիւնը, որ ժողովրդի սրտին մօտիկ է. մի լրագիր էր դա, որը առանց մտածելու կարող էր հակասական նամակները մէկը միւսից յետոյ տպագրել. իսկ այդպիսի հակասութիւններից խոյս տալու համար թերթի խմբագիրը ստիպուած էր իր մատին գերծան կապել։ «Մանգումէի էֆքեար», որի խմբագիրը (Կ. Փանոսեան) ինը ժամուայ մէջ ինը հազար հայհոյութիւններ կարող էր անել։ «Մէճմուա-ի-հավատիս», որը եղեանագործութեան պաշտպան է հանդիսանում։ «Մէճմուա», «Թէրջիման-ի-էֆքեար», «Լրագիր» և այլ բազմաթիւ թերթեր, ի թիւս որոց և Կովկասի թերթերից «Մշակ» իր յարձակումների պատճառով, Պարոնեանի կողմից ծաղր ու ծանակի առարկայ են դառնում։

Սակայն չպիտի շեշտել միայն թէ Պարոնեանը լրագրերի մէջ միայն թերի կողմեր է տեսնում. ոչ, նա իր պարսաւած «Մասիս» և «Մանգումէի-էֆքեար» թերթերի մէջ էլ նոյնիսկ նկատում է զրական յատկութիւններ կամ կողմեր. բայց աւելացնում է. «սակայն ի՞նչ օգուտ, ճշմարտութենէ աւելի հայհոյութիւն և այլն և այլն կայ»։ (տես, «Աղգ. Զոյեր» եր. 141). Թերթեր, որոնց խմբագրերը «շաբաթն անգամ մը իրենց կարծիքը կը փոխեն» (նոյն գիրքը—82 եր.)։ Պարոնեանը աւելի համակրում և զրական կողմեր է տեսնում «Մեղու» և «Արևելեան Մամուլ» լրագրերի մէջ. «Միւնատի-էրջիասը» նրա գովասանքին է արժանանում։ Նա էր որ առաջին անգամ յարձակուեցաւ ամիրայի և արհեստաւորի, կաթողիկո-

սի և փոքրաւորի, հարուստի և աղքատի վրայ. իր բռնած այդ ուղղութեան պատճառով, նա ժողովրդի սիրելին է դառնում. որովհետեւ մինչև այն ժամանակ «ամիրայի մը թաշկինակին գէմ խօսիլը երկնից գէմ ապստամբիլ կը նշանակէր. այն ատենները գերագոյն ժողովոյ մէջ անիրաւութիւնը ճշմարտութեան ներկայացուցիչն էր, բռնութիւնը գաւազանն ի ձեռին կը նախադահէր, արդարութեան աթոռին վրայ ամիրաներուն կամքը բազմած էր, իրաւունքը ֆալախա կ'անուանուէր»։ (տե՛ս, «Ազգ. Զոյ.» 133 եր.) և երբ այդ լրագիրը Զէյթունի խնդրին պաշտպան է հանդիսանում (1853 թ.) դադարում է։

Այժմ, տեսնելով վերոյիշեալ լուրջ, բայց վարկարեկ թերթերի դրաղմունքի որպիսութիւնը, հարցնենք, ի՞նչ պիտի անէին երգիծաբանական թերթերը։ Պարոնեանը, որ «Մեղու»-ի խմբագրի պաշտօն էր ստանձնել շատ լաւ իւրացրել է ժամանակի սրտամտութիւնը. երգիծական այդ կարևոր յատկութիւնը, ինչպէս միւս զաւեշտական թերթերի խմբագրերը՝ նոյնպէս և Պարոնեան չի զարգացրել և բազմակողմանի դարձրել. Պարոնեանի մտաւոր զարգացման հետ նրա երգիծանքը սակայն ժամանակի ընթացքում կատարելագործութեան հասած չինք տեսնում, նրա ծաղրի տեսակը աւելի աղնուացած և մաքրուած չի հանդէս գալիս, այլ ընդհակառակն ենթարկուելով իր շրջապատի ազդեցութեան, աւելի կոպտանում է. «Սիկարի» մէջ նա իր մի պաշտօնակցին «իշու» է նմանեցնում և այդ նմանութիւնը մի քանի անգամ կրկնում է և ընդլայնում. (տե՛ս, «Ծաղիկ» 270 եր.) այնպէս որ Պարոնեանն էլ նեղ ընկած բոպէին երբեմն հայհոյանքի օգնութեանն էր դիմում։ Սակայն լրագրական երկրորդ յատկութիւնը՝ շողոքորթութիւնը, Պարոնեանի համար բոլորովին օտար մնաց։

Պարոնեանը լրագրական մթնոլորտի աղտեղի հորիզոնի վրայ ունեցել է յատուկ վեհութիւն և բարոյական բարձրութիւն. անօթութեան վախը, առօրեայ պարէնը հայթհայթելու դժուարութիւնը նրան չեն ստիպել երբեք շողոքորթութեան դիմելու, հարուստներին փայփայելու միջոցին ապաւինելու, ոչ միայն իր նիւթական դրութիւնը ապահովելու համար, այլ նոյնիսկ իր սեփական օրգանի յարատեւութիւնը գոնէ պահպանելու։

Այժմ տեսնենք, թէ կրթական դործը և կամ մասնաւորապէս դպրոցական աշխարհը աւելի միութարակա՞ն վիճակի մէջ էր քան լրագրութիւնը։ Ազգային գործիչներից դասատուների կամ ուսուցիչների վիճակը ամենախղճալի է։ Պարոնեանը իբրև ուսուցիչ, իր անձնական փորձով խրատուած, իրաւունք ունէր

անելու. «Դասատուութեամբ ապրել... հրաշքի դարերը անցել են». դասատուութեամբ մեռնիլ, այս է իրականութիւնը. մի ուրիշ տեղ նա ասում է. «քաղաքագէտները մեծ գործ մը ըրած կ'ըլլան, եթէ կախուելու անձերը թիւրքիա ղրկեն դասատուութիւն անելու». (տե՛ս, «Ազգ. Զոյ.», 305 եր.), մի այլ տեղ կեղծ փող ստացող մի մուրացկան անիծելով փող տուող անցորդին՝ կանչում է նրա յետեւից—«վարժապետ ըլլաս... վարժապետէն աւելի բան մը, վարժապետացու ըլլաս»: Չկարծենք թէ ուսուցչի վիճակի նկարագրութիւնը, անցնելով Պարոնեանի երգիծական պրիդմայից՝ իր էութեամբ չենք տեսնում մենք. ոչ, Տաճկաստանում ուսուցիչ եղողներէից եթէ հարցնելու լինենք, նրանք նոյնիսկ հիմա նոյնը կը նկարագրեն մեզ, ինչ որ էր սրանից 20—25 տարի առաջ: Եւ իսկապէս ինչո՞վ պէտք է ապահովուած լինի ուսուցչի նիւթականը, եթէ ոչ ժողովրդի նախաձեռնութեամբ. ի՞նչպէս էր վերաբերում ժողովուրդը դէպի դպրոցը, այդ մասին շատ նպաստաւոր տեղեկութիւններ չենք գտնում Պարոնեանի գրութիւններում. անհոգութիւնն է այն միակ թշնամին, որի աւերածութեան է ենթարկուած ամբողջ ուսումնական գործը. ժողովուրդը չէ, որ հետաքրքրուած է իր դպրոցներով, այլ մի քանի հարուստներն են կամ ամիրաները, էֆէնդիները, բէյերը, որոնք, իրարից վրէժ լուծելու համար, հակառակորդի հովանաւորութեան տակ գտնուող ուսումնարանը աշխատում են փակել և կամ հակառակորդին համակիր ուսուցիչներին փոփոխել և հալածանքի ենթարկել: Ի՞նչ անէր դժբախտ ուսուցիչը, նա ի հարկէ շողոքորթութեան պիտի դիմէր՝ անօթի մեռնելու և ամսական չստանալու ահաւոր և սպառնալից վիճակին չենթարկուելու համար. ուստի ուսուցիչը հոգաբարձուի ահաւոր ստուերի տակ պիտի նհարանար և աւելի «ճաշու ուտէր, քան հաց» (տե՛ս «Ծաղիկ»):

Վարժապետի պատիւը ընկել էր մի կողմից ուրիշների եսական հաշիւներից բղխած ընդհարումների պատճառով, իսկ միւս կողմից էլ իր, ուսուցչի, ստորաքարշութեան համար: Բայց արդեօք իրանք ուսուցիչները, անձնական բարձր առաքնութիւններով օժտուած մարդիկ էին, արժանի էին սերունդ պարգացնելու և դաստիարակելու բարձր կոչման, թէ ոչ. այս հարցի պարզաբանութեան համար արժէ զիմել «Կ. Իւթիւճեանի կենսագրութեան». (տե՛ս. «Ազգ. Զոյ.», 82 եր.)—«Կ. Իւթիւճեան, դերձակի խանութում բաւական ժամանակ վերաբերուներ արդուկելէ զինի, 1833 թուին Կ. Պոլսոյ ճեմարանում քիչ մը ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն և քերականութիւն կը սովորի և Փարիզում երկուքէն երեք տարի ժա-

մանակ անցնելէն յետոյ, երբ խանութ մը բանալու համար ստակ չունենալուն վրայ կը վհատի, և զի մեր ազգին մէջ վհատութիւնը մարդս կամ գերեզման կը տանի և կամ խմբադրութեան ասպարէզը կը նետէ, ուստի այս վերջինիս մէջ ձգուելու դժբախտութիւնն ունեցաւ և անկէ վերջը ուսուցչական ասպարէզը՝ որով հայոց լեզուն պիտի կուէր, գրաբառը մերժէր և աշխարհաբառն ընդունէր»։ Տէրոյեանի կենսագրութիւնը նոյնպէս բաւական փաստեր է տալիս ուսուցչի հոգեկան զարգացման աստիճանի մասին։ Գաւառական մի գիւղում ծնուած և կըթութիւն ստացած Տէրոյեանը՝ բախտի բերմամբ Կ. Պոլիս է ընկնում, և խալիֆաների օգնութեամբ մեն մենակ յանձն է առնում մի ամբողջ ուսումնարանի ուսուցչութիւնը. այդ ուսումնարանում նա գործ է դնում յայտնի Տէր-Թողիկեան մեթոտը. մաշուում են աշակերտների ծնկները, բարանում նրանց սրունքները ֆալախայի ուժեղ հարուածների ամենօրեայ կրկնութիւններէր, բայց ներանք դեռ չեն ճանաչել գրի սեն ու սպիտակը, դեռ մարդ չեն դարձել. ի՞նչ էր ուսումնարանի ծրագիրը և ի՞նչ մեթոտով էին աւանդում առարկաները, որ աշակերտները ի՞նչ հասկանային։ Տասից տասներկու տարուայ ընթացքում կեանք մաշեցնելով քերականութեան, ճարտասանութեան, տրամաբանութեան վրայ, քերական, սաղմոս և Գործք Առաքելոց անգիր անելով, թութակի նման կրկնելով այդ անթիւ առարկաներից աւանդուած դասերը, առարկաներ՝ որոնք իրանց անվերջ «ութիւն» ներովը ուսուցչին անգամ կը շշմեցնէին, ուր մնաց անմեղ մանուկներին, աշակերտները դուրս էին գալիս ուսումնարանից աւելի տգէտ և բթացած, քան ուսումնարան մտնելիս։ Իսկ ի՞նչ էին անում ծրնողները։

Ուսման վրայ ով էր ուշադրութիւն դարձնողը, հետաքրքրուողը. բաւական էր, որ մի ծնող կարողանար իր որդուն բաւականաչափ վաճառականական հաշիւներ³ և գիտելիքներ սովորացնել և մի վաճառականի մօտ տեղաւորելով՝ ճարպիկ կերպով իւրացնել տար առևտրականի մեքենայութիւնները. ահա սա էր այն գլխաւոր սկզբունքը, որի մէջ սնւում էր մանուկ սերունդը. այդ պատճառով օտար լեզուների ուսումը ամենից գերադասն էր համարւում և բազմաթիւ ընտանիքներ օտարազգի դասատու էին հրաւիրում իրանց տները. այդ էր պատճառը, որ այն ծնողները, որոնք աղլային վարժարանին անկարող էին մի համեստ գումար վճարելու, իրանց զաւակները օտար ուսումնարաններ ուղարկելիս, կամ դասատուներ հրաւիրելիս՝ անմիժմունք ըաց էին անում իրանց լիքը քսակները։

Գնահատությունները և պարզեցնող խոսքերն հանդէսները կատարելով, բնաւորութիւն էին կրում: Այսպիսի անմխիթար պատկեր ունէր կրթական գործը, որի մէջ, դժբաղդաբար ասենք թէ բարեբախտաբար, ինքը Պարոնեանն էլ միջամուխ է եղել. թէ և պէտք է շեշտել, որ նա իր պաշտօնակիցներից աւելի զարգացած և պարտաճանաչներին էր. ունէր այն առաւելութիւնը, այն քանքարը, որը պահանջուում է ազգին կամ հասարակութեան ծառայող բոլոր անհատներից և որի օգնութեամբ միայն կարելի է կառուցանել համայնական երջանկութեան շէնքը:

Անհատից պահանջուելիք պարտաճանաչութեան այդ զգացմունքը տեսնենք նկատուում է նոյնպէս Կ. Պոլիսոյ ազգային հաստատութիւններում գործող ղեկավար անձանց մէջ: Ազգային ժողովները, ուր նոյնպէս գործել է Պարոնեանը, աւելի յուսալից և արդիւնալից ասպարէզներ էին գործունէութեան համար, քան լրագրական և ուսուցչական կոլմները. այստեղ էլ մենք լսում ենք, ի հարկէ օգի մէջ ցնդող և ոչ թղթի վրայ յարատեւող, անմիտ վիճարանութիւնները, նոյն անձնական մանր-մունր հաշիւները և խժեժանքները, վիճուն նախագծերը մի որեւէ գործ սկսելուց առաջ, այդ առթիւ առաջացած անհամ և անմիտ, վերջ չունեցող հակաճառութիւնները: «Ծիծաղի» մէջ «Կենդանիներու ժողովը» շատ յաջող կերպով բնորոշում է ազգային ժողովների էութիւնը: Ժողովական անդամների թիւութիւնների մէջ ամենաաչքի ընկնող թերութիւնը անպարտաճանաչութիւնն է. ժողովներին չեն յաճախում, ինչո՞ւ համար, անձնական տկարութեան, գլխի և սրտ նման ցաւերի (ի հարկէ շինծու), «ազգականի մը մեռնելուն» և այլն, և այլն պատճառներով: Միւս կողմից «ազգային գործիչ», «ժողովի անդամ» և այլն սրանց նման անունները իրանց վրայ առնելով՝ աւելացրել են միայն ազգի և պատրիարքի պարտքերը և կամ դուրս են եկել իբրեւ կաշառակեր, անբարեխիղճ մարդիկ, օգտուելով անխնայ կերպով՝ առանց այն էլ ազգային դատարկ սնդուկից:

Բաղդի բերմամբ համայնական գործում բարձր պաշտօններ ձեռք ձգող կամ գծուծ, իսկական հաշիւներով առաջնորդուող ազգայականութիւնն է, որ հասարակութեան ղեկավարն է հանդիսանում. եթէ, օրինակ, այդ ազգայականութիւնը դատաւոր է մի որեւէ սոմբաստանուածի, այդ ժամանակ դատաւար տեալի վերաբերմամբ նրա անձնական հաշիւները անսահման կըքի են վիժուում, անարդարութիւնն է որ տիրում է այդ մարմինն. իսկ այդպիսի անձինք միայն ատենապետ չեն. ազգի մէջ ինչքան հաստատութիւններ կան, որ դրանց վճռական veto-ով են առաջնորդուում: Պարոնեանը, որ Ազրիանապոլսի կողմից

իրև հրեափոխան ջերմ մասնակցութիւն է ունեցել հրեափոխանական ժողովներում, և իրև սուր դիտող մեզ տալիս է պատկերներ այդ կեանքից, որոնք ակնյայտնի կերպով ցոյց են տալիս այն կարծիքի ճշտութիւնը, թէ ազգային այդ հաստատութիւններն ու ժողովները և կամ՝ մի խօսքով ասած՝ սահմանադրութիւնը, որը հաստատուեցաւ 1862 թուին, և որը այնքան բուռն ոգևորութեամբ տօնուեցաւ արևմտահայերից, բոլորովին անժամանակ մի պահանջ էր արևմտահայերի համար և ամբողջովին անիրագործելի մի առաջարկ առ բարձրագոյն դուռը: Այդ գաղափարը առաջ եկաւ, ծնուեցաւ Կ. Պոլսի և կամ տաճկահայ այն ուսանող սերնդի ուղեղում, որը տարուած էր ֆրանսական կուլտուրայով և մակերևոյթօրէն ոգևորուած էր ֆրանսական մեծ յեղափոխութեան առաջացրած արգասիքով. յեղափոխութիւն, որի արձագանքն էր Կ. Պոլսում թութակաբար կրկնուող սահմանադրութիւնը. և իսկապէս ի՞նչ էին այն բազմազան ժողովները, եթէ ոչ ֆրանսական գունաւորութեամբ Կ. Պոլիս տեղափոխուած դատարկ սրահներ, լցուած դատարկագլուխ ժողովականներով. վերջապէս ի՞նչ էին այն կուսակցութիւնները, որոնք յայտնի էին հայ հրեափոխանական ժողովում «ձախակողմեաններ» և «աջակողմեաններ» անունով, եթէ ոչ փայտի ձիով ոգևորուած երեխայի ասպատակութիւնները. ի՞նչ կարող էր անել ձեռքն ու ոտքը կապուած «գործադիր ժողովը» բարձրագոյն դուռն աշալուրջ հսկողութեան տակը, մի ժողով, որ անցեալ դարում Եւրոպայում այնքան մեծ գործեր էր տեսել:

Օտարի յառաջադիմութեան կամ դարգացման այդ սխալ ըմբռնումը և տեղափոխութիւնը հայ հողի վրայ, աւելի աչքի է ընկնում ընդհանուր գրական ասպարիզում. լրագրութիւնը, ինչպէս տեսանք, այս կողմից բազմաթիւ պակասաւոր կողմեր ունէր. այժմ տեսնենք թէ գեղադիտական գրականութիւնը հիմնուած էր լուրջ հիմքերի վրայ, թէ ոչ:

Բանաստեղծները և գրագէտները այնքան բազմապէս են, որ սափրիչները նոյնիսկ կարող են բանաստեղծ կամ գրագէտ դառնալ. և բեղետրիստների այդ բազմութիւնն է, որ գնահատուած է գեղարուեստը. չկայ հասկացող մասսա, չկայ արուեստի լուրջ քննութիւն. և մի որևէ միջակութիւն կամ աւելի ցած միջակութիւնից՝ «ազգային քերթող» և այլ մականուններ է ստանում ազգային համբալ վարպետներից: Բանաստեղծական գրութեանը կամ թարգմանութիւնների շատ անգամ այնքան անհասկանալի են լինում, որ, օրինակ, «Խորէն Նար-բէյի «Դաշնակը Լամարթինի» թարգմանութիւնը հասկանալու համար

չորս հոգիէ կազմուած մասնաժողով մը ընտրուեցաւ և երբ ասոնք ալ անկարող եղան հասկնալու, այն ժամանակ դիմեցին թարգմանչին, սակայն, վրայէն բաւական ժամանակ անցած լինելուն համար, ինքն ալ չէր կրնար հասկնալ իր թարգմանութիւնը»։ (տես, «Ազգ. Զոյ.» 9 եր.)։ Այստեղ դեռ ևս խօսքըս մի աչքի ընկնող բանաստեղծի մասին է, ուր մնացին այն բազմաթիւ միջակութիւնները, որոնք առանց մուսայի մի տող անգամ գրել չեն կարող, իսկ այդ մուսան էլ ո՞վ գիտէ քանի՞ ոսկով կը բարեհաճի այցելել իր դժբաղուի բանաստեղծին։ Արտադրելու, ստեղծագործելու գործում դրանց խղճութեանը չափ չկայ. բանաստեղծութիւնը՝ այդ թերութեաների ձեռքում իբրև գործիք կամ մի արհեստ է, որից նրանք օգտուում են իրանց դատարկ որովայնի համար օրապահիկ հայթայթելու, կամ եթէ կան բարեկեցիկ պօէտներ, դրանք էլ բանաստեղծական ներշնչման են ենթարկուած միայն պարապրոպէներին, այն մարդու նման, որը ծխում է միայն ֆանտազիայի համար. իսկ ի հարկէ երբ մարդուն միայն յատուկ այդ գոհարը, մտքի աստուածային այդ պարգևը գործադրում է առօրեայ չնչին առարկաների ձևով, նա կորցնում է իր վեհութիւնը. դառնալով ընդհանուրին մատչելի սեփականութիւն, որին տիրանալու համար այնքան էլ թանկ գին չէ պահանջւում, դրանով գնահատութեան իմաստը նսեմանում է և պատահած մարդը, «որ ասդիէն անդիէն խօսքեր հաւաքելով, գանոնք կը սանդրէ, կը կոկէ, անուշաբոյր իւղերով կ'օծէ և հրապարակ կը հանէ, երկու տողով հասկանալի բան մը—իւր գլուխին տակ երկու էջի մէջ անհասկանալի կ'ըլլայ» («Ազգ. Զոյ.» 211 եր.) բանաստեղծ կ'անուանուի։ Ի՞նչ ենք տեսնում այդ տողերից. որ բանաստեղծութիւնը ոչ թէ մտքի և ձևի գեղարուեստականութեան մէջ էր փնդուում, այլ միայն բանաստեղծական բառերը և ճարտասանական ձևերը բաւական էին գոհացնելու բանաստեղծութեամբ թէ՛ վրադուողների և թէ՛ հետաքրքրողների գեղարուեստական ճաշակը։ Գրութեան ոճը կարող էր երբէք մտքին չհամապատասխանել, այդ նշանակութիւն չունէր, բաւական էր, որ մի բանաստեղծութեան մէջ չափ, յանգ և ընտրովի բառեր լինէին։

Միւս կողմից բանաստեղծութիւնը լցւում է Հոմերի, Ուիլիզիոսի և այլ բազմաթիւ կլասիկ հեղինակների աստուածութեանց անուններով. օտար տեղերի անուններ նոյնպէս հայ բանաստեղծութեանց մէջ իրանց փառաւոր տեղն են գրաւում։ Լեզուական արտայայտութեանց մէջ խիստ աչքի է ընկնում մի տեսակ թեթևութիւն, որը ակնյայտնի կերպով ֆրանսական

լեզուի ազդեցութիւնն է ցոյց տալիս. ազգայնական նիւթերը նոյնպէս բոլորովին չեն զբաղեցնում ազգային գրչակներին: Իմաստակ բանաստեղծի իբրև յաջող տիպ՝ կարելի է գտնել «Մեծապատիւ Մուրացկանների» մէջ:

Պարոնեանը հետեւեալ կերպով է զնահատում հայ հանճարը. «Մենք հանճարահանդէսին մէջ 'ի տես աշխարհի դնելու համար քանի՞ քերթուած ունինք. մենք դժբախտաբար ոսկի կ'անուանենք այն, ինչ որ պղինձ է, և որը սակայն ոսկիի պէս կը հնչէ ժողովրդի ականջին» (տես, «Ազգ. Զոյներ» 205 եր.). և Պարոնեանի կարծիքով մի որևէ բանաստեղծութիւն կամ «ըլլալու է և կամ բնաւ ըլլալու չէ», ուստի նա խորհուրդ է տալիս.—«Ազգը քիչ մը խոհեմութիւն բանեցնէր և երկաթագործը ժամագործութեան պաշտօնին չ'հրաւիրէր, իսկ հաշուապահն ալ բանաստեղծութեան ընտրելի չ'ներկայացնէր» (տես, «Ազգ. Զոյն» 156 եր.):

Աւելի բարձր փորձառութեան և գիտութեան տէր չեն հասարակութեան ըժիշկներն ու փաստաբանները. բժիշկներ, որոնք ոչ մի հմտութիւն չունին իրանց արհեստի մէջ և որոնք, կարելի է ասել, ամենայն համարձակութեամբ ի չարն են գործ դնում իրանց արհեստը և հիւանդների յոյսը, իրանց վայրի վերոյ մտածողութեան և աննպատակ փորձերի պատճառով բազմաթիւ հիւանդների մեծամեծ ֆլաստների ենթարկուելու և նոյնիսկ մահուան պատճառ են դառնում: Նրանք իրանց տգիտութեամբ հանդերձ՝ մեծ գումարով միայն՝ աղքատի կարողութեան անհամապատասխան այցելալարձով, համաձայնում են այցելել և օգնել, եթէ ձեռներից գալիս է: Նոյն և փաստաբանները, որոնք պետական օրէնքներին, օտար և ազգային սովորութիւններին բոլորովին անտեղեակ են և որոնց գործունէութիւնը ազգային և պետական պաշտօնատներում կատակերգական բնաւորութիւն է կրում: Ի՞նչ զեղեցիկ տիպար է այդպիսի փաստաբանների «Բաղդասար Աղբար»ի մէջ երևցող օրէնսգէտը:

Վերոյիշեալ զբաղմունքները ունեցող դասակարգերը մայրաքաղաքի հայ բնակչութեան ընտրելիներն են. մտաւոր զարգացման ղեկավար հանդիսացողները երիտասարդական այն շարքերն են, որոնք կոչուած են տգիտութեան դէմ մարտնչելու. և սակայն սրանց գործունէութիւնը ազգի զարգացման և լուսաւորութեան գործում՝ ոչ մի դրական արդիւնք չառաջացնելուց զատ՝ ընդհակառակն հասարակութեան ցեցեր են եղել, անխնայ սպառելով և փչացնելով

նրա թարմ ոյժերը, իրանց մուրացկանութեամբ ոչնչացնելով նրանից խլած լուծանքն. բայց նրանք արժանապէս ծաղրի և խայտառակութեան են ենթարկուած Պարոնեանի «Մեծ. Մուրացկաններ», «Բաղդասար աղբար», «Ազգային Զոյներ» և միւս պրուածներում:

Պարոնեան, նկարագրելով անպորճների և մուրացկանների այդ հսկայ բազմութեան ողորմելի դրութիւնը, կարծես խղճահարուած է դրանց վրայ և «Ազգային Զոյների» (296 եր.) մէջ նրանց խորհուրդ է տալիս, որ փոխանակ սրանից նրանից ողորմութիւն խնդրելու, այստեղում, այնտեղում պաշտօն մուրալու, զբաղուին մի որևէ արհեստով և աւելի ազատ, անկախ և ապահով ապրեն. բայց միւս կողմից էլ նա աւելացնում է— «այսօր անպորճ պտտողներուն և ոչ մին կրնայ մասվաճառ ըլլալ, ոչ ալ նպարավաճառ. թող որ դրամագլուխ չունին, այլ և գրականութենէ մասվաճառութեան երթալը քիչ մը դժուար է, վասնզի ամեն գործ՝ որչափ ալ զիւրին երևնայ դուրսէն, գաղտնիք մ'ունի իր մէջ»: Ահա այդ գաղտնիքն է, որ չեն կարողանում լուծել «Մեծապատիւ մուրացկանները» և աւելի լաւ են համարում երեսի մըով ապրելը, քան հաստատուն կամք և նիւթական ու բարոյական անկախութիւն ունենալը. և որովհետեւ «քառասուն տարի գրագլութեամբ կամ ուրիշ պաշտօնով զբաղուած մէկու մը խիստ դժուար է կօշիկի, գինիի և ալ արհեստ սովորելը», ուստի մանկութիւնից ուղիղ և ճիշտ պիտի հասկացուի ուսման, գիտութեան ու արհեստների նշանակութիւնը և ըստ այնմ էլ դրանց գործադրութիւնը: Պարոնեանը արմատական փոփոխութիւն է պահանջում, և նրա գրուածները այդ պահանջն են դնում հասկացող հասարակութեան առաջ:

Հասարակութեան միւս խաւերը՝ հոգևորականութիւնն և ժողովուրդը, աւելի թերի կողմերով են երևան գալիս Պարոնեանի գրուածներում, քան վերոյիշեալ կարգերը:

Հոգաբարձութիւնը՝ ինչ աստիճանի կամ կարգի էլ պատկանելիս լինի, լինի դա կաթողիկոս թէ պատրիարք, եպիսկոպոս թէ քահանայ, վարդապետ թէ սարկաւազ, իր աչքի ընկնող թերութիւններով առատ նիւթ է մատակարարել առանց այն էլ կեանքի մէջ բազմաթիւ արատներ նկատող հայ երգիծաբանին. կաթողիկոսը կամ պատրիարքը աչքի է ընկնում իր անհոգութեամբ, ծուլութեամբ, և որ գլխաւորն է՝ անվճարականութեամբ. մանաւանդ վերջինս ամեն մի նեղ ընկած բոլորին իր հրաժարականը պատրաստ ունի. նա իր պաշտօնի մէջ ձեռներէցութիւն չի ցոյց տալիս, ազգային և կրօնական խնդիրնե-

ըն երեսնի վրայ են մնում ամիսներով. իր գործունէութեան այդ եղանակի շնորհիւ նա չի ներկայացնում ժողովրդի աչքին իբրեւ մի բարձր հեղինակութիւն, թէն ժողովուրդը մի նոր «պատրիարք ունենալու վսեմ փառամոլութիւնն ունի»:

Վարդապետներն և եպիսկոպոսները հաստատ պաշտօն չունին, որ նրանով զբաղուեն և իրանց գործունէութեան արգելնքը ցոյց տան. այլ մի ամիս այստեղը իբրեւ քարոզիչ, մի ամիս մի այլ տեղ իբրեւ տեսուչ որեւէ ուսումնարանի, կէս տարի մի ուրիշ տեղ իբրեւ առաջնորդ, երկու տարի մի երրորդ տեղ իբրեւ նուիրակ՝ անց են կացնում աննպատակ կերպով իրանց կեանքը. և կամ զանազան կուսակցութիւնների յարուելով՝ այս կամ այն հոգևոր կարգակցին իր պաշտօնից վար քցելով, պատժել և քստորելով տալով են զբաղուած: Ուրիշները, անարժանաբար քահանայ կամ վարդապետ ձեռնադրուելով, կաշառքի և բռնութեան օգնութեամբ, ազգի իրաւունքները իշխանաբար իրանց ձեռքն են առնում. և երբ այդպիսի տգէտ հոգևորականները մի պաշտօնի պլուխն են անցնում, առաջնորդ դառնում, աշխատում են զանազան պատրուակներով իրանց գրպանը պարարտացնել. օրինակ՝ մի դպրոցի օգտին հանգանակութիւն են բաց անում, մի մուրացիկի համար գանձանակ են պատեցնել տալիս եկեղեցիներում և ուրիշ բազմաթիւ խայտառակ միջոցներով՝ տեսնում էք մի տարում ահագին գումար կազմեցին և այլևս պաշտօնանկ լինելուց չեն վախենում. եթէ նոյն իսկ մի որեւէ համայնքի յաջողուի այդպիսիներից մէկին հեռացնել իրանց թեմից, արդէն հասկանալի է, թէ նրանց ծանր գրպանները զբաւ հրաշքներ պիտի գործեն. «Ազգային ջոջեր»-ում Մկրտիչ Տիգրանեանի կենսագրութեան մէջ ճիշտ այդպիսի հոգևորականների ռէլիէֆ և գունաւոր պատկերն է, որ կանգնում է ընթերցողի առաջ, երբ նա այդ յօդուածը խորագնին կերպով կարդում է. վերջապէս դա մի պատկեր է, մարմնացրած իր մէջ թէ ֆիզիքական և թէ բարոյական արատների բազմադանութիւնը. կադ, կոյր, խուլ, համր անձնաւորութիւններ են դրանք, որոնց փոքրաւորները իգական սեռից են, որոնք իրանց պարզութիւնը մէկ կողմը թողած «հագուել, սըգուել և կոտորտուել» գիտեն. իրանց աշակերտներին սովորեցնում են կանանց յետևից ման գալ, խօսում են պերճաբանօրէն, փայլուն քարոզներ են տալիս, ի հարկէ առանց էական իմաստ դնելու դրանց մէջ. մի խօսքով՝ եթէ ազգը «կրօնական մը կը յարգէ, պատճառն այն է, որ նուազ չարութիւն կը տեսնէ անկէ»:

Աւելի բարձր աստիճանի վրայ չեն կանգնում նոյնպէս

այլադաւան հայ կրօնաւորները: Կաթողիկ հայ կղերի հանած աղ-
մուկը «Հասունեան և հակահասունեան» խնդրի ժամանակ, Մխի-
թարեանները այն խոստովանութիւնը, որով նրանք՝ Հասունե-
անները՝ պապին արած ամբաստանութիւնից ուզում էին
արդարանալ, նոյնպէս այն, որ նրանք Հռովմի աթոռին միշտ
հնազանդ են եղել և հայ ազգին երբէք չեն համակրել, մի
ազգ, որ հերձուածող և հերետիկոս է եղել, նմանապէս կաթո-
լիկները այն անմիտ ձիգերը, որով նրանք ձգտում էին մոլոր-
եալ հայերին փրկել և պապի հողաթափները համբուրել տալ,
այս բոլորը իրանց խղճալի էութեան մէջ մտրակումի և սուր
խայթոցների առարկայ են դառնում, իր ազգի մէջ առանց այն
էլ բազմաթիւ այլանդակութիւններ տեսնող՝ Պարոնեանից:

Պարոնեանին աւելի ծանօթ է բուն ժողովրդական տարրը.
իր «Քաղաքավարութեան փնտնէր», «Մեծապատիւ մուրաց-
կաններ», «Պտոյտ մը Կ. Պոլսոյ թաղերուն մէջ» գրուածներով
լրիւ գաղափար է տալիս պոլսահայ ժողովրդի առօրեայ կեան-
քի մասին՝ տանը, շուկայում, սրճարաններում ունեցած կենցա-
ղավարութեան ժամանակ. այդ գրուածներից երևում է, թէ
մայրաքաղաքացի հայը ի՞նչ տեսակ վարք ու բարք և աշխար-
հայեցողութիւն ունի, ի՞նչպիսի հասկացողութիւն ունի կեան-
քի մասին: Գլխաւոր թերութիւնը, որ աչքի է ընկնում այդ
«էսնաֆ» դասակարգի մէջ (ինչպէս որ Պ. Ա. Զօպանեանը ան-
ուանում է ժողովրդական այդ խաւը) այն է, որ նա՝ թէ ար-
տաքինով և թէ ներքինով աշխատել է նմանուել, կամ աւելի
ձիշտն ասած՝ յարմարուել նորաձևութեան պահանջած օրէնքնե-
րին. կեանքին հաւասարակշռութիւն տուող մի չափ է դա, ըստ
ժողովրդի մի տեսակ քաղաքակրթութիւն, իսկ ըստ Պարոնեանի
քաղաքավարութիւն, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ օտար, Ֆրան-
սական կոլտուրայի սխալ պատուաստումը կամ տեղափո-
խութիւնը հայ հողի վրայ: Պիտի սեղմես ոտներդ, պնասելի
տանջանքի ենթարկուես, որովհետեւ քաղաքավարական մոզան
նեղ ձևի կօշիկներ է սիրում. պիտի խմես հարբելու չափ, ի՞նչ
անենք, որ կեանքումդ ոչ մի կաթիլ ոգելից ըմպելի չես գոր-
ծածել, պիտի ենթարկուես հարբածի խայտառակ միջադէպերին,
որովհետեւ քաղաքավարութիւնը պահանջում է, որ բարեկամիդ
խօսքը գետին չնետես, նրան չվիրաւորես: Ամբողջ գիշերը ան-
կոչ հիւրի անվերջանալի պատմութիւն պիտի լսես, անտեղի հրա-
մաններ ընդունես քո սեփական տանը մէջ, նրա անհաճոյ ներ-
կայութիւնը զգաս քո ընտանեկան ներքին անհամաձայնութիւն-
ների և սրտնեղութիւնների ժամանակ. ապա թէ ոչ անքաղա-
քավարի կ'անուանուես, կոպիտ կը կոչուես, անհիւրընկալ մակա-

նունը կը ստանաս, տմարդ կը լինիս. հարուստ կին ունիս, նը-
րա և իր ծնողների կոպտութիւններին անմոռնչ պիտի համ-
բերես, ապա թէ ոչ անկիրթ կը համարուես: Վերջապէս երկար
է մի առ մի թուել սովորական պարզ ըմբռնումների, տարրա-
կան հասկացողութիւնների ճշման ենթարկուելու բազմաթիւ
ձևերն և ազաւազումները. մարդկանց և կանանց շորերն անգամ
դերժ չեն այդ խեղաթիւրումներից ու այլանդակութիւնից. այն,
ինչ որ հասկացողութիւնները և մտածողութեան ձևերը այ-
լանդակութեան է հասցնում, այստեղ «ալաֆրանկա» սնունն է
առել իր վրայ—մի հրէշ, որ հազարաւոր ընտանիքների զրկել
է նոյնիսկ սուօրեայ մի համեստ ապրուստից.—տարուայ իւրա-
քանչիւր եղանակի, տոնի, հանդիսի, շաբաթուայ, օրուայ, ժա-
մուայ և նոյնիսկ ըրպէի համապատասխան շոր պիտի ունենաս,
քաղաքավարական ալաֆրանկան այդպէս է պահանջում:

Քանի՜ բարեկեցիկ ընտանիքներ իրանց օտարամոլ զա-
ւակների պատճառով ենթարկուել են սնանկանալու ամօթալի
վիճակին:

Միւս կողմից շորը չէ միայն, որ օտարի քաղաքակրթու-
թեան սխալ ազդեցութեանն է ենթարկուած. լեզուն, որ ազգի
յարատուութեան հաստատուն հիմնաքարերից ամենաուժեղն է,
խախտուել է. մի լեզու է դա, որ ոչ մի լեզուի նմանութիւն
չունի, լեզու, որ ամեն ինչ է բացի լեզուից, որի մէջ
ֆրանսական, իտալական, յունական, թրքական, հայ-գաւառա-
կան բառերն ու արտասանութիւնները իրար են խառնուած ա-
փեղցփեղ կերպով:

Ժողովրդի կիսազարգացած, թերուս մասի մէջ արհամար-
քի է ենթարկուած այն, ինչ որ ազգայնական դրօշմ է կրում
իր վրայ. հայ անունը, հայ լեզուն, հայ կրօնը, հայ գրակա-
նութիւնը այս ամենը բարբառիկութեան, կոպտութեան,
գոհնկութեան նշանաբաններ են, որից՝ որքան կարելի է, խոյս է
տալիս մայրաքաղաքացի ինտելիգենտունին, ինչպէս թուրքը՝
խոզի մսից:

Այսպէս ենք պատկերացնում մենք այն մի բուն հայերի
կեանքը իր բազմակողմանի էութեամբ, երբ Պարոնեանի դը-
րուածներն ենք թերթում. թէև Պարոնեանը խոշորացոյցով
մեծացրած է դնում մեր առջև, բայց սոսկ իրականութիւնը իր
բնական դիրքով տնկուած է մեր աչքի առջև ցոյց տալու, որ
մայրաքաղաքի յարգելի բնակչութիւնը փոխանակ իր սեփական
օրինակով առաջնորդելու գաւառացուն, ընդհակառակն չար օ-
րինակ է դառնում նրանց համար. ուստի Պարոնեանի նման
շատեր պէտք էին, մտրակելու, ձաղկելու, անպատուելու եր-

գիծական խայթոցներով, և ուղիղ ճանապարհի վրայ բերելու, ինքնիրան կորցրած այդ ժողովրդին:

Պարոնեանը ահա թէ ինչպէս է բնորոշում իր ընտրած նիւթը «Ազգային Զոյների» յառաջարանում. «Բանդել մարդկային արատների փաթոթը՝ դուրս չգալով ծաղրի սահմանից»: «Օ՛, ինչպիսի՜ հաճոյք, աղաղակում է նա մի այլ տեղ—նկատել պարզամիտ մարդկանց պակասութիւնները, նկատել այն ամենը, ինչ որ ծիծաղելի է, անկազմ է, այն բոլորը, ինչ որ խանգարում է գեղեցկութեան և բարոյականութեան ներդաշնակութիւնը»: (Տէս «Արմ. Բալլ.»:

Այս է այն հիմնական քարը, որի վրայ բարձրացնում է նա իր գրական շէնքը, մի շէնք, որի էութիւնը երևան է հանում Պարոնեանի հանճարը:

VI

Համառոտակի մէջ բերելով այն կեանքը, որի պակասաւոր կողմերին շատ ծանօթ է Պարոնեան, պիտի նկատել որ՝ մինչ Պարոնեանի օտարադպի ուսուցիչները իրանց զաւեշտական գրուածներում մեծ սկզբունքներ և փիլիսոփայութիւն են մտցնում, և ոչ միայն մասնաւոր ազգային երգիծաբաններ են, այլ իրանց երկերի շնորհիւ՝ ընդհանուր, համամարդկային հեղինակութիւններ են, և երբեմն էլ այդ սահմանից աշխատում են դուրս գալ, Պարոնեանը ընդհակառակն չի կարողացել նոյն իսկ Կ. Պոլսոյ հասարակական շրջանից դուրս գալ և ընդհանուր ազգային բնաւորութիւն տալ իր գրուածներին, ինչպէս համամարդկային հեղինակ համարել նրան և նշանաւոր սկզբունքներ որոնել նրա գրուածներում, փիլիսոփայական դատողութիւններ գտնել դրանց մէջ, յատկութիւններ, որոնք նրա աւելի բարձր հանճարի մասին վկաներ լինէին: Թէև նրա ծանօթները վկայում են, թէ նա մի ծանրագլուխ, խորհող, լուրջ մարդ է եղել, «բայց այդ լրջութիւնը գրեթէ միշտ թեթև ծաղրմը ունեցած է իր մէջ», ինչպէս ասում է նրա մասին պ. Զօպանեանը. և թէև ողջամիտ, տրամաբան հայեացք ունի գէպի կենսական երևոյթները, և «Ծիծաղի» մէջ երբեմն աշխատում է խորհողի տրամադրութեամբ գրել, բայց այդ տրամադրութիւնը իր գրուածքի բուն ոգուն չի ազդել:

Պարոնեանի գրուածներում չկայ նոյնպէս բանաստեղծութիւն. երևակայութիւնը պակասում է, քնարերգական գզացմունքը չի երևում նոյնպէս:

Պարոնեանը իրական (ռէալիստ) դպրոցի աշակերտ է:

խակական կեանքի պատկերացնող, նրա բոլոր գրուածները հիմնուած են նկարագրած առարկայի լաւ ճանաչողութեան վրայ, առաջնորդող թելը նրա գրուածներում կեանքն է և ոչ զառանցանքները, նրա հանճարի այդ յատկութիւնը շատ թանկագին է, գնահատելու և որոշելու համար այն տեղը, որին արժանի պիտի համարէ նրան հայ գրականութեան ապագայ պատմիչը, այս տեսակէտից Պարոնեանին արժանօրէն յարգելու համար, արժէ միայն ծանօթանալ Կ. Պոլսում տիրող այն ժամանակուայ գեղարուեստի ճոռոմ—ցնդարանական ուղղութեանը, որը զբաղուած էր բարձր դասակարգին կամ բարձր գաղափարներին վերաբերեալ նիւթերով և կամ սիրոյ վերլուծութեամբ և այլ բազմաթիւ հնացած, մաշուած, չարչրկուած նիւթերով, որոնց համար մի նշանաբան կար. «արուեստը տալու է համար», կամ աւելի ճիշտն ասած, «արուեստը արուեստագէտի համար». իսկ Պարոնեանը միացած է իր նկարագրած իրականութեան հետ: Նա սենեակի մարդ է, բանաստեղծական երեակայութիւնն և քնարերգական զգացմունքը չեն, որ նրա հանճարին թիւ են տալիս. նա սրատես արծիւի նման դիտում է այն, ինչ որ իրանից ցած է, մի թափանցիկ հայեացքով ըմբռնում է, համեմատութեան է դնում կեանքի իսկական ամբողջութիւնը նրա արուեստական և շինծու մանրամասնութեանց հետ, բայց և միաժամանակ արծուի սրընթաց թռիչքը նրան չի հեռացնում իրականութեան սահմանից և եթերային անմերձեանքի անեղրութեան մէջ սաւառնել չի տալիս նրան: Պարոնեանը սոսկ իրականութիւնից բարձր է կանգնած այն չափով, որ նրան յարմարութիւններ է տալիս տեսնելու այն, ինչ որ հարակ, զուհիկ մարդու աչքին անտեսանելի է. այս է ահա պատճառը, որ Պարոնեանի գրիչը թռիչքներ չի անում, աւելի ընդարձակ և լայնատարած հորիզոն չունի և ըստ այնմ էլ փիլիսոփայական դիտողութիւնների շարժառիթները և վեհ սկզբունքների դրդիչները պակասում են նրան:

Իրականութեան հետ ունեցած այդպիսի սերտ մերձաւորութիւնը ազդում է այս պատճառով նրա գրուածքի ողու և նկարագրական ձևի վրայ:

Կեանքը կամ միջավայրը կենդրոնաձիգ ոյժի նման աշխատում է դէպի իրան քաշել այն բոլոր տարրերին, որոնք նրա շուրջն են խմբուած. եթէ լաւ որակութիւններով է օժտուած այդ ոյժը, ըստ այնմ էլ իրան ենթարկուած անհատը կ'անդրադարձնէ նոյնը, իսկ թէ հակառակը, դրա համաձայն էլ անդրադարձում կ'առաջանայ, բայց հանճարը այն կենդրոնախոյս ոյժն ունի, որ մի կողմից ազդուելով իրան հակադիր ոյ-

ժից, ինքն էլ ընդհակառակն աշխատում է այդ կեդրոնից խոյս տալ և նոյնիսկ այդ կեդրոնը դէպի ինքը քաշել, ուստի ինչքան որ հանճարը ուժեղ լինի, այնքան էլ նրա արած ազդեցութիւնը զգալի կը լինի: Պարոնեանի ապրած միջավայրը այնպիսին էրից էր, որ սպանում էր ոչ միայն հասարակ և գոհնիկ մարդու բարոյականութիւնը, ազատ մտածողութիւնը և վեհ զգայութիւնը, այլ նոյնիսկ աչքի ընկնող հանճարներին բթացնում և այլասեռում էր: Պարոնեանն էլ՝ իբրեւ մարդ՝ հարկաւ նոյն ազդեցութեանը պիտի ենթարկուէր, բայց միւս կողմից էլ՝ իբրեւ հանճար՝ պիտի ծաղրէր նոյն կեանքի այլանդակ և անձոնի կերպարանափոխութիւնը, մի-կողմից սրճարանում նըստած ամբոխի կողքին պիտի խմէր գինովնալու չափ, իսկ յաջորդ երեկոյեան սրճարանի տղեղ տեսարաններից մէկը վառ գոյներով զարդարած՝ պիտի շարժէր հասարակութեան երեսին. իբրեւ զաւակ համայնական մեծ, ընտանիքի՝ պիտի տեսնէր նրա ներքին պակասութիւնները, իր պակասութիւնները, իսկ միւս կողմից՝ իբրեւ սրտացաւ զաւակ նոյն հասարակութեան՝ մի օր, ի լուր աշխարհի պիտի պատմէր նրա թերութիւնները. մի խօսքով իբրեւ ժողովրդի իսկական որդի՝ նա իրան տալիս է քննադատութեան, ծաղրի է ենթարկում այն բոլորը, որ ուրիշների համար աննկատելի էր, և ինչ որ ուրիշները օրինական, և իրերի զասաւորութեան մէջ բնական էին համարում:

Պարոնեանը՝ գրուածքի ձևի համար չի նեղուում. նրա համար գրական հաստատուն և յաւիտենական ձևեր չկան. նա կարիք չէ զգում իրականութիւնից օգտուելով մի քանի հատորների մէջ հասարակութեան առաջ գնելու խողոր, աչքի ընկնող տիպեր, որոնք համամարդկային գոյն ունենան իրանց վըրայ, ընթերցողի խորհրդածութեան ներկայացնելու բարձր և վեհ սկզբունքներ. մի խօսքով Պարոնեանը չի արտադրել գեղարուեստական ամբողջական երկեր. այս մասին ահա թէ ի՞նչ է ասում ինք Պարոնեանը. «Իւրաքանչիւր բովանդակութիւնը առաջ է բերում որոշ ձև. կայ բովանդակութիւն, որ ստիպում է լաց լինել, կայ բովանդակութիւն, որ ստիպում է ցաւել, լինում է և այնպիսին՝ որ ստիպում է համոզում առաջ բերել, մի միտք ծագեցնել ընթերցողի մէջ: Ուստի բովանդակութիւնը առաջ է բերում որոշ համապատասխան եղանակ, իսկ եղանակն էլ ձև. հետևաբար իւրաքանչիւր գրական նիւթ ստեղծում է իրան յարմար ձև և ոչ թէ բովանդակութիւնը պիտի սեղմուի առաջուց որոշուած յայտնի շրջանակի մէջ»: Այդ պատճառով «Մեծապատիւ մուրացկանների» մէջ պատկերների

միօրինակութիւնը, ըստ նրա բացատրութեան, նիւթի կամ բովանդակութեան էութիւնից է բղխում: Այսպէս են Պարոնեանի հիմնական հայեացքները ստեղծագործութեան ձևի մասին. նրա նշանաբանն է,—տալ իսկական կեանքի նկարագրութիւնը, բայց ընդ սմին ունենալ գրական ձևերի ազատութիւնը:

Պարոնեանը չի տուել գեղարուեստական էական յատկութիւններով օժտուած մի ամբողջական երկ, մի գրական վաստակ. այլ նա նկարչի նման վրձինը ձեռին մի թուցիկ հայեացք է բցում կեանքի մերթ այս տեսարանի, մերթ այն պատկերի վրայ, և վերջիվերջոյ տալիս է այլազան, բազմատեսակ պատկերացումների մի հարուստ ժողովածու, որից ընթերցողը միայն կարող է մի ամբողջական տպաւորութիւն դուրս բերել այդ կեանքի ամբողջութեան մասին: Իսկ այժմ տեսնենք, թէ այդ գրական հատուածները ի՞նչ գեղարուեստականութիւն ունին իրանց մէջ, առանձին առանձին վերցրած:

Այդ կողմից աչքի են ընկնում նրա «Ազգային Ջոշերը» և «Մեծապատիւ մուրացկանները», որոնց մէջ եղած տեսարանները և կենսագրականները մի-մի փոքրիկ գեղարուեստական յաջողումներ են, օժտուած թէ՛ ներքին իմաստով, պատկերների արտայայտութեամբ, և թէ՛ ոճի սահուն և հանգիստ շարայարութեամբ. դրանց հետ համեմատած աւելի պակաս արժանաւորութիւն ունի նրա «Քաղաքավարութեան փնտռները». իսկ «Քաղաքասար Աղբար» և «Արևելեան ատամնաբոյժ» գրուածքները իրանց հիմնական իմաստով և գեղարուեստականութեան պակասութեամբ աւելի ցած աստիճանի վրայ են գտնուում:

Պարոնեանի այդ բոլոր երկերում չկան կրքերի, զգացմունքների, գաղափարների հակագրութիւն կամ մրցումն, չկան խոշոր եղիւթութիւններ, ուր կարելի լինէր տեսնել, թէ ի՞նչպէս են շարժուում գործող անձինք, ի՞նչպէս են ընդունում պատահաւոր զէպքերում. չէ վերցրած նոյնիսկ յաջող վայրկեան. այստեղ միայն սովորական, ընթացիկ կեանքի նկարագրութիւնն են տեսնում, արուած մեծ դիտութեամբ, խոր դիտողութեամբ, հատ ու կտոր արտայայտութեամբ:

Պարոնեանը իբրև տաճկահայ գրող՝ իր գրուածքներում գործ է ածում արևմտահայ բարբառը, որի սեղմ, արտայայտիչ և սահուն բնաւորութիւնը աւելի է յարմարում երգիծաբանական ոճին, քան արևելոյս բարբառը. ժողովրդական պարզ և զործածական բառերն են, որոնցով պատկերները շարայարուած են. լեզուական արտայայտութեան մէջ հեղինակը երբեմն ռամկաբանութեանց մէջ է ընկնում, և երբեմն նոյնիսկ կոպտութեան է հասցնում. կոպտութիւններ, որոնք ցինիզմ կարող են հա-

մարուել. «Բաղաբավարութեան ֆնանները» մէջ եղած վերջին հատուածը ցոյց է տալիս, որ գեղարուեստագէտը բարքերի այլանդակութիւնը վայրենի և ցինիկ խօսքերով արտայայտելիս, ընթերցողի մէջ զգուանք միայն կարող է առաջացնել դէպի իր գրուածքը. ապականութիւնը կոպիտ խօսքերով արտայայտելը վայել չէ արուեստին, որը բարքերի և հասկացողութիւնների լրիւ և ամբողջական պատկերացմամբ աւելի գեղարուեստականութիւն է պարունակում իր մէջ:

Այժմ տեսնենք թէ հեղինակի ծիծաղը կամ երգիծանքը ի՞նչ ձև ունի: Բարքերի և ընաւորութիւնների այլասեռումը մտրակելու այդ այն յատուկ եղանակն է, որը գործադրուել է երգիծաբանութեան սկզբից, սկսած Արիստոփանի, Լիւցիանի, Բուալօի, Մոլիէրի և այլոց գրութեանում և սրանցից՝ իբրև ճարպիկ աշակերտ՝ օգտուել է Պարոնեանը: Այսինքն, բնութեամբ դիտող հանճարները նկատելով, որ մարդիկ կեանքում սովորաբար չեն կարող իրականն ու անկայունը տարբերել միմեանցից, մանկութիւնից ստացած կրթութեան ազդեցութեամբ միշտ համակերպում են իրանց շրջապատին: Այնպէս որ բարքերի անկման շրջանում նոյնիսկ նրանք կարծես քարացած և անվրդով դիտում են ապականուած միջավայրը առանց մազաչափ անգամ դրանում մի անսովոր, խորթ բան նշմարելու: Ուստի տաղանդաւոր և սրտացաւ անհատ-հանճարները, որպէսզի նկատելի դարձնեն այդ ամբոխի աչքին, և զգալի դարձնեն այդ հասարակ մարդկանց իրանց թերութիւնները, այդ ապականուած կեանքը աւելի մեծացրած դիւքով, խռոտացրած ձեով, ծայրայեղ շրջանակների մէջ դրած ներկայացնում են հասարակութեան. և կամ ընդհակառակն իրողութիւններին աւելի սեղմ, գծուծ կերպարանք են տալիս, որով ծիծաղելին աւելի շուտ է նկատելի դառնում: Օտար հեղինակների երգիծական այս միջոցը Պարոնեանը ինքնուրոյնաբար ընդօրինակելով գործ է դնում նոյնպէս իր երկերում. այդ երկու ձևերից առաջինն է միայն, որը Պարոնեանը գործ է ածել: Ծաղրելու մի ուրիշ եղանակ էլ նոյնպէս գործադրում է նա. դա այլաբանական երգիծանքն է, այսինքն կենդանիներին մարդկային բնաւորութեամբ պատկերացնել: Պարոնեանը այդ միջոցին դիմել է այն պատճառով, որ քաղաքավարութիւնը պահանջում էր մէկի գործած յանցանքը և կամ միւսի թերութիւնները բացարձակապէս իրան երեսին չտալ, այլաբանօրէն միայն զգացնել տալ մարդկութեան իր պակասութիւններն:

Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչ նմանութիւն կայ Պարոնեանի և իր օտար ուսուցիչների արտադրած աշխատութիւնների մէջ:

Պարոնեանի վրայ առաւելապէս խիստ ազդեցութիւն են թողել օտար երկու մեծ հեղինակներ՝ Արիստոփանը և Մոլիէրը. այդ երկուսն էլ ազդել են նրա վրայ իրանց ծաղրի տեսակով. իսկ նրանց գրութեան ձևը գրեթէ ոչ մի ազդեցութիւն չի թողել նրա վրայ. որովհետեւ, այն ինչ վերոյիշեալ երգիծաբանները կատակերգութեան (ուրեմի ոչ երգիծաբանութեան) միջոցով են իրանց գրուածքի նիւթ դարձնում ժամանակակից բարքերը, տիպարները և խոշոր եղելութիւնները, տալիս են միաժամանակ գեղարուեստական ամբողջութեամբ օժտուած գրուածներ, որոնց մէջ իդէաների, անհատական տիպերի, հոգեբանական վերլուծութիւնների, ժամանակակից հասկացողութիւնների, ինտրիգների և նրանց վերլուծումների շղթան է որ աչքի է ընկնում, Պարոնեան իր գրուածներում ընդհակառակն երգիծաբանական ձևով փոքրիկ պատկերների՝ հասարակական զատ զատ բարքերի նկարագրութեամբ է որ զբաղեցնում է ընթերցողին. ամբողջական տիպերի հոգեկան վերլուծութիւնները իդէաների արտայայտութիւնը պակասում են Պարոնեանի մէջ։ Նիւթը նոյնպէս երեքի մէջ նոյնութիւն է կազմում, որից սակայն նրանք տարբեր ձևով են օգտուում. ծաղրելու և թերի կողմեր գտնելու, զխեղելու նոյն սուր կարողութիւնը աչքի է ընկնում երեքի մէջ էլ. ի հարկէ Պարոնեանի մէջ համեմատաբար պակաս չափով։

Արիստոփանի և Պարոնեանի գրուածները առանձնապէս հետեւեալ նմանութիւնն ունին. հարուստ խօսակցութիւններ, որոշ ծրագրի կատարեալ բացակայութիւն, որը նրանց առիթ է տալիս մի որևէ չնչին առիթից դրդուած շեղումներ անել, սուր և յաջող նկատումների մէջ ընկնել։ Ինչպէս Արիստոփանի նոյնպէս և Պարոնեանի մէջ գործողութիւն քիչ կայ. իսկ խօսակցութիւններն ընդհակառակն խիստ սուր են և կենդանի։ Գործող անձինք, երկուսի գրուածներումն էլ, փորձառու և տարրաբար մարդիկ են. այլաբանութիւնը մեծ տեղ է բռնում Պարոնեանի գրուածներում. նոյնը տեսնում ենք և Արիստոփանի երկերում։

Իսկ Մոլիէրի հետ այն նմանութիւնն ունի, որ երկուսն էլ, ունենալով բազմակողմանի նիւթ, մարդկութիւնը առանձին-առանձին դասակարգերի բաժանած առարկայ են դարձնում իրանց դիտողութեանը, որը երկուսի մէջ էլ գրեթէ միատեսակ պայմաններում է զարգացել և սրուել. ապացոյց դրան այն է, որ երկուսի կեանքն էլ նոյնօրինակ սովորութիւններ է պարունակում իր մէջ. ինչպէս որ Պարոնեանը սրճարանի մի անկիւնում նստած, օդի բաժակը առաջին, սառն

մտախոհութեամբ յաճախորդների առօրեայ կեանքն ու կեն-
ցադավարութիւնն էր դնում և քննադատութեան ենթարկում
կտրուկ դատողութեամբ, նոյնը տեսնում ենք Մովսէսի կեն-
սագրութեան մէջ. (տես, Собр. сочин. Мольера. стр. VI) «Պէ-
զէնում՝ գաւառական մի փոքրիկ քաղաքում, մինչև հիմա էլ
ցոյց են տալիս այն թիկնաթուղ, որի վրայ նստում էր Մո-
ւսէս յաճախ պարիկմախէր ժէլի մօտ շաքաթ օրերը դիտելով
այցելուների բազմագոյն շարքերը. ասում են որ Մովսէսը իր
հետ միշտ թուղթ էր բերում, որի մէջ արձանագրում էր ա-
մենից աչքի ընկնող փաստերը, տեսարանները և խօսակցու-
թիւնները. նկարելով նոյնպէս աչքի ընկնող տիպերի պատ-
կերները»: Պարոնեանի երգիծանքը շատ նման է Մովսէսինի.
նոյնիսկ կարելի է ասել, որ Պարոնեանի մէջ ծաղրելու առիթներ
գտնելու ընդունակութիւնը մի տեսակ մովսէսիզմ է պարունակում
իր մէջ. այս կողմից կարող ենք եզրակացնել, որ Պարոնեանը
հետևողական գեղարուեստագէտ է. բայց այդ հետևողականու-
թիւնը ամեն տեղ եղել է, ամեն ազգի մէջ կրկնուել, ո՛ւր մնաց
մեր մէջ և մանաւանդ Պարոնեանի ժամանակ, երբ գրական
այդ ճիւղի համար մի առաջնորդ, մի ուսուցիչ էր հարկաւոր,
որ այնուհետև ճանապարհ բանար ազգային երգիծաբանութեան
համար. միւս կողմից Պարոնեանի հետևողականութիւնը կոյր և
կապկային չէ, այլ իր մէջ պարունակում է ազատ մտածողա-
կանութիւն և էլ աւելի կատարեալ ազգային երգիծաբանական
երկեր արտադրելու նախանձախնդրութիւն. չքննադատենք
նրան թէ կատարեալ պիտի լինէր և շատ բան պիտի տար,
ինչպէս մի շարք քննադատներ պահանջում են մեզանում: Պա-
րոնեանը արել է այն, ինչ որ թոյլ է տուել իր շրջապատը և
իր հանճարը. չմոռանանք ֆրանսական ասածը. «գիժուար է
արուեստը, իսկ քննադատութիւնը՝ հեշտ»:

Վ. Բ.

ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ*)

I

Մի հայ աղջկայ խօսքը

«Մուրճի» այս տարուայ յունուարի համարում տպուած «Ամուլ դասակարգ» վերնագրով յօդուածը ինձ վրայ վերին աստիճանի ծանր տպաւորութիւն թողեց:

Գրչի մի հարուածով բոլոր կրթուած հայ կանայքը յայտարարեում են «մի ամուլ դասակարգ», «մի ոչնչութիւն», «մտաւորապէս տմուլ» և «հասարակական բնագոյներից զուրկ»: «Բարձրագոյն կրթութիւնը նրանց համար մի զարդ է, որով նրանք նոյնքան հպարտ են, որքան իրանց ժամացոյցի ոսկէ շղթայով, կամ ազամանդադարդ ժատանիներով:» Դա հարկաւոր է միայն «իրանց սին պշրանքի», «իրանց կոկետութեան համար:»

Մէկը միւսից աւելի վիրաւորական խօսքեր թափւում են հայ կնոջ գլխին հէնց այն ժամանակ, երբ նրա մէջ արթնացել է հետաքրքրութիւնը դէպի հասարակական կեանքը և սլահանջ է զգում դործելու:

Յօդուածագիրը դիպչում է բոլոր կրթուած հայ կանանց, բայց մասնաւորապէս Եւրոպա գնացող օրիորդներին, որոնք «խմբերով գնացին, վերադարձան և ամուսնացան»: Այդ վերջին հանգամանքը սաստիկ հիասթափմունք է պատճառում յօդուածագրին: Բայց ինչո՞ւ: Մի՞թէ մի կրթուած մայր, որ իր զաւակին հէնց սկզբից ճիշտ ուղղութիւն է տալիս և լաւ քաղաքացի պատրաստում, մի «ոչնչութիւն» է: Նրանից և նրա պէսներից է կախուած ժողովրդի առաջագիմութիւնը. չէ՞ որ մայրերն են ստեղծումը մարդիկը ճշմարիտ:

*) «Մուրճը» ուրախութեամբ բանում է իր էջերը և հնարաւորութիւն տալիս մեր յարգելի հայուհիներին յայտնել իրանց կարծիքները յարուցուած հարցի մասին:

Բայց ընտանիքը մենակ ասպարէզը չէ, որտեղ հայ կիներ գործում է: Նա հրապարակ է դուրս գալիս ամեն տեղ, բաղնիքում է ամեն դուռ, որ մատչելի է նրան: Մենք ունենք տաղանդաւոր դերասանուհիներ, երգչուհիներ, երաժշտուհիներ, նկարչուհիներ, որոնք սկսել են գրաւել ժողովրդի հետաքրքրութիւնը: Պարիզում նկարչուհի տ. Բաբայեանը ամեն տարի իր պատկերներն է ցուցադրում Salon-ում, և մեծ գովեստի արժանանում արտասահմանեան թերթերի կողմից: Այստեղ օր. Պապայեանն է հիացնում թատրոնի հանդիսականներին. մի ուրիշ տեղ օր. Արդութեանի գործերն են արժանանում նշանաւոր եւրոպացիների գործերի շարքում, Պարիզի նկարչահանդէսում ցուցադրուելու կային: Ունենք նոյնպէս ամբողջ մի շարք համեստ գործիչներ, վարժուհիներ և կին-բժիշկներ: Միթէ սրանք հասարակական գործիչներ չեն:

Յիրաւի, մի ասպարէզ, որտեղ հայ կիներ դեռ քիչ է երեւացել, դա գրականութիւնն է: Բացի տ. Պատիսեանից, մենք ուստահայերս համարեա թէ կին գրող չունենք: Եւ, ինչպէս իրաւացի կերպով նկատում է յօդուածագիրը, պատճառը այն է, որ հայ կիներ դեռ լաւ չգիտէ իր մայրենի լեզուն, իր անցեալը և այն ժողովուրդը, որից նա բղխել է: Միայն, իսկապէս, միթէ հայ կիներն է մեղաւոր, որ հայերէն չգիտէ այնքան, որ կարողանայ գեղեցիկ գրել: Չգիտէ, որովհետև հայ երիտասարդի պէս հնարաւորութիւն չունի մի հայկական դպրոց մտնելու, և իր լեզուն լիուրի ուսումնասիրելու: Կ. Պոլիս, որտեղ հայ կիներ ազգային դպրոց է անցնում, կան կին գրողներ: Պէտք է խոստովանենք, որ մեզանում ոչ միայն հայ կիներ, այլ համարեա թէ ամբողջ հայ ինտելիգենցիան օտարացած է, կտրուած՝ բուն հայ ժողովրդից:

Անարդար կը լինէր, եթէ ես այստեղ չչեղտէի ինքնաճանաչութեան դարգացման մէջ, այն նպատաւոր դերի մասին, որ խաղում է արտասահմանը, ուր հայ աղջիկը գնում է բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու: Հայրենիքից ժամանակաւորապէս հեռանալը շատ օգտակար է այն պատճառով, որ ուրիշ ազգերի հետ շփուելիս և նրանց եռուն կեանքը տեսնելիս, մարդու մէջ բուռն ցանկութիւն է արթնանում իր ազգի պատմական դերը նոյնպէս որոշելու: Նա այնտեղ սթափւում է, ուժեղ կերպով զգում է իր հայ լինելը, և պահանջ՝ իր ազգի համար գործելու: Ուրեմն, մի շատ ուժեղ գործօն է աւելացել ինքնաճանաչութիւն:

Մի բան նոյնպէս աչքի է ընկնում յօդուածի մէջ. ինչքան գոյները խտանում են կանանց ոչնչութեան մասին խօսելիս,

այնքան էլ ամեն ինչ վարդազոյն է դառնում նրանց արտասահման գնալու հեշտութիւնը նկարագրելու ժամանակ:

Մինչդեռ աղջիկը շատ դժուարութիւնների է հանդիպում: Նահապետական կեանքը դեռ շատ խոր արմատներ ունի մեր մէջ. աղջիկը երկար մաքառում պիտի մղէ իր ծնողների հետ իր ցանկութիւնը իրաւործելու—տանից հեռանալու, Եւրոպա գնալու համար: Բարեբաւրներից էլ նա աւելի դժուար է նրա պատ ստանում, քան տղամարդը, թէկուզ և ինքն աւելի ընդունակ լինի:

Այդ նախապաշարմունքը՝ դէպի կինը՝ թափանցում է մեր ամբողջ հասարակական կեանքը: Մեր հայ հասարակութիւնը կարծես երկու տարբեր բանակի է բաժանուած, որոնք իրար չեն մօտենում, չեն հասկանում ու միասին գործում: Բայց եթէ տղամարդը չի մօտենում, չի ընկերանում կնոջը, գոնէ նրան դատելու դէպքում պէտք է լինի արդար, և մի քիչ աւելի լայն նայի հարցին, քան դատել ու նայել է «Ամուլ դասակարգի» հեղինակը:

Օր. Մ. Հ.

II

Մի հայ կնոջ կարծիքը

Սոյն տարուայ «Մուրճի» № 1-ը գալիս է նորից ծանրանալու մի այրող ինգրի վրայ: Սուքս «Ամուլ դասակարգ» յօդուածի մասին է: Մի ժամանակ Գր. Արծրունին կասկածում էր, թէ կանանց հարցին նուիրած իր յօդուածները կարգում է արդեօք հայուհին, և ուրախ էր, անչափ ուրախ, երբ «Հայկական Աշխարհում» դրական պատասխան ստացաւ: Այսօր կարգացող հայուհիները բազմացել են. դա ճշմարտութիւն է: Սակայն «Մուրճի» պ. յօդուածագիրը աւելի քան յոռետես է մեր ներկայի նկատմամբ: Եւ նրա յօդուածը կարելի է բնորոշել բանաստեղծի այս երկտողով.

Это-крикъ наболѣвшей души,

Это-воплъ отъ мучительной боли!

Ո՞րքան իրաւացի է արդեօք պ. յօդուածագիրը: Անկարելի է ուրանալ, որ մեր կրթուած, նոյնիսկ Եւրոպա եղած կանայք մի ամուլ դասակարգ են ներկայացնում: Պ. յօդուածագիրը ճիշտ է նկատել այն երևոյթը, որ այդ կանայք, եթէ ներկայացնէին որևէ ոյժ, անշուշտ մի կարգին գրող կը տային հայ հասարակութեան: Իսկ այդպիսին չկայ: Այդ բանն է հաստատում հէնց նորերս հրատարակուած «Ոստիկ» ժողովա-

Ապրիլ, 1905.

ծուն: Անցեալ դարու եօթանասնական թուականներին հայ հրապարակախօսը ուրախ էր, որ հայ կինը հետաքրքրուում է մամուլով: Այդ օրից անցել է 35 տարի և մենք իրաւունք ունենք այժմ աւելին պահանջելու: Մի բան միայն անկարելի է մոռանալ. մեզ շրջապատող պայմանները այնպէս են, որ առանց քաղաքացիական կորովի, առանց «խենթ քաջասրբտութեան», նոյնիսկ հայ տղամարդը իրանից մի բարոյական մեծութիւն չէ ներկայացնում: Կինը որ դարերից ի վեր «թոյլ», «քնքոյշ սեռ» և այլ ածականներով է զարգարւում, կինը՝ մեր առիական իրականութեան մէջ (և սա չպէտք է մոռանալ) իր ինտելլեկտուալ կարողութեամբ որքան էլ բարձր լինէր, այնուամենայնիւ իր միջավայրի հարազատ զաւակը պիտի լինէր: Մեր միջավայրը մի սառնոց ուկրիանոս է, ուր կայծերից հըրդէհներ անկարող են գոյանալ: Կ'ասենք աւելին. այդ միջավայրը հրդէհներ կը մարէ: Այսքանից յետոյ, այնուամենայնիւ, «Մուրճի» պ. յօդուածագիրը իրաւունք ունի իր կշտամբանքների մէջ: Սակայն մենք պարոնի չափ պահանջկոտ չենք. միայն հարցնում ենք. արդեօք բարձր կրթութիւն ստացած հայուհին, որպէս մայր, մայր՝ որոշ ազգի, որը իր ուրոյն լեզուն ունի, որքան ծաւալում է այդ լեզուն. պաշտպան կանգնում է նրան: Մենք տեսնք, որ նա՝ հարստացնել այդ լեզուն և նրա զրականութիւնը, անկարող է: Բայց իր ընտանիքում նրան պահել գիտէ: Այստեղ անհրաժեշտ է մի նկատողութիւն: Այդ ասելով մենք հասկանում ենք գլխաւորապէս մեր բուրժուա ընտանիքների անդամուհիներին և մասամբ մանր բուրժուա մողայասէր տիկիներին և օրիորդներին: Վերջին դասակարգը մենք մէջ ենք բերում այն պատճառով, որ թէև մանր բուրժուազիան ամեն տեղ ներկայանում է իբրև անգալնութեան պաշտպան, բայց նա մի այլ յատկութիւն ունի. ընդօրինակել իրանից բարձր կանգնած իսկական բուրժուային: Չէ՞ որ ամեն մանր բուրժուա իսկական բուրժուա լինելու պատրանքը ունի: Ըստ հասարակական գիտութեան՝ սին երազ, դատարկ պատրանք. բայց դա այդպէս է: Եւ անա մեր բուրժուազիան իր օրինակով վարակում է որոշ կոնտինտենդ իր օտարամոլ յատկութիւններով: Այս գիտողութիւնը անելուց յետոյ, մենք էլի հարցնում ենք. հայուհին՝ որպէս մայր, կանգնած է արդեօք իր ազգային ինքնաճանաչութեան բարձրութեան վրայ:

Ո՛չ:

Շատ ու քիչ շրջանկատ ընթերցողը, կարծում ենք, փաստեր պահանջելու կարիք չի գգայ: Եւ այսպէս լինելուց յետոյ՝ հայուհի գրողը մի շտայլութիւն է: Թող լինին գոնէ հայ-մայ-

րեր: Մեր բուրժուական հայ լեզուն համարում է մի «քաղբե-
նի»—մեղչանական ստացուածք և նոյն խոկ վախենում է, որ
նրա գոհիկ հնչիւնը կը վերաւորէ իր քնքոյշ լսելիքը: Ահա
ինչի գէմ պէտք է կուտել:

Տիկ. Մար. Տէր-Դրիզորեան

ՌՈՒՍԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մ. Գորկիյ՝ «Дачники». — I. Անդրէեվ՝ «Красный Смѣхъ».

«Знание» հրատարակչական ընկերութեան «Ժողովածուի»
III գրքի մէջ, ի միջի այլոց, ղետեղուած են Մ. Գորկիյի «Ա-
մառանոցակեցներ» («Дачники») բեմական դրուածքը և Լ. Ան-
դրէեվի «Կարմիր Ծիծաղ» («Красный Смѣхъ») պատմուածքը:

Գորկիյի բացասական վերաբերմունքը դէպի ոռւս ինտե-
լիգենցիան կարմիր թելով անցնում էր մինչև այժմ նրա գըր-
չից դուրս եկած բոլոր երկերում, սակայն դեռ երբէք նա այն-
պիսի արհամարհանքով, ծաղրով և հեղնութեամբ չի խօսել այդ
«ինտելիգենցիայի» մասին, ինչպէս իր վերջին «Ամառանոցակեց-
ներ» գրուածքում, որի մէջ մտրակում է, խիստ մեղադրանքներ
թափում այդ դասակարգի մարդկանց վրայ: Այդ գրուածքը, ինչ-
պէս և ինքը հեղինակն է անուանել, տեսարաններ են (сцены), ուր
դուրս են դալիս ինտելիգենցիայի երկու սեռի զանազան ներկայա-
ցուցիչները և խօսում, վիճում ու գործում այն նպատակով, որ ըն-
թերցողի առաջ երևան գան զրանց հոգու ամբողջ դատարկութիւ-
նը և բարքերի նեխուածութիւնը... Երկու երեք «գրական» տի-
պերն էլ ժողովրդից դուրս եկած մարդիկ են, որոնց բերնում
Գորկին դնում է իր մեղադրական ճառերը: Այդ գրական տի-
պերից մէկը՝ Վարվառա Միխայլովնան, օրինակ, ասում է.

«Ինտելիգենցիան—այդ մենք չենք! մենք մի ինչ որ ուրիշ
բան ենք... Մենք՝ մեր երկրում ամառանոցակեցներ ենք...
ինչ որ անցորդներ: Մենք իրար ենք անցնում, որոնում ենք
կեանքի մէջ յարմար տեղեր... Մենք ոչինչ չենք անում և զը-
ղուելիօրէն շատ ենք խօսում: Եւ չափազանց շատ ստույգիւն
կայ մեր խօսակցութիւնների մէջ! Որպէսզի թագցնենք միմեան-
ցից մեր հոգեկան ազդատութիւնը, մենք զարդարւում ենք գեղե-

ցիկ ֆրազներով, դպրական իմաստութեան էփան ցնցոտինւ-
րով... Սօսում ենք կեանքի ողբերգականութեան մասին, չճա-
նաչելով կեանքը, սիրում ենք վեգալ, գանգատուել, հեծել...

«Հերիք են գանգատները, ունեցէք քաջութիւն լուելու! Պէտք է լուել սեփական մանր մունր վշտերի մասին: Ձէ որ մենք գիտենք լուել, երբ բաւական ենք մեր կեանքի օրերով: Իւրաքանչիւրը մե-
զանից կուէ է տալիս իր բաղդի պատառը մեն-մենակ, իսկ մեր վիշ-
տը, սրտի չնչին չանգրուածքը մենք դուրս ենք բերում փողոց,
ցոյց ենք տալիս բոլորին ու բղաւում ենք, և լալիս ենք մեր
ցաւի մասին ի լուր ամբողջ աշխարհի. մենք դուրս ենք նե-
տում մեր տներից մեր կերածների մնացորդները և նրանցով
թունաւորում ենք քաղաքի օդը... Ահա հէնց այդ կերպ էլ մենք
դուրս ենք գցում մեր հոգիներից բոլորը՝ ինչ անպէտք է և
ծանր՝ մեր մերձաւորների ոտերի տակ: Ես հաւատացած եմ, որ
հարիւրաւոր և հազարաւոր առողջ մարդիկ կորչում են, թու-
նաւորուած և շշմած մեր գանգատներից և հառաչանքներից...
Ո՞վ տուաւ մեզ չար իրաւունք՝ թունաւորել մարդկանց մեր
անձնական խոցերի ծանր տեսքով:»

Մի այլ դրական տիպ, դարձեալ կին, Մարիա Լվովնա, ա-
սում է.

«Մենք բոլորս էլ, պարոններ, պէտք է այլ մարդիկ լի-
նենք: Մենք՝ լուացարարների, խոհարարուհիների, առողջ բա-
նուոր մաղկանց որդիներս, և պէտք է լինենք այլ բոլորովին այլ
տեսակի մարդիկ: Երբէք մեր երկրում չկային ժողովրդի մասսայի
հետ արեան հարազատութեամբ կապուած, կրթուած մարդիկ...
Այդ արեանկան հարազատութիւնը պէտք է որ վառէր մեզ ջերմ
ցանկութեամբ—վերաշինել, լուսաւորել մեզ հարազատ մարդ-
կանց կեանքը, որոնք իրանց գոյութեան բոլոր օրերում միայն
գործում են, խեղդուելով խաւարի և կեղտի մէջ... մենք չպէտք
է որ խղճահարուելուց, ողորմելուց աշխատէինք կեանքի ընդար-
ձակման համար... մենք պէտք է այդ սննդը մեզ համար... որ-
պէսզի չզգանք անիծուած մենակութիւնը... Հտեսնենք վիհը
մեր՝ բարձունքներում կանգնածներին, և մեր հարազատները՝
այնտեղ ներքևում գտնուողների մէջ, որոնք մեզ վրայ վեր են
նայում իբրև իրանց աշխատանքով ապրող թշնամիների վրայ:
Նրանք մեզ իրանցից առաջ ուղարկեցին, որպէսզի մենք գըտ-
նենք նրանց համար ճանապարհ դէպի լաւագոյն կեանքը... իսկ
մենք հեռացանք նրանցից և կորանք, և մենք ինքներս ստեղ-
ծեցինք մեզ համար միայնակութիւն, լի անհանգիստ ունայնու-
թեամբ և ներքին երկճեղքուածութեամբ... Ահա մեր դրաման:
Բայց մենք ինքներս ստեղծեցինք նրան, մենք արժանի ենք այն

բոլորին, ինչ որ մեզ տանջում է: Այո, մենք իրաւունք չունինք լքցնել կեանքը մեր հեծեծանքներով»:

Եւ ահա այդ դրական տիպերից մէկը, կեանքի բարիքների խորթ զաւակ Վլասը, ինչպիսի ծաղրական ոտանաւորով է նշաւակութեան սիւնին կապում «ինտելիգենտին»:

Маленькіе нудные людишки
Ходятъ по землѣ моей отчизны,
Ходятъ и—уныло ищутъ мѣста,
Гдѣ бы можно спрятаться отъ жизни

Все хотятъ дешевенькаго счастья,
Сытости, удобства и тишины,
Ходятъ и все жалуются
Сѣренькіе трусы и лгны.

Маленькія, краденныя мысли...
Модныя, красивыя словечки...
Ползаютъ тихонько съ краю жизни
Тусклые, какъ тѣни, человѣчки. *)

Այդ մեղադրական ճառերին, դատաւիտումներին և մահաւանդ ոտանաւորին պատասխանում է մտրակուող ինտելիգենտներից մէկը, ինժեներ Սուսլովը, թափելով իր մաղձը հետեւալ խօսքերով:

Սուսլով. Թոյլ տուէք այժմ ինձ, աղօտ մարդուկիս, պատասխանել այդ... այդ... ներեցէք, չգիտեմ—ինչպէս անուանել ստեղծագործութեան այդ տեսակը:

Դուք, Վլաս Միխայլովիչ... ես ձեզ չեմ պատասխանի... Ես կը գիմեմ ուղղակի ձեր ներշնչման աղբիւրին... ձեզ Մարիա Լվովնա!.. Դուք, Մարիա Լվովնա, այսպէս կոչուած գաղափարական մարդ էք... Դուք այնտեղ խորքերում ինչ-որ խորհրդաւոր բաներ էք անում... Գուցէ մեծ, պատմական գործեր, այդ արդէն իմ բանը չէ!... Ակնյայտ է, դուք կարծում էք, որ

*) Փոքրիկ, նոզկալի մարդուկներ շրջում են իմ հայրենիքի հողի վրայ, շրջում և վհատած տեղ են որոնում, հւեր կարելի լինէր կեանքից թափնուել. բոլորն էլ ուզում են էժանագին բախտ, կշտութիւն, յարմարութիւններ և անգործութիւն, շրջում են և բոլոր ժամանակ դանդաղում, հառաչում այդ անգոյն վախկոտներն ու ստիկները: Փոքրիկ, գողացած մաքեր... Մոգային, գեղեցիկ բառեր... Սողում են կամացուկ կեանքի կողքով աղօտ, ինչպէս ստուերներ, այդ մարդուկները:

ձեր այդ դործունէութիւնը ձեզ իրաւունք է տալիս վերաբերուել մարդկանց վերեւից ներքեւ: Դուք ձգտում էք բոլորի վրայ ազդել, բոլորին ուսուցանել... Դուք լարեցիք այս պատանուն մերկացնող եղանակով... Բայց եթէ մենք ապրում ենք ոչ այնպէս, ինչպէս դուք էք ցանկանում, մենք դրա համար ունենք մեր պատճառները! մենք մեր երիտասարդութեան ժամանակ շատ յուզուեցինք և սովից շատ տանջուեցինք. բնականաբար, հասուն տարիքում մենք ուզում ենք՝ շատ և համեղ ուտել, խմել, ուզում ենք հանգստանալ... առհասարակ, վարձատրուել առատութեամբ ջանիլ օրերի անհանգիստ, սոված կեանքի փոխարէն... Ահա մեր հոգեբանութիւնը, որ դուք չէք հաւանում, Մարիա Լիովնա, բայց նա լիովին բնական է և այլ կերպ լինել չի կարող! Նախ և առաջ մանրէր, պատուելի Մարիա Լիովնա, և ապա միւս մնացած յիմարութիւնները... Ուստի թողէք մեզ հանգիստ!»...

Ինչպէս բերած կտորներից կարող է տեսնել ընթերցողը, Գորկին ուսական իրականութեան այլանդակ կողմերի զլխաւոր պատճառը գտնում է բարոյապէս փչացած, վախկոտ, դէպի հասարակական կեանքը անտարբեր ինտելիգենտի մէջ, և իր անզուսպ դայրոյթը թափում է այդ «մեղաւորներին» վրայ, իր ոգևորութեան մէջ մոռանալով որ, այնուամենայնիւ, մինչև այժմ Ռուսաստանում ոչ մի դասակարգ չի տուել երկրին այնքան զաղափարական, անձնագոհ անհատներ, կ'ասենք և մարտիրոսներ, ինչպէս հէնց այդ ինտելիգենցիան...

Մտրակողական—բարոզչական նպատակները, անշուշտ, արդարացնում են այդ միակողմանիութիւնը, որ պակասաւոր է դարձնում գրուածքը գեղարուեստական կողմից:

Շատ զօրեղ է գեղարուեստական կողմից Լէօնիդ Անդրէեւի «Կարմիր ծիծաղ» պատմուածքը, որի ընթերցումը վերգալ է տալիս ժամանակակից պատերազմների բոլոր արհաւիրքները և ցոյց է տալիս սարսափի կատարած աւերումները մարդկային զգայուն բանականութեան մէջ:

Պատմուածքը երկու ժանից է. առաջինում իր տպաւորութիւններն է պատմում այս պատերազմում երկու ոտները կորցրած մի սպայ, որ մարդասպանական արուեստի հետ ոչ մի առնչութիւն ունեցող, խաղաղ-կուլտուրական կեանք և կոմֆորտ սիրող գրականասէր է եղել և չար բախտի բերմամբ միայն ստիպուել է մասնակցել մասսային սպանութիւններին.— երկրորդ մասում խելագարութիւնից վախճանուած այդ դժ-

բախտ սպայի եղբայրն է պատմում. նա թէ անձամբ չի մասնակցել պատերազմում, սակայն կարգացածի, լսածի և կռուի զաշտից վերադարձած հիւանդներից ու գերիներից ստացած տպաւորութիւնների տակ, ինքն ես սկսում է կամաց-կամաց խելագարուել:

Ընթերցողին զաղափար տալու համար Լ. Անդրէեւի դուստրագեղ և հզօր գրչի այդ նոր արտադրութեան ժասին, մենք ստաջ կը բերենք այստեղ մի քանի կտորներ:

*

Հատուած վեցերորդ

... այդ մերոնք էին: Շարժումների այն տարօրինակ խճճուածութեան մէջ, որ վերջին ամսում հալածում էր երկու դուրբահոսակները, մեր և թշնամու, ըեկանելով բոլոր հրամանները և ծրագիրները, մենք հաւատացած էինք, որ մեր վրայ գալիս է թշնամին, այն է չորրորդ կորպուսը: Եւ արդէն ամեն բան պատրաստ էր յարձակման համար, երբ մէկը հեռադիտակով պարզ ջոկեց մեր նշանազգեստները, իսկ տասը բոպէից անց, ենթադրութիւնը դարձաւ հանգիստ և բարեբախտ վստահութիւն. այդ մերոնք էին: Եւ նրանք, ըստ երևոյթին, մեզ ճանաչեցին. նրանք մօտենում էին մեզ բոլորովին հանգիստ, և այդ անդորր շարժման մէջ զգացւում էր նրանց, ինչպէս և մեզ մօտ, նոյն բախտաւոր ժպիտը անտէրեկալ հանդիպման:

Եւ երբ նրանք սկսեցին կրակել, մենք առժամանակ չկարողացանք հասկանալ՝ այդ ի՞նչ է նշանակում, և դեռ ժրպտում էինք, — մեր վրայ թափուող և միանգամից հարիւրաւոր մարդիկ դուրս հանող՝ շրպանելի և զնդակների կարկառի տակ: Մէկը ձայն տուեց սխալմունքի մասին, ես հաստատ յիշում եմ այդ — մենք բոլորս տեսանք, որ այն թշնամին է և նշանազգեստը նրանն է, և ոչ մերը և առանց յապաղելու պատասխանեցինք կրակով: Այդ տարօրինակ կռուի սկզբից հաւանական է տասն և հինգ բոպէ անց՝ կտրուեց տարուեց իմ երկու ոտս, և ես ուշքի եկայ արդէն լազարէթում, անդամահատութիւնից յետոյ միայն:

Ես հարցրի թէ ինչո՞վ վերջացաւ կռիւը, բայց ինձ տուին խուսափողական, հանդարտեցուցիչ պատասխան, որից ես հասկացայ որ մենք ջարդուել ենք. իսկ յետոյ ես՝ անոտս, ուրախութեամբ համակուցի, որ այժմ ինձ տուին կ'ուղարկեն, որ ես այնուամենայնիւ կենդանի եմ — կենդանի եմ երկար ժամանակով, ընդմիջտ: Եւ միայն մի շաբաթից յետոյ ես իմացայ մի քանի

մանրամասնութիւններ, որոնք կրկին ինձ գցեցին երկմտութեան և նոր, դեռ ևս չփորձած երկիւղի մէջ:

Այո, ինչպէս երևում է, այդ մերոնք էին,—և մեր ումբով, մեր թնդանօթից, արձակուած մեր զինուորից, տարաւոտերս: Եւ ոչ ոք չկարողացաւ բացատրել, թէ ինչպէս այդ պատահեց, ինչ-որ բան մթնացրեց տեսողութիւնը, և ուրիշ զօրքի երկու զնդերը, մի վերստի վրայ իրար դէմ կանգնած, ամբողջ ժամ փոխադարձ կոտորում էին իրար, միանգամայն հաւատացած թէ գործ ունին թշնամու հետ: Եւ յիշում էին այդ դէպքի մասին դժկամութեամբ, կիսատ-պոստ խօսքերով, և—այդ ամենից զարմանալին է—զգացւում էր, որ խօսողներից շատերը մինչև այժմ չեն գիտակցում սխալմունքը: Աւելի ճիշտը, նրանք ընդունում են սխալը, բայց կարծում են, որ նա տեղի ունեցաւ աւելի ուշ, իսկ սկզբում նրանք իսկապէս գործ ունէին թշնամու հետ, որ բնդհանուր շփոթի ժամանակ ինչ-որ մի տեղ անհետացաւ և մեզ մատնեց մեր սեփական ումբերին: Ոմանք բացարձակ խօսում էին դրա մասին, տալով ճշգրիտ բացատրութիւններ, որ նրանց թւում էին ճշմարտամասն և պարզ: Ես ինքս չեմ կարող մինչև այժմ բոլորովին վստահաբար ասել, թէ ինչպէս սկսուեց այդ տարօրինակ թիւրիմացութիւնը, որովհետեւ հաւասարապէս պարզ տեսայ նախ մեր՝ կարմիր նշանագետը, իսկ յետոյ նրանցը՝ նաբնջադոյնը: Եւ ինչ-որ շատ շուտ բոլորը մոռացան այդ դէպքի մասին, այնպէս մոռացան, որ խօսում էին նրա մասին, ինչպէս իսկական ճակատամարտի մասին, և այդ իմաստով գրուած և ուղարկուած էին շատ, բոլորովին անկեղծ թղթակցութիւններ, եւ այդ կարդացի արդէն տանը: Դէպի մեզ, այդ կուում վիրաւորուածներին, սկզբում վերաբերւում էին մի քիչ տարօրինակ,—մեզ կարծես աւելի պակաս էին ափսոսում, քան միւս վիրաւորներին: Բայց շուտով այդ էլ անցաւ: Եւ միայն նոր դէպքեր, նման նկարագրուածին, և այն, որ թշնամու զօրքում երկու վաշտեր իսկապէս համարեա գլխովին իրար կոտորել էին, զիշերը ձեռամարտի բռնուելով—տալիս է ինձ իրաւունք մտածելու, որ այնտեղ սխալմունք էր պատահել:

Մեր բժիշկը, նա, որ անդամահատութիւն կատարեց, չոր, ոսկրոտ մի ծերուկ, որից փչում էր եօդոֆորմի, թամբաքուրի ծուխի և կարբոլեան թթուի հոտ, որ միշտ մի ինչ-որ բանի ժպտում էր դեղնաւուն սպիտակ, ցանցառ բեղերի միջով, աչքերը կկոցելով՝ առաջ.

—Ձեր բախտիցն է, որ դուք տուն էք գնում: Այստեղ ինչոր կարգի չեն բաները:

—Ի՞նչ կայ որ:

—Հէնց էնպէս: Կարգի չեն: Մեր ժամանակ աւելի պարզ էր բանը:

Նա մասնակցել էր վերջին եւրոպական պատերազմում, որ համարեա քառորդ դար առաջ էր եղել, և յաճախ հաճոյքով յիշում էր այն: Իսկ այս մէկը չէր հասկանում և ինչպէս նկատեցի, վախենում էր:

—Այո, կարդին չէ,—հոգոցով ասաց նա և ունքերը կիտեց, ծածկուելով թամբաքուրի ծխի ամպի մէջ:—Ես ինքս կը հեռանայի այստեղից, եթէ կարելի լինէր:

Եւ թեքուելով ինձ վրայ, շնջաց դեղին, ծխամզած բեղերի միջով:

—Շուտով այնպիսի վայրկեան կը հասնի, երբ ոչ ոք այս տեղից դուրս չի գնալ: Այո: Ոչ ես, ոչ ոք,—և նրա մերձեցած պառաւ աչքերում ես տեսայ նոյն սառած, բռն չաշածութիւնը: Եւ ինչ որ ահուելի, անտանելի, հաղարաւոր շէնքերի անկման նման մի բան երևաց ու անհետացաւ իմ գլխում, և, անից սարսափած, ես շնջացի:

—Կարմիր ծիծաղ:

Եւ նա առաջինն էր, որ հասկացաւ ինձ: Նա շաապ-շտապ գլխով արաւ և հաստատեց.

—Այո: Կարմիր ծիծաղ:

Բոլորովին մօտ նստելով կողքիս և չորս կողմը նայելով, նա շնջաց, արագ-արագ, ծերերին յատուկ ձևով, շարժելով սուր, սպիտակ մօրուքիկը:

—Դուք շուտով կը հեռանաք, և ձեզ ես կ'ստեմ: Դուք տեսե՞լ էք երբևիցէ կռիւը գժատնում: Ո՞չ: Իսկ ես տեսել եմ: Եւ նրանք ծեծկում էին, ինչպէս առողջները, հասկանում էք, ինչպէս առողջները:—Նա մի բանի անգամ բազմախորհուրդ ձևով կրկնեց այդ նախադասութիւնը:

—Որ ի՞նչ—նոյնպէս շնջումով և վախվիսելով հարցրի ես:

—Ոչինչ: Ինչպէս առողջները:

—Կարմիր ծիծաղ,—ասացի ես:

—Նրանց բաժանեցին ջրով:

Ես յիշեցի անձրևը, որ այնքան վախեցրեց մեզ կռուի ժամանակ, և բարկացայ:

—Դուք խելագարուել էք, բժիշկ!

—Ոչ աւելի, քան դուք: Յամենայն դէպս, ոչ աւելի:

Նա գրկեց ձեռներով սուր, պառաւային ծնկերը և բարակ ձայնով ծիծաղեց. և ուսի վրայից խեթ-խեթ աչքերը վրաս յառած, դեռ պահպանելով չոր շրթունքների վրայ այդ անսպասե-

լի և ծանր ծիծաղի արձագանքները, նա մի քանի անգամ խորամանկութեամբ աչքով նշան արաւ ինձ, իբրեւ թէ մենք նրա հետ միայն երկուսս գիտենք մի ինչ-որ շատ ծիծաղելի բան, որ ոչ ոք չգիտէ: Ձեռնածուլիւններ ցոյց տուող մոգութեան պրոֆեսսորի հանդիսաւորութեամբ նա վեր-վեր բարձրացրեց ձեռքը, սահուն իջեցրեց նրան և զգուշութեամբ, երկու մատնեւորով կպաւ վերմակիս այն ժապին, ուր պէտք է լինէին իմ ոտերը, եթէ նրանց չկտրած լինէին:

— Իսկ այս դուք հասկանո՞ւմ էք. — խորհրդաւոր ձևով հարցրեց նա:

Յետոյ նոյն հանդիսաւոր և բաղմախորհուրդ կերպով ձեռքով ցոյց տուեց մի շարք մահճակալներ, որոնց վրայ պառկած էին վիրաւորները, և կրկնեց.

— Իսկ այս դուք կարո՞ղ էք բացատրել:

— Վիրաւորներ, — ասացի ես: — Վիրաւորներ:

— Վիրաւորներ, — ինչպէս արձագանգ, կրկնեց նա: — Վիրաւորներ: Առանց ոտերի, առանց ձեռների, պատուում փորել-րով, ջախջախում կրծքերով, դուրս հանում աչքերով: Այդ դուք հասկանո՞ւմ էք: Շատ ուրախ եմ: Ուրեմն, դուք կը հասկանաք և այս...

Եւ նրա տարիքի համար անսպասելի ճկունութեամբ, նա շուռ եկաւ, կանգնեց ձեռների վրայ, օդի մէջ շարժելով ոտերը: Սպիտակ վերնագդեատը ներքեւ ծալուեց, երեսը արիւնով լըցուեց, և, յամառութեամբ նայելով վրաս տարօրինակօրէն շուռ տուած հայեացքով, նա դժուարութեամբ նետում էր կըցկտուր խօսքեր.

— Իսկ այս... դուք նոյնպէս... հասկանո՞ւմ էք:

— Դադարէք, — վախեցած շշնջացի ես: Թէ ոչ ես կը ճշամ: Նա շուռ եկաւ, բնական դիրք ընդունեց, կրկին նստեց մահճակալիս մօտ և, փնջալով, ուսուցանողի ձևով նկատեց.

— Եւ ոչ ոք այդ չի հասկանում:

— Երէկ կրկին կրակում էին:

— Երէկ էլ էին կրակում: Անցեալ օրն էլ էին կրակում, — ի նշան հաստատութեան գլխով արաւ նա:

— Ես ուզում եմ տո՛ւն վերադառնալ. — կարօտադին ասացի ես: — Բժիշկ, սիրելի, ես տուն եմ ուզում: Ես չեմ կարող մնալ այստեղ: Ես զագարում եմ հաւատալ, թէ տուն կայ, ուր այնպէս լաւ է:

Նա մի ինչ-որ այլ բանի վրայ էր մտածում, և ես լաց եղայ:

— Աստուած իմ, ես ոտներ չունիմ: Ես այնպէս սիրում

էի հեծանիւ նստել, ման գալ, վազվզել. իսկ այժմ ես ոտներ չունիմ: Իմ աջ ծնկանս ես ճօճում էի որդուս, իսկ նա ծիծաղում էր, իսկ այժմ... Անիծումս լինիք: Ինչո՞ւ գնամ: Ես միայն երեսուն տարեկան եմ... Անիծումս լինիք:

Եւ ես հեկեկում էի, հեկեկում էի, յիշելով իմ սիրելի ոտները, իմ արագ, ուժեղ ոտները: Ո՞վ խլեց նրանց ինձնից, ո՞վ համարձակուեց խլել նրանց:

—Լսէք,—առաջ բոխելը, մի կողմ նայելով:—Նրէկ ես տեսայ, մեզ մօտ եկաւ մի խելագար զինուոր: Թշնամու զինուոր: Նա համարեա բոլորովին մերկ էր, ծեծուած, չանդոտուած և սոված, ինչպէս անասուն. նա ամբողջապէս մազակոխուած էր, ինչպէս և մենք բոլորս, և նման էր վայրենու, նախնական մարդու, կապկի: Նա այս ու այն կողմ էր շարժում ձեռները, ծամածուծ էր, երգում և բղաւում, և վրայ էր յարձակում ծեծկուելու: Նրան կերակրեցին և դուրս վռնդեցին դաշտը: Ել ուր տեղաւորել նրանց: Յերեկ և գիշեր պատառոտուն, չարագուշակ ուրուականների նման թափառում են նրանք բլրից բլուր, յետ ու առաջ և ամեն ուղղութեամբ, անճանապարհ, աննպատակ, անապատան: Շարժում են ձեռները, հոճում, բղաւում և երգում, և երբ հանդիպում են իրար, սկսում են կոռոտել, և, գուցէ, չեն տեսնում իրար և անցնում են կողքով: Ինչո՞վ են նրանք կերակրւում: Նրեի, ոչնչով, և գուցէ, դիակներով, գաղանների հետ միասին, այն հաստ, ճաթելու չափ կուշտ վայրենացած շների հետ միասին, որոնք ամբողջ գիշերները կոռոտում են բլուրները վրայ և կաղկանձում: Գիշերները, ինչպէս թռչուններ՝ փոթորկից զարթած, ինչպէս այլանգակ թիթեռներ, նրանք հաւաքւում են կրակի վրայ, և բաւական է ցրտի դէմ խարոյկ վառել, որ կէս ժամում նրա մօտ բռնեն տառնեակ ճղճղան, գզգզուած, վայրենի սիւռէտներ, նման ցրտից դողդողացող կապիկների: Նրանց վրայ երբեմն կրակում են սխալմամբ, երբեմն դիտմամբ, համբերութիւնից դուրս եկած նրանց անիմաստ, վախեցնող ճիչից...

—Ես տո՛ւն եմ ուզում,—ճչում էի, խցելով ականջներս: Կարծես բամբակի միջով, խուլ և ուրուականի նման կտկսում էին իմ տանջուած ուղեղը նորանոր սարսափելի խօսքեր.

—...Նրանք շատ են: Նրանք մեռնում են հարիւրներով անդունդների մէջ, գայլային փոսերում, որ պատրաստում են առողջների և խելօքների համար, փշփշոտ մափտուէրների մնացորդների և ցիցերի վրայ. նրանք խառնւում են կանոնաւոր, խելացի պատերազմների մէջ և կոււում, ինչպէս հերոսներ միշտ

առաջնակարգ, միշտ աներկիւղ. բայց յաճախ խփում են իւրա-
յիններին: Ես նրանց հաւանում եմ: Այո՛ր ապէիս ես դեռ միայն
սկսում եմ խելքս կորցնել և այդ պատճառով հստել եմ և զրու-
ցում եմ ձեզ հետ, իսկ երբ բանականութիւնը իսպառ կը
թողնի ինձ, ես դուրս կը գամ դաշտ,—ես դուրս կը գամ
դաշտ, ես ձայն կը տամ, և կը հաւաքեմ իմ շուրջ այդ քաջե-
րին, այդ աներկիւղ ասպետներին, և պատերազմ կը յայտա-
բարեմ ամբողջ աշխարհին: Ուրախ խմբով, հուսալիւով և եր-
գելով, մենք կը մտնենք քաղաքներ ու գիւղեր, և ուր մենք
ացնենք, այնտեղ ամեն ինչ կարմիր կը դառնայ, այն-
տեղ ամեն ինչ կը սկսի պտտել և պարել, ինչպէս
կրակ: Նրանք, որոնք չեն մեռել, կը միանան մեզ, և մեր
քաջ զօրքը կ'աճի, ինչպէս հեղեղ, և կը մաքրի այս ամբողջ
աշխարհը: Ո՞վ ասաց, թէ չի կարելի սպանել, այրել և կողոպ-
տել...

Նա արդէն բղաւում էր, այդ խելագար բժիշկը, և իր ճի-
շով կարծես զարթեցրեց թմրած ցաւը նրանց, որոնց կուրծքե-
րն ու փորերն պատռոտուած էին, և աչքերը հանուած և ու-
տերը կտրած: Լայն, չանգւտող, լացող հառաչանքով լցուեց
հիւանդների դահլիճը, և ամեն կողմից դէպի մեզ շուռ եկան
զալուկ, դեղնած, հիւծուած դէմքեր, ոմանք առանց աչքերի,
ոմանք այնպիսի հրէշաւոր այլանդակութեան մէջ, կարծես զը-
ժոխքից վերադարձած լինէին նրանք: Եւ նրանք հառաչում էին և
լսում, և բաց դռնից զգուշութեամբ նայում էր աշխարհի վրայ
բարձրացած սև, անձև ստուերը, և խելագար ծերը ճշում էր,
տարածելով ձեռները.

—Ո՞վ ասաց, թէ չի կարելի սպանել, այրել և կողոպտել:
Մենք պիտի սպանենք, և կողոպտենք, և այրենք: Ուրախ, ան-
հոգ քաջերի մի վոհմակ՝ մենք կը կործանենք ամեն ինչ. նրանց
շէնքերը, համալսարանները և թանգարանները. ուրախ տղերք լի
բոցավառ ծիծաղով—մենք կը պարենք աւերակների վրայ: Իբրև
հայրենիք ես կը յայտարարեմ գոստունը. մեր թշնամի և
խելագար—բոլոր նրանց, ով դեռ չի խելագարուել. և երբ մե-
ծըս, անյաղթելիս, բերկրեալ կը թագաւորեմ աշխարհի վրայ,
ինչպէս նրա միակ տէր և տիրական,—ինչպիսի՛ ուրախ ծիծաղ
կը հնչի ամբողջ տիեզերքում:

—Կարմիր ծիծաղ,—ճշացի ես, ընդհատելով նրան.— Աղա-
տեցէ՛ք: Ես կրկին լսում եմ կարմիր ծիծաղ!

—Բարեկամներ,—շարունակեց բժիշկը, դիմելով հառաչող-
ներին, այլանդակուած ստուերներին:—Բարեկամներ, մենք
կ'ունենանք կարմիր լուսին և կարմիր արեգակ, և գաղանները

կ'ունենան կարմիր ուրախ մորթի, և մենք կը պոկենք նրանց կաշին,—ով չափազանց սպիտակ է, ով չափազանց սպիտակ է... Դուք չէք փորձել արխն խմել: Նա մի քիչ մածուցիկ է, մի քիչ տաք, բայց նա կարմիր է, և նա այնպիսի ուրախ կարմիր ծիծաղ ունի...

Ութերորդ հատուած

... Ինքնաեռի շուրջ, իսկական ինքնաեռի շուրջ, որից շողին ժայթքում էր, ինչպէս շոգեկառքից—մինչև անգամ լամպի ապակին մի քիչ մգապատուեց, այնպէս ուժգին էր բարձրանում շողին: Եւ թասերն էլ նոյնն էին, դրսից կապոյտ և ներսից սպիտակ, շատ գեղեցիկ թասեր, որ ընծայեցին մեզ դեռ մեր հարսանիքին: Քենիս ընծայեց—նա շատ լաւ և բարի կլին է:

—Մի՞թէ բոլորն էլ ողջ են,—անվստահութեամբ հարցրի ես, խառնելով շաքարը բաժակում արծաթէ մաքուր գդալով:

—Մէկը կոտորեցին,—ասաց կինս ցրուած. նա այդ ժամանակ բռնում էր բաց ծորակը, և նրանից գեղեցիկ և սահուն վազում էր տաք ջուր:

Ես ծիծաղեցի:

—Այդ ինչ՞իւ,—հարցրեց եղբայրս:

—Այնպէս: Դէ, մի անգամ էլ տարէք ինձ առանձնասենեակս: Նեղութիւն կրէք հերոսի համար! Պարապ մարապ մնացիք առանց ինձ, այժմ հերիք է, ես ձեզ կը ստիպեմ աշխատել—և ես կատակի համար, ի հարկէ, երգեցի. Мы храбро на враговъ, на бой, друзья спѣшимъ...

Նրանք հասկացան կատակը և նոյնպէս ժպտացին, միայն կինս չբարձրացրեց երեսը. նա նորից սրբում էր թասերը մաքուր ասեղնագործած սրբիչով: Առանձնասենեակումս ես կրկին տեսայ. երկնագոյն պատառներ, լամպը կանաչ լուսամփոփով և սեղանը, որի վրայ դրուած էր ջրով գրաֆինը: Եւ նա մի քիչ թողոտուած էր:

—Դէ մի քիչ ջուր ածէք այս տեղից,—ուրախ-ուրախ հրամայեցի ես:

—Ձէ՞ որ դու նոր թէյ խմեցիր:

—Ո՛չինչ, ոչինչ, ածէք: Իսկ դու,—ասացի ես կնոջս,—վերցրու բալիկիս և նստիր մի քիչ այն սենեակում: Խնդրում եմ:

Ես մանր կուժերով, վայելքով խմում էի ջուրը, իսկ հարևան սենեակում նստած էր կինս և որդիս, և ես նրանց չէի տեսնում:

—Այդպէս, լաւ է: Այժմ եկէք այստեղ: Բայց ինչո՞ւ որդիս այդքան ուշ չի պառկում քնելու:

—Նա ուրախ է, որ դու վերադարձել ես: Սիրելիս, գնան հօրդ մօտ:

Բայց մանուկը լաց եղաւ և ծածկուեց մօր ոտներէն արանքում:

—Ինչո՞ւ է նա լալիս,—տարակուսելով հարցրի ես և նայեցի շուրջս.—ինչո՞ւ դուք բոլորդ այդպէս գունատ էք, և լուռ էք, և ման էք զալիս իմ յետևից, ինչպէս ստուերներ:

Եղբայրս բարձր ծիծաղեց և ասաց.

—Մենք չենք լուռ:

Եւ քոյրս ասաց.

—Մենք բոլոր ժամանակ խօսում ենք:

—Ես կը գնամ ընթրիքի մասին կարգադրելու,—ասաց մայրս և շտապ-շտապ դուրս եկաւ:

—Այո, դուք լուռ էք,—անսպասելի վստահութեամբ կրկնեցի ես:—Առաւօտուանից հէնց ես չեմ լսում ձեզնից մի խօսք, միայն ես եմ դուռ տալիս, ծիծաղում, ուրախանում: Մի՞թէ դուք ուրախ չէք ինձմով: Եւ ինչո՞ւ դուք խոյս էք տալիս վերաս նայելուց, մի՞թէ ես այդքան փոխուել եմ: Ես հայելիներ էլ չեմ տեսնում: Դուք նրանց հետացրել էք: Տուէք այստեղ հայելին:

—Իսկոյն կը բերեմ,—պատասխանեց կինս և երկար ժամանակ չէր վերադառնում, իսկ հայելին բերաւ աղախինը: Ես նայեցի նրա մէջ, և ես արդէն ինձ տեսել էին վազոնում, վոկ-զալում—այդ նոյն երեսն էր, մի քիչ ծերացած, բայց ամենասովորականը: Իսկ նրանք, կարծեմ, սպասում էին չգիտեմ ինչու, որ ես կը ճչամ և ուշաթափ կ'ընկնեմ,—այնքան ուրախացան նրանք, երբ ես հանգիստ հարցրի.

—Այստեղ ի՞նչ անսովոր բան կայ:

Աւելի և աւելի բարձր ծիծաղելով, քոյրս շտապով դուրս եկաւ, իսկ եղբայրս ասաց վստահ և հանգիստ.

—Այո: Դու քիչ ես փոխուել: Մի քիչ ճաղատուել ես:

—Շնորհակալ եղիր և նրա համար, որ գլուխս մնացել է,—անտարբերութեամբ պատասխանեցի ես:—Բայց ո՞ւր են նրանք բոլորը փախչում. կամ կինս կամ քոյրս ու մայրս: Մի քիչ էլ ինձ քշիր, ման ածիր սենեակներում: Ինչ յարմար բազկաթոռ է, բոլորովին անադմուկ: Ո՞րքան էք վճարել: Իսկ ես արդէն փող չեմ խնայի, այնպիսի ոտներ կ'առնեմ, որ աւելի լաւ... Հեծանիլ:

Նա կախուած էր պատից, դեռ բոլորովին նոր, միայն առանց լցուած օդի, ներս ընկած բեղինի շրջանակներով: Յետեւ անի-

ւին կպել էր չորացած ցիւխի կտոր—վերջին անգամ զքօսնելուցս յետոյ: Եղբայրս լուռ էր և չէր շարժում բազկաթուր, և ես հասկացայ այդ լուռութիւնը և այդ անվճռականութիւնը:

—Մեր զնդում միայն չորս սպայ կենդանի մնացին,—դառնութեամբ ասացի ես:—Ես շատ բախտաւոր եմ... Իսկ այդ հեծանիւր վերցրու քեզ, էգուց վերցրու:

—Լաւ, ես կը վերցնեմ,—հեղութեամբ համաձայնուեց եղբայրս:—Մեզանում քաղաքի կէսը սուգի մէջ է: Իսկ ոտներդ —այդ, իսկ որ...

—Իհարկէ: Ես թղթատար (պոստալիօն) չեմ:

Եղբայրս յանկարծակի կանդ առաւ և հարցրեց.

—Իսկ ինչո՞ւ է դողդողում գլուխդ:

—Դատարկ բան է: Այդ կ'անցնի, ասաց բժիշկը:

—Եւ ձեռներդ:

—Այո, այո: Եւ ձեռներս: Ամէնը կ'անցնի: Քշիւր, խնդրում եմ, ձանձրացրեց կանգ առնելը:

Նրանք իմ տրամադրութիւնս փշացրին, այդ զժգոհ մարդիկ, սակայն ուրախութիւնս կրկին վերադարձաւ, երբ սկսեցին պատրաստուել անկողինս. իսկական անկողին, գեղեցիկ մահճակալի վրայ, մահճակալի, որ ես գնեցի նախ քան հարսանիքս, չորս տարի սրանից առաջ: Փռեցին մաքուր սաւան, յետոյ սըփառփեցին բարձերս, ծալեցին վերմակիս կողքերը,—իսկ ես նստում էի այդ հանդիսաւոր գործողութիւնների վրայ, և աչքերումս կանգնած էին արցունքներ՝ ծիծաղից:

—Իսկ այժմ շորերս հանիր և պառկեցրու,—ասացի կընծայ:—Ինչպէ՞ս լաւ է:

—Իսկոյն, սիրելիս:

—Շուտով:

—Իսկոյն, սիրելիս:

—Այդ ի՞նչ է:

—Իսկոյն, սիրելիս:

Նա կանգնած էր մէջքիս յետևում, տուալէտի մօտ, և ես իզուր էի շուռ տալիս գլուխս, նրան տեսնելու համար: Եւ յանկարծ նա ճչաց, այնպէս ճչաց, ինչպէս ճչում են միայն պատե՛րազմում:

—Այդ ի՞նչ է:

Եւ նետուեց դէպի ինձ, դրկեց, ընկաւ մօտս, թաքցնելով գլուխը կտրուած ոտերիս մօտ, սարսափով հեռանալով նրանցից և նորից վրայ ընկնելով, համբուրելով այդ կտորները և լալով.

—Դու ինչպիսի՞ն էիր: Ախր դու երեսուն տարեկան ես

միայն: Ջահիլ, գեղեցիկ էիր: Այս ի՞նչ է: Որքան անգութ են ժարդիկ: Ինչի՞ համար է այդ: Ո՞ւմ է այդ հարկաւոր: Դու, իմ հեզ, իմ խեղճ, իմ սիրելի, սիրելիս...

Եւ այդ ժամանակ նրա աղաղակից վրայ հասան նրանք բոլորը, և մայրս, և քոյրս, և զայեակս, և նրանք բոլորը լալիս էին, ինչ-որ ասում էին, թաւալւում էին ոտերիս տակ, և այդպէս լալիս: Իսկ շէմքում կանգնած էր եղբայրս, գունատ, բոլորովին սպիտակ, դողդոջուն ծնօտով և կլկտոցով աղաղակում էր.

—Ես այստեղ ձեզ հետ կը խելագարուեմ: Կը խելագարուեմ:

Իսկ մայրս սողում էր բազկաթուխ մօտ և արդէն չէր ճչում, այլ միայն խոխուում էր և գլուխը խփում անիւներին: Եւ ժաքուր, տփտփած բարձերով, կողքերը ծալած վերմակով կանգնած էր մահճակալս, նոյն այն մահճակալը, որ ես գնեցի՝ չորս տարի առաջ—հարսանիքիցս առաջ...

Բաւականանք այս երկու կտորով: Կարծում ենք բերած հատուածներից արդէն կարելի է գուշակել թէ որքան զօրեղ տպաւորութիւն է թողնում Լ. Անդրէեւի այդ պատմութեան վրա իր ամբողջութեան մէջ:

S.

Օ Ր Ե Ր Լ Է Ն Ե Ր Ը

Վ Է Պ

ՌԵՆԷ ԲԱՂԷՆԻ

II

Ք Ն Ն Ո Ն Թ Ր Ի Ն Ը

Հետեւեալ օրը առաւօտը բաւական առաջացած էր, երբ ժան վար իջաւ իր սենեակից, և երկեցաւ վերնագաւթի վրայ, շինուած՝ Սալերնի կարմիր քարից, ինչպէս ամբողջ տունը, որի երկու երկար աստիճաններով սանդուխները նայում էին պարկի կողմը: Նա հագել էր որսորդութեան և զբօսանքի զգեստ, որը ամենից աւելի դուր էր գալիս նրան, սե կաշուէ սրնքակալ, կապոյտ բրդէ վարդիկ և վերարկու և ծածկել էր թաղիքեայ գլխարկ, որի ժապաւէնի մէջ խրել էր վայրի աքաղաղի մի փետուր: Սանդուխների վերեւից հարցրեց.

—Որտեղ է հայրս:

Այն մարդը՝ որին ուղղուած էր հարցումը—ծառուղիի աւազները փոցխող պարտիզպանը—պատասխանեց.

—Պարոնը սղոցարանի գրասենեակումն է:

Երբ ժան Օրերլէ աչքերը բարձրացրեց, առաջին անգամ տեսաւ եղևնեայ անտառներով ծածկուած Վոթի լեռները, որոնց խոռոչները լեցուած էին ձիւնի շերտերով, իսկ սարերը վարազուրուած՝ ցածր ու արագասահ ամպերով: Հաճոյքից թրթռաց: Այնուհետև հայեացքը գցեց լեռների, այգեստանների, մարգագետինների վերջին զառիվայրերի վրայ, որպէս թէ կամենար վերստին իր յիշողութեան մէջ զրոշմել այդ վայրերի մանրամասնութիւնները, որոնց նորից էր գտնում երկար բացակայութիւնից յետոյ, նորից էր գտնում, մանաւանդ, այնտեղ բնակութիւն հաստատելու դիտաւորութեամբ: Երկար նայեց սղոցա-

*) Տէս «Մուրճ», № 2—3.

րանի կարմիր տանիքին, որ դրաւում էր Օրերլէնների կալուածքի կենդրոնը, ծխնելոյզները, այն բարձրագիւր շինութիւնը, ուր գտնուում էին էլէկտրական մեքենաները, Ալէէյմ գետի աջ ափին, և նրա մօտ, այն շինուածանիւթերի պահեստարանը, որտեղից զործարանն ստանում էր հարկաւոր առարկաները—ամեն տեսակ ծառերի դէղեր, գերաններ, տախտակներ, և մնացեալ այլ իրերը, որոնք ահագին բուրգերի և խորանարդների ձեով բարձրանում էին օձապտոյտ ծառուղիների և թաւուտների ետևում, բնակարանից երկու հարիւր մետր հեռու: Սղոցարանի տանիքի այլ և այլ կէտերից դուրս էին ժայթքում սպիտակ շողու ցայտեր և երկնքի ամպերի նման հիւսիսի քամուց հալում, լուծւում էին:

Երիտասարդը ուղղուեց նախ գէպի աջ, անցաւ պարկից, որը զցել և կանոնաւորել էր Երբեմն պ. Ֆիլիպ Օրերլէն և որը սկսում էր դառնալ բնութեան մի աւելի ազատ, աւելի ներդաշնակ անկիւն—և յետոյ կալիֆոնների, կնճնիների և եղևնիների կոճղերի կոյտի առաջից պտոյտ գործելով՝ գնաց թրխկացրեց երկարածիւղ շինութեան վերջին դուռը:

Մտաւ ապակեայ պալիլեօնը, որ գործարանատիրոջ աշխատասենեակն էր կազմում: Սա զրադուած էր սուբհանգալից ստացած նամակները կարդալով: Տեսնելով որդուն՝ թղթերը խփոյն դրեց սեղանի վրայ, ձեռքով մի նշան արեց, որը նշանակում էր. «ես քո այցելութեան էի սպասում. նստի՛ր», և, թիկնաթոռը մի քիչ յետ մղելով.

—Լաւ, դաւակս, տեսնե՛ք ի՞նչ ունեւ ինձ ասելու:

Պ. Ժոզէֆ Օրերլէ՝ մի արիւնային, դիւրաթեք և հրամայելու սովոր անձ էր: Իր ամելուած շրթունքների, կարճ ծնօտամօրուաի, իր զգեստների՝ միշտ մի քիչ բռնազրօսիկ՝ անթերիութեան, և իր շարժումների ու խօսքերի դիւրաբուղիս լինելու պատճառով, նրան ընդունել էին Ֆրանսիացի մի «նախկին դատաւորի» տեղ: Այսպէս դատողները մեղաւոր չէին: Մեղաւորը հանգամանքներն էին, որ պ. Ժոզէֆ Օրերլէին հեռացրել էին, հակառակ իր կամքին, այն ճանապարհից, ուր նա կամենում էր մանել, և որը պէտք է նրան առաջնորդէր գէպի մի որևէ հասարակական, դատային կամ վարչական պաշտօն: Նրա հայրը՝ գերդաստանի հիմնադիրը, Ֆիլիպ Օրերլէ, որը սերում էր կալուածատէր գիւղացիների մի ցեղից, հիմնել էր Ալէէյմում, 1850-ին՝ այդ մեքենավար սղոցարանը, որը շուտով բարգաւաճեց: Մի քանի տարուայ ընթացքում, նա դարձել էր մի հարուստ և հզօր հանձնաւորութիւն, ամենքից սիրուած, —որովհետև այդ բան ամար ոչինչ չէր խնայում—և, բացի այդ՝ շատ ազդեցիկ՝ առանցի

բնաւ նախագուշակելու այն դէպքերը, որ նրան պիտի մղէին մի օր իր ալղեցութիւնը դործ դնել Ալլաաի օգտին:

Երկրորդ կայսրութեան վերջին տարիներում, այդ գործարանատիրոջ որդին չէր կարող երբէք պաշտօնեայ դառնալու երազից հրաժարուել: Եւ այդ պատահեց: Նա իր դաստիարակութիւնն ստացել էր այդ ուղղութեամբ իսկ: Վաղուց հեռացած Ալլամից, ութ տարի շարունակ Լուի-լը-Գրան լիսէի աշակերտ, յետոյ իրաւաբանութեան ուսանող, քսան երկու տարեկան հասակում, Շարանտի նահանգապետի գիււանում պաշտօնակատար էր, երբ ծագեց պատերազմը: Նրա պետը, իր բարեկամ ալղասեցի մեծ գործարանատիրոջ հաճելի լինել կարծում էր, իր մօտ երկար ամիսներ, Անգուլէմի նահանգապետարանի պատերի ետեւ, վտանգից զերծ պահելով երիտասարդին: Բայց նա՝ իր մասնաւոր խնդրանքով վերջ ի վերջոյ մտաւ Լուաոի բանակը: Ժողէֆ Օրերլէ շատ քայլեց, շատ նահանջեց, ցրտից շատ նեղուեց, և կուռեց քաջարար, հաղուսդէպ պարագաներում: Երբ պատերազմը վերջացաւ, նա ստիպուեց ընտրութիւն կատարուելու Ֆրանսիայի և Գերմանիայի մէջ:

Եթէ նրան թողնէին իր սեփական կամքին, նա կը մնար Ֆրանսիացի և կը շարունակէր հետեւել իր վարչական ասպարէզին, որովհետեւ իշխանութեան համն առել էր և ինքն անձամբ չգիտէր, թէ ի՞նչ է նշանակում հպատակուել: Բայց հայրը նրան կանչեց Ալլաա: Պաղատում էր, որ արդէն սկսուած, յաջող գործը բարձի թողի չանէ: Նա ասում էր. «Յաղթանակը՝ իմ ճարտարարուեստը, ինդուստրիան դարձրեց գերմանական: Ես չեմ կարող իմ հարստութեան և ապագայի գործիքը խորտակել: Ես ասում եմ պրուսեացուն, բայց ես վերցնում եմ իմ ձեռքի տակ գտնուող, միակ միջոցը օգտակար կերպով կեանքս շարունակելու համար. Ֆրանսիացի էի, դառնում եմ ալղասեցի: Դու էլ նոյնն արա՛: Յոյս ունեմ, որ դա կը լինի կարճ ժամանակի համար»:

Ժողէֆ Օրերլէ հնազանդուել էր ճշմարիտ զգուանքով, զգուանք՝ ապրելու այդ Ալլէյմ գիւղում, կորսուած՝ Վոթերի խորքում: Այդ ժամանակներում, նա բանեցրել էր նոյնիսկ այնպիսի անխոհեմ լեզու, ունեցել էր այնպիսի անխոհեմ վարմունք, որոնց համար այժմ նա զղջում էր: Որովհետեւ յաղթանակը յաւերժացել էր, Գերմանիայի բախտը աւելի ամուր հիմքերի վրայ էր դրուել և երիտասարդը, իր հօր ընկերանալով և մի գործաշունչի ղեկավար դառնալով՝ զգացել էր իր շուրջը՝ Ֆրանսիական վարչութեան նման մի վարչութեան օ-

ղակաների կազմուելն և սեղմուելը, վարչութիւն, որ աւելի խիստ էր, և գիտէր աւելի լաւ հնազանդեցնել: Նա՛ ի փնաս իրան՝ նկատել էր, որ ամեն դէպքում, առանց բացառութեան, գերմանական իշխանութիւնները, ոստիկանները, դատաւորները, այն հանրային պաշտօնեաները, որոնց հետ նա հանապազօրեայ շփումն ունէր, ճանապարհի, երկաթուղու, ջրաբաշխութեան, անտառների, մաքսատան պաշտօնեաները պէտք է միշտ նրան մեղաւոր դուրս բերեն, երբ նրա հետ գործ ունենան: Այն չկամութիւնը, որին նա բաղկուում էր, հակառակ գերմանական հպատակ լինելուն՝ ամեն կողմ, գերմանական վարչութեան ամեն բաժանմունքներում, հետզհետէ աճեց և ստացաւ միանգամայն սպառնալից ընաւորութիւն նոյնիսկ Ալէէյմի տան բարգաւաճման համար, այն րոպէից սկսած՝ երբ, 1874-ին, պ. Ֆիլիպ Օրերլէ իր որդուն յանձնելով սղոցարանի ղեկավարութիւնը, տեղի տուեց այդ խեղճ, լքուած երկրի բնակչութեան թախանձանքին, որ ուզում էր կարգել և կարգեց նրան՝ Ռայխստագում իր շահերի ներկայացուցիչը, և Ալզասի բողոքող պատգամաւորներից մէկը:

Կեանքի այդ փորձաւորութիւնը, սպասումից յոգնելը, պ. Ֆիլիպ Օրերլէի հեռանալը, որ տարուայ մի մասը անց էր կացնում Բերլինում, զգալի կերպով փոխեցին գործարանի երիտասարդ ղեկավարի վարմունքը: Նրա նախկին աշխոյժը, թէ դէպի իր անձը և թէ դէպի ուրիշները, հուազում էր: Տեսնում էր, որ Ալզասի գիւղացիների հակա-գերմանական ցոյցերը հետզհետէ սակաւաթիւ և խոհեմ էին դառնում: Փրանսիայի հետ համարեա՛ն ոչ մի գործառնութիւն չէր կատարում. էլ ոչ մի Փրանսիացու այցելութիւն չէր ընդունում, թէկուզ գործի և առևտրի վերաբերեալ: Փրանսիան, որը այնքան մօտիկ էր, այնքան դրացի, դարձել էր որպէս մի պարբնապալատ, փակ երկիր, որտեղից ոչինչ չէր մտնում Ալզաս, ոչ ճանապարհորդ, ոչ ապրանք: Նրա ստացած լրագրներն անզամ, ոչ մի կասկած չէին թողնում, որ Ալզասը կամաց կամաց լքուում, մոռացւում էր. Փրանսիայի որոշ քաղաքագէտները, իմաստութեան և նախապաշտօնատութեան պատրուակի տակ այդ էին խորհուրդ տալիս:

Տաս տարուայ ընթացքում, պ. Ժոզէֆ Օրերլէ հաստատուած իշխանութեան դէմ գործածել, վերջնապէս սպառել էր ըմբոստութեան այն բոլոր ուժը, որ պարունակում էր իր նրկարագիրը: Նա դարձել էր rallié, այսինքն յարել, միացել էր գերման իշխանութեան: Մօնիկ Բիշլէրի հետ իր ամուսնութիւնը, որ ցանկացել և պատրաստել էր Ռայխստագում

Բիզմարկ իշխանի դէմ քուէարկող ծերունի և կրակոտ հայ-
րենասէրը, ոչ մի ազդեցութիւն չէր գործել պ. Ժողէֆ Օ-
րերլէի նոր արամադրութիւններէ վրայ, որոնք՝ նախ գաղտ-
նի՝ շուտով կասկածելի, յետոյ յայտնի, յետոյ հաստատ
դարձան և ապա գայթակղելի կերպով փոուեցին ամենքի առաջ:
Պ. Ժողէֆ Օրերլէ այդպիսով գերմանացիներին գրաւականներ,
յետոյ պատանդներ էր տալիս: Նա չափն անցկացնում էր:
Հնազանդութիւնից շատ աւելի դէնն էր գնում: Գործարանի
վերահսկիչները՝ (contremaîtres) որ Ֆրանսիական նախկին զի-
նուորներ, Պ. Ֆիլիպ Օրերլէի հիացողները, նրա՝ Ալզասի գեր-
մանացման դէմ մղած կռուի ընկերներն էին, նոր գործարանատի-
րոջ վարժունքից դժգոհ էին, պախարակում էին նրա ընթացքը:
Նրանցից մէկը, համբերութիւնից դուրս եկած՝ նրան ասել էր
մի օր. «Կարծում էք թէ շատ հպարտ ենք, որ ծառայում ենք
ձեզ նման մի ուրացողի մօտ»: Գործարանից արտաքսուել էր:
Իսկոյն նրա ընկերները նրա կողմն էին բռնել, միջամտել էին,
բանակցել, սպառնացել գործադուլ անել: «Լմա՛, գործադուլ ա-
րէք, գոչել էր գործարանատէրը. ես չափազանց ուրախ կը լի-
նիմ. դուք տաք-զուլս մարդիկ էք. ձեր տեղ գերմանացիներ
կը գնեն»: Սպառնալիքին չէին հաւատացել, բայց պ. Ժողէֆ
Օրերլէ քիչ յետոյ իրագործել էր այն՝ տագնապի մի այլ բողէ-
ում, որպէսզի չստէին թէ թոյլ մարդ է, մի բան, որից նա
վախենում էր աւելի՝ քան անարդարութեան մեղադրանքից, և
բացի այդ, նա մտածում էր, որ աւելի շահաւէտ է ալզասցի-
ների, հեղտութեամբ ընդվզող այդ մարդկանց տեղ գործածել
բողեցիներ և վիւրդեմբերգցիներ, որոնք աւելի կարգապահ են
և աւելի համակերպող: Այդպէս, սղոցարանի պաշտօնէութեան
մի քառորդը փոփոխուած էր: Գիւղի հիւսիսակողմում հաստա-
տուել էր գերմանական մի փոքրիկ գաղութ, գործարանատիրոջ
կողմից կառուցուած տներում. իսկ այն ալզասցիները, որոնք
մնում էին, դա պարզապէս իրանց ամենօրեայ հացը ձեռքից
բաց չթողնելու համար էր: Այս բոլորը տեղի էին ունենում
1882-ին: Հազիւ մի քանի տարի անցել էր, երբ լսեցին, որ պ. Օ-
րերլէ իր որդուն՝ Փանին՝ հեռացնում էր Ալզասից և ուղարկում
էր Բալիէր, Միւնիխի գիմնազիայում ուսման տալու համար: Նա
հեռացնում էր նոյնպէս իր աղջկան՝ Լիւսիէնին, և յանձնում էր
նրան՝ ամենաթունդ գերմանականութեամբ տոգորուած մի հիմ-
նարկութեան, Բադէն-Բադէնի գիշերօթիկ Միւնզներ ուսումնա-
րանի անօրինուհու խնամքին: Հասարակական կարծիքը ամենից
աւելի այս վերջին կարգադրութիւնից վրդովուեց: Նա զայրա-
ցաւ ալզասական դատաւարակութեան և ազդեցութեան այդ

ուրացումի գէտ: Նա խզնում էր տիկին Օրերլէին, որ բաժանում արդէն իր որդուց, այժմ էլ զրկում էր իր աղջկան զաստիարակելու իրաւունքից, որպէս թէ նա անարժան լինէր դրան: Բոլոր նրանց, որոնք պախարակում էին իրան՝ հայրը պատասխանեց. «Նա այդ արի նրանց օգտի համար: Նա կորցրի իմ կեանքը, չեմ ուզում որ նրանք էլ կորցնեն իրանցը: Ապագայում, երբ խելահաս լինին, թող իրանք ընտրեն իրանց ճանապարհը: Բայց ես չեմ ցանկանում, որ նրանք՝ հէնց իրանց երիտասարդ հասակից՝ պարիա աղլասեցիների ցանկում դասուեն, դասակարգուեն և պաշտօնապէս արձանագրուեն:» Երբեմն և աւելացնում էր. «Միթէ չէք ըմբռնում, որ այն ամեն զոհողութիւնները, որ ես անում եմ, անում եմ միայն իմ պաւակների համար: Նա ինձ զոհում եմ: Բայց չկարծէք թէ ես չեմ տառապում:»

Նա, արդարև, տառապում էր. տառապում էր մանաւանդ նրա համար, որ գերմանական վարչութեան վստահութիւնը չէր կարողանում գրաւել: Այդքան ջանքերը չէին վարձատրւում ցանկալի կերպով: Ճիշտ է, պաշտօնեաները սկսում էին շոյել, սիրաշահել, որոնել պ. Ժողէֆ Օբերլէին, և նոյնիսկ շատ «Kreisdirectors»-ներ պարծենում էին այդ թանկագին յաղթանակի համար բարձր իշխանութեան մօտ, բայց, այնուամենայնիւ, հսկողութիւնը չէին դադարեցնում նրա վրայից, աշխատելով հանդերձ հաճոյակատար լինել, չափից աւելի պատուել նրան հրաւէրներով: Նա զգում էր վարանքը, հազիւ ծածկուած՝ յաճախ բրտօրէն ակներև անվստահութիւնը իր նոր տէրերի, որոնց ցանկանում էր զուր գալ: Վստահութեան արժանի էր արդեօք: Արդեօք առանց յետին մտքի՞ վճռել էր գերմանացի դառնալ: Բաւականաչափ հիացում տածում էր դէպի գերմանական հանճարը, գերմանական քաղաքակրթութիւնը, գերմանական վաճառականութիւնը, գերմանական ապագան: Պէտք էր շատ հիանալ, ու շատ բաների վրայ:

Այդ հարցերի պատասխանը հետզհետէ դրական էր դառնում: Այդ երևում էր այն ցանկութիւնից, որ նա ունէր իր որդուն՝ Ժանին մտցնելու գերմանական ատենակալութեան մէջ. այդ երևում էր և նրանից, որ երիտասարդին շարունակում էր սխտեմատիկ կերպով Ալլասից հեռու, մի տեսակ հարկադրուած աքսորի մէջ պահել: Իր կլասիկական ուսումը վերջացնելուց, 1895-ի գարնանից սարուայ վերջերում աւարտման քննութիւնը յաջողութեամբ տալուց յետոյ, Ժան մտել էր Միւնխիի համալսարանը՝ իբրև իրաւաբանութեան ուսանող: Երկրորդ տարին նա շարունակել էր Բոննի և Հայդելբերգի համալսարաններում, յետոյ իր licence-ի քննութիւնը, Referendar examen-ը

անցկացրել էր Բերլինում: Վերջապէս, չորրորդ տարին Բերլինում մի փաստաբանի մօտ իբրև stagiaire, իբրև օգնական ծառայելուց, և օտար երկրներում մի երկար ճամբորդութիւն կատարելուց յետոյ, երիտասարդը վերադառնում էր իր հայրենական տունը, որպէս զի նախ քան զինուոր գրուելը մի քիչ հանգիստ վայելէ: Իսկապէս ասած՝ միենոյն մէթոտը մինչև վերջը պահպանւում էր: Ուսանողական կեանքի առաջին տարիները ընթացքում, անգամ արձակուրդների ժամանակ, բացի ընտանիքում անցկացրած մի քանի օրերից, նա ճամբորդում էր: Վերջին տարիներում, նա մինչև անգամ ոտք չէր կոխել Ալշէյմ:

Վարչութեան կասկածները վերջ ի վերջոյ փարատուել էին: Ալզասի պաշտօնեաների և պ. Ժոզէֆ Օրերլէի միջև ընդհանուր մերձեցման գլխաւոր արգելքներից մէկը անհետացել էր արդէն: Բողոքող ալեգարդ պատգամաւորը, 1890-ին, քաղաքական կեանքից բաշուել էր հիւանդութեան պատճառով: Այդ բոլորից սկսում էին նրա որդու համար ժպիտները, խոստումները, ընդերկար թախանձուած շնորհները: Պ. Ժոզէֆ Օրերլէ այժմ համոզուած էր, այն բարգաւաճումից, որ ստացել էին իր գործերը հոնոստեան երկրներում և նոյնիսկ աւելի հեռուններում, օրինադանցութեան դէպքում իրա կամ իր գործակալտարները դէմ կազմուած տեղեկագրերի նուազումից, ամենափոքր—առաջ ամենից աւելի ամբարտաւան—պաշտօնեաների դէպի իրան շուայլած ակնածութեան նշաններից, այն հեշտութիւնից, որով նա կարողացել էր վիճելի հարցերը, ստացել թոյլտուութիւններ, ձեւել կանոնադրութեան այս կամ այն կէտը—այս և շատ ուրիշ նշաններից նա համոզուած էր, որ կառավարական ու պին, ներկայ՝ ամեն տեղ, ամեն տեսակ տրիդի (galon) մարդկանց մի բազմութեան մէջ մարմնացած՝ նրան այլ ևս թշնամի չէր: Նրան ցոյց էին տալիս բարեացակամութեան աւելի դրական փաստեր: Անցեալ ձմեռ, մինչդեռ Լիւսիէնը Միւնխէնէր պանսիօնից վերադարձած՝ սիրուն, սրամիտ, գիւթիչ՝ պարուած էր Ստրասբուրգի գերմանական սրահներում, հայրը խօսակցում էր մըտերմօրէն կայսրութեան ներկայացուցիչների հետ: Նրանցից մէկը, Ստրասբուրգի նահանգապետը, կոմս Ֆոն Կասսըվից, որը հաւանականաբար գործում էր բարձրագոյն հրամանով, հասկացրել էր, որ կառավարութեան անախորժ չէր թուի բնաւ, եթէ պ. Ժոզէֆ Օրերլէ՝ իբր պատգամաւոր իր թեկնածութիւնը դնէր Ալզասի գաւառներից մէկում, և որ վարչութիւնը կլսապաշտօնապէս իր աջակցութիւնը չէր վրանայ բողոքող նախկին պատգամաւորի որդուն:

Այս հեռապատկերը պ. Օրերէին հրճուեցրել էր: Վերա-
կենդանացրել էր փառասիրութիւնը այդ մարդու մէջ, որ
մինչև այժմ իր արժանապատուութեան, իր բարեկամութիւն-
ների, յիշատակների զհարերութեան համար շատ խղճուկ
կերպով վարձատրուել էր: Այդ հեռապատկերը՝ հանգամանք-
ների պատճառով ընկճուած պաշտօնեայի այդ խառնուածքին
տալիս էր մի որոշ նպատակ, վերադարձնում էր նրան իր
նախկին ուժն և պահանջկոտութիւնները: Պ. Օրերէն նրանում
տեսնում էր իր ծածուկ արդարացումը: Նա մտածում էր, որ
շնորհիւ իր կորովի, իր արհամարանքի գէպի ցնորքը, իր պայ-
ծառատեսութեան թէ ի՞նչ բան կարելի էր և ի՞նչ բան անկարե-
ւի, կարող էր յուսալ իրա համար մի ապագայ, հասարակական
կեանքի մէջ մասնակցութիւն, մի դեր, մի գործունէութիւն,
որը կարծում էր թէ վերապահուած է միայն իր որդուն: Եւ
այսուհետև, եթէ երբեք կասկածը զար պաշարել իր միտքը,
այդ պատասխանը բաւական էր ամեն տարակոյս չքացնելու,
բաւական էր իր վրէժը հանելու մի քանի տղէտ գիւղացիների
համը նախատինքից, որ դիտմամբ նրան չտեսնել էին ձեռ-
ցնում, երբ հանդիպում էին ճանապարհին, և մի քանի ստրազ-
բուրգցի կամ ալշէյմցի բուրժուաների վիրաւորանքից, որ
նրան բարկում ու չէին բարկում:

Ուրեմն իր որդուն պիտի ընդունէր հոգեկան մի այնպի-
սի տրամադրութեամբ, որը բոլորովին տարբեր էր անցեալից:
Այսօր, երբ գիտէր, թէ Ալզաս-Լոռէնի կառավարութեան մօտ
ինքը մեծ յարգանք ու համարում է վայելում, այնքան էլ փոյթը
չէր, որ իր որդին կէտ առ կէտ գործադրէր իր նախապէս
գծած ծրագիրը: Ժան իր հօր ծառայութիւն մատուցել էր ար-
դէն, ինչպէս Լիւսիէնը, որ մատուցանում էր: Նա եղել էր մի
շարժառիթ, մէկն այն պատճառներից, որոնք առաջ էին բերել
գերմանական վարչութեան կարծիքի այնքան ակնկալուած փո-
փոխութիւնը: Անկասկած նրա գործակցութիւնը գեւ ևս օգ-
տակար կարող էր լինել, բայց ոչ անհրաժեշտ, և հայրը, իր
որդու Բերլինից գրած վերջին նամակների մէջ թագնուող մի
քանի ակնարկներից և լռելեայն հասկացրուած մտքերից դու-
շակում էր—ակնարկներ և մտքեր, որոնք նրան էլ չէին զայ-
րացնում այնքան, որքան առաջ—որ իր որդին, գուցէ չհետևի
այնչափ խնամքով պատրաստուած գերմանական աստիճանա-
թեան ասպարէզին, և գուցէ հրաժարուի փաստաբանի մօտ
վերջին երեք տարուայ ծառայութեան պտուղներից և պետա-
կան քննութիւններից:

Սրանք էին անս խորհրդածութիւններն այն մարդու, որը

իր կեանքում առաջնորդուել էր զուտ եսասիրութիւնից, այն րոպէին, երբ նա պատրաստուում էր իր որդու այցելութիւնն ստանալ, որովհետեւ նա ժանին նշմարել էր՝ և տեսել, որ նա գալիս է պարկի միջով: Պ. Օբերլէ իրա համար շինել էր տուել, սղոցարանի մի ծայրում, մի տեսակ վանդակ, կամ նաւի կամրջակ (paserelle), որտեղից կարող էր ամեն բանի վրայ հսկել: Մի պատուհանը նայում էր դէպի շինադործարանը, chantier-ն: Այդ պատուհանից պ. Օբերլէ դիտում էր շինագործարանը փայտ փոխադրող կամ այնտեղից փայտը տեղափոխող մարդկանց շարժումները: Մի ուրիշը՝ բաղկացած ապակեպատ կրկնակի շրջանակից, դործարանատիրոջ թոյլ էր տալիս հետեւելու հաշուապահներին, որոնք իր սենեակի համանման մի սենեակում, պատի երկարութեամբ նստած՝ աշխատում էին: Երրորդից, այսինքն ապակեայ միջնորմից, որ նրան բաժանում էր արհեստանոցից, իր աչքի առաջ պարզուում էր ամբողջ գործարանի անսահման սրահը, ուր ամեն տեսակ մեքենաներ, թոկերով շարժող սղոցներ, ատամնաձև անիւներ և ատաղձագործի զանազան գործիքներ ուղորկում, կտրում, ծակում էին ծառի կոճղերը, որ մեքենայէս դրւում էին նրանց առաջ: Պ. Օբերլէ շրջապատուած էր ջրագոյն կանաչով ներկուած, ցածր տախտակորմերով, էլէկտրական, մանիշակաձև լամպերով, ձայնատու կոճակներով, որ շարուած էին պլնձեայ մի սկուտեղի վրայ, որը կազմում էր գրասենյանի ճակատը, մի հեռախօսով, մի գրելու մեքենայով, սպիտակ ներկուած, թեթև աթոռներով, որոնք ցոյց էին տալիս, թէ նա սիրում է յստակ գոյները, կեանքի յարմարութիւններ ընձեռող նորութիւնները և դիւրաբեկ տեսքով առարկաները:

(Կը շարունակուի)

ՔՆՆԵԿԸՏՈՒԻՆ ԵՒ ՄԸՏԵՆԵԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Գր. Վանցեանի «Հայ հեղինակներ» զրքի առիթով:

Միջնակարգ դպրոցների համար յօրինուած այս դասագիրքը գալիս է մեր քարոզ տար առաջ նորաբողոք, իսկ այժմ վաղաթառամ մանկավարժական գրականութեան մէջ՝ իբրեւ մի նոր երևոյթ՝ երկու զգալի պահանջ լեցնելու համար. աւելի բարձր նիւթեր տալու հասունացած աշակերտներին ընթերցանութեան համար և կենսագրական տեղեկութիւններ՝ այդ իսկ նիւթերն արտադրող հեղինակներին ժառին *): Սկսեալ այն օրից, երբ մեր մանկավարժական աշխարհի հորիզոնը խաւարեց, մենք տարաբախտաբար ձեռնաթափ եղանք և լքուած դրութեան մէջ թողինք նաև հրատապ հարցերը: Բայց մինչև երբ... Ուստի թող ինձ թոյլ արուի գէթ այսօր՝ այս ձեռնարկի առիթով՝ դուրս գալ սովորական մատենախօսական ակնարկների նեղ սահմանից և աւելի ընդարձակ հորիզոն բանալ ընթերցողի առջև:

Ընթերցանութեան դասագրքերի պատմութիւնը մի տեսակ ընտրող պատմութիւն է պատմական որոշ շրջաններում տիրող իդէալների, այն սիրելի իդէալների, որոնցով այս կամ այն դարի առաջաւոր մարդիկ ձգտել են տոգորել նաև դեռահաս սերունդը և՛ այն մայրեկ իրանց փայփայած իդէալների աշխարհը: Երբ որ նոր արեւ ծագի մեր մանկավարժական հորիզի վրայ, այն ժամանակ կը ներկայացնեմ մեր հարցասէր ընթերցողների համար պատրաստածս օտար և հայերէն ընթերցարանների համառօտ պատմութիւնը, իսկ հիմա՝ այդ արեւի նշոյլներին՝ ի տես՝ բաւականանում եմ մի քանի թուղիկ ակնարկներով:

Թերթելով քաղաքակիրթ ու կիսաքաղաքակիրթ ազգերի մանկավարժական պատմութեան էջերը՝ տեսնում ենք, որ ինչպէս նրանց անցեալում, նոյնպէս և ժամանակակից յետա-

*) Գոնէ ես այդպէս եմ հասկանում այս զրքի կոչումը: Ծ.

մնաց ժողովրդներին մէջ, սկզբները վարժապետներին բացառապէս կամ աւելի հետաքրքրել են ընթերցանելիք նիւթերի ձեւը՝ քան բովանդակութիւնը: Թէ այս գաղափարը որպիսի խոր արժատներ էր գցել հազարաւոր տարիների ընթացքում, այդ ցոյց են տալիս գերմանական երեւի մանկավարժներից մէկի՝ Դիստէրլէգի՝ հետեւալ խօսքերը. «Որովհետեւ ընթերցման մօտաւոր նպատակը նոյնիսկ ընթերցումն է, և ոչ թէ նախադասութեանց մէջ պարունակուած է ճշմարտութիւնը, ուստի ընթերցարանն այնպէս պէտք է կազմուած լինի, որ աշակերտի ուշադրութիւնը նախադասութիւնների բովանդակութիւնից նրանց ձեւերին դառնայ»: Այս անհաւատալի էր այնպէս չէ, ընթերցող, այո՛, բայց և այնպէս իրողութիւն է և առհաւութեան (ատաւիզմի) մի ուշադրաւ օրինակ:

Նաև մանկավարժական աշխարհի ապագայ բարօրութեան համար բարեբաղդաբար դոյութիւն է ունեցել հին, լուսաւոր Յունաստանը իր պանծալի Աթէնքով, որի գրական, գեղարուեստական, փիլիսոփայական ու քաղաքական բարձրագոյն կատարելութեան հրուանդանից ջերմ ու պայծառ շուրք են սփռուել կրթական աշխարհի վրայ: Առաջին անգամ յունական խորաթափանց ոգին էր, որ հասկացաւ թանձրացեալից վերացականին անցնելու բնական պահանջը. ժողովրդի և ազգի վեհագոյն զգացմունքների, մեծ մտքերի արտայայտիչ բանաստեղծներն ու իմաստասէրներն է, որ ըմբռնեցին թէ պէտք է գեոահաս սերունդի միտքն ու սիրտը զբաղեցնել ու արգասաւորել: Հռովմայեցիք՝ մինչև Յունաստանին տիրելը, ժողովրդական կրթութիւնը գրել կարգալու մէջ էին տեսնում, իսկ յետոյ միայն՝ յոյն մանկավարժների հետևողութեամբ՝ Հոմերոս ու Վիրգիլիոս տուին գեոահաս սերունդի ձեռքը և նրանց պարապեցրին պատմաբաններով ու ճարտասաններով: Եւ որովհետեւ յոյնի իղէալը բարձրագոյն, բազմակողմանի կատարելութեան հասած մարդն էր, նա այդպիսի մարդեր պատրաստելու հետամուտ եղաւ. իսկ հռովմայեցին՝ համաձայն իր իղէալներին՝ պետական, ճարտասան մարդիկ պատրաստեց: Այլ հին ազգերից պարսկականը աւելի ուշադրութիւն է դարձրել ֆիզիքական կրթութեանը. սեմական ազգութիւններից մանկավարժական տեսակէտով իսրայէլացոյց կեանքում գերակշռել է կրօնական տարրը, իսկ արաբական իղէալը գիտութիւնն է եղել: Հին Հայաստանի կրթական ուղղութեան վրայ ամենից շատ ազդած պիտի լինէին, նայելով յարաբերութիւնների սերտութեանը՝ նախ պարսկականը, ապա քրիստոնէայ Յունաստանի կրօնական իղէալները և այնուհետև միջնադարեան սրբաւստիքական շկոլան ու մեր վերա-

ծընութեան շրջանում էլ՝ եւրոպական և գլխաւորապէս գերմանական մանկավարժական հայեացքները, անմիջական կերպով, կամ ուղղակի միջոցով:

Գերմանական նախկին քրիստոնէական ուսումնարաններն էլ կրօնական ուսմունք էին տալիս, իսկ աշխարհիկ ուսմունքը վերապահուած էր ծնողներին: *) Ընթերցարանների խական շրջանը՝ նոյնիսկ Գերմանիայում, մէկ դարից շատ առաջ չէ սկսուել: Ժամանակակից գաղափարով ընթերցարաններ կարող էին երեան գալ ժողովրդական բանաստեղծութեան, տուրքատուների շնորհով, որոնք ասպետական շրջանից յետոյ մի առանձին ակդեմիկոն ունեցան գերման ժողովրդի կրթական գործի վրայ: Ռէալական ուղղութեան կարապետներ հանդիսացան Բակոնը Անգլիայում, Ռատկէն Գերմանիայում, Կոմենսկին Բոհեմիայում 16 և 17 դարերում. և ապա, 18-րդ դարում, Ռուսսօն Ֆրանսիայում Ռոբինզոնի պատմութիւնը մեծ ոգեւորութեամբ ջատագովեց՝ իրրե լաւագոյն ընթերցարան, որովհետեւ այս գրքում նա տեսաւ իր սիրելի իգէալները ներկայացրած, քաղաքակրթական պատմական աստիճանները վիպական ձևով այնպէս գրաւիչ կերպով պատկերացրած: Ապա Ռուսսօյին այս տեսակէտով ջերմաջերմ հետեւորդ հանդիսացաւ Գերմանիայում Հերրարտ-Յիլէրեան շկոյան 19-րդ դարի առաջին կիսից մինչև մեր օրերը: Այս մանկավարժական սխառեմով ուսուցման առարկաները դասաւորուում են քաղաքակրթական պատմական աստիճաններին համապատասխան. իւրաքանչիւր տարեշրջանի դասագիրքը կենտրոնական գիրք է բռնում դասընթացի մէջ և, որքան որ հնարաւոր է, կապակցութեան, առնչութեան մէջ է դրւում վեր առած տարուայ գիտելիքների հետ: Գրական բաժինը պէտք է ժողովրդի գլխի ու սրտի, մտածածի ու բանաստեղծածի լաւագոյն և հաւատարիմ պատկերը ներկայացնէ: Բանաստեղծութիւնները պէտք է արձակ գրուածքների հետ կապակցուեն՝ իրար լրացնելու և պարզաբանելու համար: Փոխանակ շինծու, մտացածին յօդուածների՝ պէտք է տալ ժողովրդական կեանքից նկարագրութիւններ, պատմական հանուածներ ականատեսների կենսալի աղբիւրներից, որ առաջին հրապոյր ունին, հայրենագիտական ու աշխարհադրական նիւթեր, գործնական գիտելիքներից արհեստի, գիւղատնտեսութեան, քաղաքատնտեսութեան վերաբերեալ նիւթեր: Ընթերցարանը այսքան տարրեր ամփոփելով սակայն, չպէտք է ոչ հանրագիտական

*) Ճիշտ հակապաշտկերը Ամերիկայում և այլ մի քանի երկրներում այժմ տիրող ձգտումներն:

դառնայ և ոչ էլ ստրկական դեր կատարէ այլ և այլ գիտութեան վերաբերմամբ: Այս դասագիրքը պէտք է որոշ քաղաքակրթական շրջանի բազմակողմանի արտայայտիչը հանդիսանայ, ընթերցանութեան այնպիսի սիրելի գիրք դառնայ, որ ապագայում էլ, երբ այս օրուայ աշակերտը ընտանիքի հայր դառնայ, սիրով ձեռք առնէ այն:

Մարդիկ երկար ու ձիգ դարերէ ի վեր ուսուցման ինչպէս այլ, նոյնպէս էլ ընթերցարանների նիւթեր ընտրելու ու դատաւորելիս՝ առհասարակ, ղեկավարուել են նրանց դիւրութեան ու զփուարութեան աստիճաններն ի նկատի ունենալով, որ, ինքն ըստ ինքեան, ուղեցոյց սկզբունքներ չէր կարող տալ մեր ձեռքը: Իսկ երբ որ անցեալ 19-րդ դարում մարդկային իմացականութեանը յաջողուեց վերջապէս խելամոխի, աւելի խորը թափանցել տիեզերական գաղտնիքների մէջ, երբ նա տեսաւ որ բոլոր մարմինները՝ շնչաւոր թէ անշունչ՝ ենթակայ են եղել կազմակերպման (էվոլյուցիա) կամ կազմալուծման (գիստոլիւցիա) անասան օրէնքին, երբ բնագէտ ու հոգեբան իրանց կողմից մանրակրկիտ գնողութեան ենթարկեցին բուսական ու կենդանական կեանքը, այն ժամանակ նաեւ մանկավարժական աշխարհի վրայ նոր լոյս ծագեց: Կենդանաբանը տեսաւ, որ մարդը՝ կենդանական աշխարհում բարձրագոյն կատարելութեան հասած այս էակը՝ ինքն ըստ ինքեան մի կարճատեւ կրկնութիւն է կենդանական կեանքի պատմութեան: Այս կենդանու սաղմը՝ իր գոյութեան առաջին վայրկեանին մեզ ներկայացնում է այն կենդանական վիճակը, որ թագաւորել սկսեց հողագնդի վրայ, հէնց որ հնարաւոր եղաւ այդ: Մարդկային սաղմի հետագայ օրերի և ամիսների կազմուածքն ու կեանքը հետզհետէ բարդուելով ներկայացնում են անցեալում ու ներկայումս գոյութիւն ունեցող կենդանիների հիմնական յատկութիւնները, ամենաստոր դասակարգից մինչև ամենաբարձրը: Եւ ահա, երբ գիտութիւնը այստեղ հասաւ, այն ժամանակ արդէն զփուար չէր հոգեբաններին հետամուտ լինել կենդանիների հոգեկան կեանքի համընթաց ուղղութեանը Ֆիզիքականի հետ: Այնուհետեւ մանկավարժութեանն էլ մնում էր միայն մի քայլ յառաջ երթալ և ասել. բնւ է որքան որ այսքան դարեր խարխափեցին խաւարի մէջ. դեռահաս մարդու մէջ բուն ձգտում կայ նաեւ հոգեով մի առ մի ապրիլ այն քաղակրթական—պատմական լեանքը, որ անցել է մարդկութիւնը չնայելով անաւոր քայքայումների, մեծամեծ յետաշրջումների:

Այս փրկարար խօսքը լսուեց Գերմանիայում Հերբարտ-Յիլլէրեան շիւլայից, որի յառաջադիմական իդէաները սակայն

սկզբում իրրե աղանդ ընդունուեցին պահպանողական մանկավարժական աշխարհից: Բայց այդ երկու մեծ մանկավարժների եռանդուն աշակերտները ոչ միայն չվհատուեցին, այլ գիտութեանց նորանոր յայտնութիւններով զինուած անյողդողդ յառաջ մղեցին այս մանկավարժական սխտէմը, որ ապագայի սխտէմն է: Յիլլերականները ի նկատի ունենալով իրանց ժողովրդական ուսումնարանների 8 ամեայ դաւընթացը բազաբաղթական-պատմական նիւթերը 8 շրջանի վերածեցին և այնպէս դուրս եկաւ, որ կարծես թէ չսփուած ու ձեռած էր: Համառօտ ուրուագծենք այդ աստիճանները, որոնք իսկապէս 7 ախլիքական շրջաններ են ներկայացնում:

Ա. Առասպելական դարաշրջան: 5—6 տարեկան մանկան մտքին համապատասխան է (կոնգէնալ) նախադրւոյական շրջանում կենդանական կեանքից վեր առած առակները (ֆաբլ), ապա հէքլաթները, որոնք շարունակում են նրա ուշք ու միտքը գրաւել նաև ուսումնարանական կեանքի առաջին շրջանում 6—7 տարեկան հասակում: Նա սիրում է դեռ մնալ իր վառ երևակայութեամբ փայլայած առասպելական այդ հմայիչ աշխարհում, որ մարդկութիւնն էլ ստեղծել էր իր մանկական հասակում: Այս բանաստեղծութեանց մէջ դեռ սաղմային դրութեամբ նիրհում է ազգային բանաստեղծութիւնը իր բազմազան ճիւղաւորութիւններով, այս հէքլաթների մէջ են ամփոփուած ժողովրդական կենդանի լեզուն, նրա պատմութիւնը, հաւատալիքը և օրէնքը, որ հետագայ դարաշրջաններում հետզհետէ իրանց արգասաւոր ծիւերն արձակում են բանահիւսութեանց մէջ: Այնուհետև մարդկութիւնը մտնում է՝

Բ. Որսորդական կամ Ռոքինզոնեան շրջանը, երբ նա՝ պատանի մարդկութիւնը՝ արդէն սկսում է կատածանքով վերարերուիլ երևակայական երևոյթներին և ձգտում է ոտք կոխել բնական երևոյթների պատճառարանութեանց, աշխարհը: Ռոքինզոնի պատմութիւնը ներկայացնում է մեզ մարդու մղած ահաւոր ու տեղական կռիւր բնական ոյժերի դէմ և վերջնական յաղթանակը՝ շնորհիւ հնարագիտութեանց ու արհեստների: Ռոքինզոնին իսկապէս պէտք էր զրկել կուլտուրական բոլոր միջոցներից, նոյնիսկ յիշողութիւններից և ապա թոյլ տալ որ նա ինքնուրոյն կերպով, սեփական ոյժերով իր գլխի ճարը տեսնէր: Ի հարկէ, այդպիսի մի անհատ շատ առաջ չէր գնալ այդպիսի պայմաններում, այս պատճառով էլ երևի հեղինակը տուել է նրա ձեռքը այդ թէև աննշան պատրաստի միջոցները: Որսորդական շրջանին յաջորդում է՝

Գ. Դիւզազնականը, որ նախընթացի ու յետագայ պատմական շրջանի միացուցիչ օղակն է կազմում: «Քաղել առանց ցանկելու», ահա այս կեանքի նկարագիրը: Հետևաբար պէտք է լինէին ցանոգներ՝ երկրագործներ ու երկրագործութիւն: Բնական (վայրենի) կեանքին հետեւց դիւցազնականը. վայրի գիշատիչ կենդանիների ոյժը երբեմն հիացման առարկայ դարձած լինելով՝ այժմ այդ զգացմունքը փոխանցուեց անսովոր ֆիզիքական ոյժով օժտուած հսկաներին ու տիտաններին:

Դ. Նահապետական դարով բացուում է մարդկութեան պատմական կեանքի դուռը: Հրէաների տիպոր նահապետական կեանքը իր պարզութեամբ ու գեղեցկութեամբ ի ընէ հմայել է ժողովուրդները, այդ կեանքին վերագառնալը սիրելի իղձ է դառել նրանց համար: Ժամանակի և տարածութեան հեռաւորութեան, բնաստեղծական գրաւիչ նկարագրութեանց շնորհիւ՝ նահապետական այդքան իղէալականացրած կեանքի բնորոշ յատկանիշն է սակայն ընտանիքի անդամների՝ անսլայման ննազանդութիւնը մեծին՝ ընտանիքի հօրը և մօրը: Այս դարի գլխաւոր պարագմունքն է եղել խաշնարածութիւնը, որի հետ սերտ առնչութիւն ունեն նահապետական կեանքի պայմանները: Բայց հասաւ ժամանակ, երբ հրէական ժողովուրդի անդամները՝ ճակատագրի բերմամբ՝ արդէն եղիպտոսում սկսեցին միմիանց ընդհանուր շահերով սերտ կապուած զգալ: Այս համայնակեցութիւնը նոր պայմաններ յառաջ բերեց և նոր շրջանի՝

Ե. Դատաւորների դարի սկիզբը դրեց: Մովսէսը այլևս հնար չունենալով ամբողջ ժողովրդի մէջ ծագած վէճերը քննելու, դատելու՝ զանազան աստիճանի օգնական դատաւորներ նշանակեց, իրան միայն գլխաւոր գործերի դատաւարութիւնը վերապահելով: Եւ ահա այսպէս հիմք է դրւում պետական կազմակերպութեանը, որ պահանջում էր հաստատուն բնակութիւն, որ իր հետ բերեց հողագործութիւնը: Աղգերի պատմական կեանքում դատաւորներին յաջորդում են դատաւորի դեր կատարող թագաւորները, որոնցից յետոյ բացուում է իսկական՝

Զ. Թագաւորի դարաշրջանը: Ժողովուրդը իր զարգացման այս շրջանում բարձր է լինում ոչ միայն կոյր հնազանդութիւնից, այլ և նա գիտակցական հնազանդութիւնից անցնում է լիակատար ինքնագիտակցութեան աստիճանին: Նրա համար օրէնքը ճշնում չէ, այլ ներքին ազատութեան աղբիւր: Նա խելամուտ է լինում, հասնում է այն գիտակցութեանը, որ էաւորեալ ազատութիւն վայելելու համար պէտք է որ մարդս ինքն էլ մերձաւորի ազատութիւնը, իրա-

ուները յարգէ: Սակայն այդ ներքին ազատութիւնը տարաբախտաբար զեռ իդէալ է համարուում իրական կեանքի մէջ նաև մեր լուսաւոր օրերում. տնտեսական արդարութիւնը, որ լցնելու է հարուստի և աղքատի մէջ դոյութիւն ունեցող անդունդը, կարծես զեռ անիրագործելի փափաքներ պիտի մնան մեր ժամանակակից կուլտուրական աստիճանում: Թաղաւորների դարաշրջանում ծագկած արհեստին ու արուեստին յաջորդեց՝

է. Դործարանական կեանքը. ազգերը քաղաքական ազատութեան հետամուտ եղան: Այս վերջին դարաշրջանը իր հետ բերեց տնտեսական, քաղաքական, քաղաքատնտեսական նորանոր, բազմակողմանի, բարդ պայմաններ, որոնց շնորհով պետական կազմակերպութիւնը նորանոր աւելի արագ էվոլուցիայի ենթարկուեց: Մենք՝ այս մեծ ու խորհրդաւոր երևոյթների վկաներս՝ պարտական ենք դեռահաս սերունդը հասցնելով ժամանակակից կուլտուրական աստիճանին՝ մոցնել այդ ձգտումների աշխարհը և, որքան որ հնարաւորութիւն ունենք, ուղեցոյց հանդիսանալ ապագայ կուլտուրական փրկաւէտ յոյսերին հասնելու մեծ գործում:

Քաղաքակրթութեան պատմական ընթացքը այսպէս ուրուագծելուց յետոյ, պէտք է դիտել որ, իհարկէ ոչ մի ժողովուրդ և ոչ մի ազգ անցած չէր կարող լինել այդ աստիճանները առանց մեծամեծ քայքայման, զգալի յետադիմական յեղաշրջումների: Այս ուրուագիծը ներկայացնում է մեզ միջին իդէալական դրութիւններ. որքան որ մի ազգ աւելի է մօտեցել այս բնական զարգացման աստիճաններին, այնքան աւելի հիմնաւոր ու բարձր կուլտուրայի է հասել:

Մի ազգ, ինչպէս օրինակ հայոցն է, որքան էլ որ կուլտուրական բուռն ձգտումներ ունեցած լինէր, իր պատմական կեանքի երկտր ու ձիգ շրջաններում ահաւոր ցնցումների ենթարկուելու դատապարտուած լինելով՝ կուլտուրական աստիճանները անսայթաք բարձրանալու հնարաւորութիւնից զուրկ պիտի եղած լինէր: Մեր ազգը՝ ի սէր կուլտուրայի՝ իր չարաբաստիկ անցեալով կարող է մարդկութեան անդամների մէջ քաղաքակրթական զգալի կորուստներ, մեծամեծ անկումների ենթակայ եղած տիպար ազգ հանդիսանալ:

Մի երջանիկ օր սկսած, և մի անբախտ օր փոշինների մէջ թաղած մանկավարժութեան ընդարձակ ձեռնարկիս ուսուցման նիւթերի բնական հիմունքները գտնելու համար՝ սրանից տասներկու տարի առաջ դիմեցի Paedagogische Studien մանկա-

վարժական հանդէսի միջոցով այն մեզ պէս կիսակուտուրական ազգերի մանկավարժներին, որոնք ինձ պէս աշակերտել էին Նոյն Հերբարտ-Յիլլէրեան շկոլային: Խնդրել էի լուսաբանել, եթէ նրանք երբէք զբաղուել են այն խնդրով, թէ արդեօք ի՞նչպէս պէտք է որոշուէին մեզ պէս ազգերի կուտուրական աստիճանները, երբ նրանք պատմական անցեալում ահագին ելեւջների են ենթարկուել. խնդրել էի պարզել, թէ ի՞նչպէս պէտք է այս կիսաքաղաքակիրթ ազգերի պատմական շրջանները առնչութեան մէջ դնել համամարդկային շրջանների հետ: Բաւական ժամանակ սպասելուց յետոյ սակայն, վերոյիշեալ հանդէսի խմբագիրը պատասխանեց, որ իմ առաջարկը ոչ մի արձագանք չգտաւ, և որ, քանի որ այս խնդրի սկզբնաւորութիւնը չէ արուած, նախ ես հանդէսին ուղարկեմ իմ խորհրդածութիւնները: Եւ ես հարկադրուեցի վարանմունքս յաղթահարելով՝ ձեռքիս տակ գտնուած պատմական սուղ միջոցներից օգուտ քաղելով՝ մի այդպիսի փորձ անել նախ «Մուրճի» 1895 թ. 1—4 համարներում: Որքան որ ինձ հնարաւոր եղաւ, քաղեցի մեր քաղաքակրթական պատմական կեանքի ուրուագիծը ընդհանրականին համընթաց, շատ անգամ լոկ նմանողութեան (անալոժիայի) վրայ հիմնուելով: Նոյն գրուածքով դիմեցի մեր բանասէրներին աշակցութիւն հայցելով և բանը տարաբաղաբար հէնց այստեղ էլ կանգ առաւ:

Ուշադրաւ երևոյթ է, որ այս մեծ խնդիրը չէ վրիպել հայ մանկավարժներին *) հայեացքից: Այս սկզբունքին զործնականապէս հետեւել են մեզանում Բահաթրեանցը, Աղայեանցն ու Մանգլինեանցը իրանց ընթերցարաններով: Առաջինը ներկայացրեց հէքիաթական աշխարհը, վերջինը դիւցազնական ու նահապետական աշխարհները, իսկ Աղայեանցը իր «Ուսումն մայրենի լեզուի» ա. և բ. ընթերցարաններում հէքիաթների հետ խառն տալիս է դիւցաներգութեան ու նահապետական կեանքի վերաբերեալ նիւթեր: Այնուհետեւ այս տեսակէտից ուշադրութեան արժանի են Յ. Նազարեանցի «Ընտիր հատուածները», մեր հայրենիքի անցեալի ու ներկայի կուտուրայից խառն նիւթեր, զետեղուած մի գրքում՝ աւելի հասունացած աշակերտների համար: Տէր Ղևոնդեանցի ընթերցարանները, որ

») Թող ներեն յանդգնութեանս այն հրապարակախօսները, որոնք հայ ազգի մէջ մի «միակ մանկավարժ» տեսան: Մեծ կուրիօզ էր. գերմանական մանկավարժական հանրագիտութեանը մի քանի հայ մանկավարժների առնչումներ էր տալիս, իսկ մերոնք այնքան խստապահանջ դուրս եկան, որ միոյ չընդունեցին:

սկզբներում, եթէ կարելի է այսպէս ասել միջազգային բնաւորութիւն էին կրում, հետզհետէ մօտեցան այն աղբիւրներին, որոնցից որ նիւթերը պէտք է քաղուէին: Նոյն շաւղով ընթացել է նաև Յ. Արարաշեանցը: Աղայեանցը շարունակում է չորրորդ տպագրութեամբ իր «Ուսումն մայրենի լեզուի» ձեռնարկում երրորդ ու յաջորդ տարիների համար տալ զանազան արձակ ու չափածոյ ընտիր նիւթերի հետ նաև մեր ժողովրդի կեանքից նկարագրութիւններ դիւցազներգութիւններ ու հէքիաթներ: Կ. Կուսիկեանցի և Լ. Սարգսեանցի «Մայրենի խօսքը»՝ երրորդ և չորրորդ տարիների համար կազմուած՝ հմտօրէն ընտրուած այգախի նիւթերից զատ պարունակում է իրրև կուտուրայի արտայայտիչ նիւթեր մեր առաջին վերածնութեան շրջանից՝ հինգերորդ դարից՝ և նահապետական կեանքից վեր առած հատուածներ և հայրենի աշխարհից ու կեանքից նկարագրութիւններ:

Արդ՝ այս ասպարէզում գործողներին առջև դրւում է հետեալ խնդիրը. արդեօք ժամանակը չէ՞ հասել մեր ցրուած ոյժերը կենտրոնացնելու մեր ցիր ու ցան եղած կուտուրական նիւթերը հաւաքելու, ընտրելու, դասաւորելու, իրար հետ բնական առնչութեան մէջ դնելու, որպէսզի մեր դեռահաս սերունդը միջոց ունենար աւելի խորը թափանցելու իր ազգի պատմական անցեալի մէջ, ճանաչել և գիտակցօրէն գնահատել սովորէր նրա կեանքի կուտուրական անընկճելի ձգտումները յուսալի, խրախուսական, հատու երևոյթները: Բանասէրների ու մանկավարժների մի ձեռնհաս ընկերակցութիւն, բաղկացած այս մեծ պահանջի կարևորութեանը խելամուռ և այս մտքով ոգևորուած մարդկանցից *) կը կազմէր մի մանրամասն ուղեցոյց ծրագիր, աշխատանքը կը բաժանէր մասնադիտական տեսակէտներով և այսպիսով հնարաւորութիւն կ'ունենար մի արգասաւոր, գեղեցիկ գործ առաջացնելու: Եւ այն ժամանակ՝ այսպիսի լուրջ և միահամուռ աշխատութեան ընթացքում՝ երևան կը գային այն նիւթերի զգալի պակասութիւնները, որոնք անհրաժեշտ էին այս կամ այն կուտուրական պատմական դարաշրջանի արտայայտիչ պատկերը լրացնելու, ամբողջացնելու համար: Կը զգացուէր պահանջ այս կարևոր պակասորդները անալոգիայի հիման վրայ, այլ աղբիւրի անցեալից վեր

*) Անհաւանական չէ, որ արդէն գոյութիւն ունեցող ընթերցարանների յօրինողներից մի քանիսը այս առաջարկութեան համալիրէին և միացնէին իրանց աշխատութեան արդիւնքները ընդհանուր գործին, որոշ պայմաններով:

առած նիւթերով լրացնելու: Ինչ զբաղման մէջ էլ որ այսուհետեւ մնան այն ուսումնարանները, ուր հաղարարը հայ մանուկներ են սովորում, մենք չենք կարող այլևս անտես առնել կամ յետաձգել այս կարևոր աշխատութիւնը: Ահա, իմ համոզմունքը:

—

Այժմ դառնալով այս խորհրդածութեանցը առիթ ներկայացնող «Հայ հեղինակներ» ձեռնարկին՝ մեզ առաջնորդող սկզբունքները պարզելուց, յետոյ՝ հիմա հեշտ կը լինի որոշել նրա նշանակութիւնն ու զիրքը արդէն գոյութիւն ունեցող ընթերցարանների շարքում և ուրուագծած ծրագրի մէջ: Պ. Վանցեանի գիրքը հետեւալ հատուածներին է բաղկացած. 1. Բառաւոր վերականութիւն, 2. Գրականութիւն, 3. Վերածնունդ, 4. Արեւելեան բաժին, 5. Ազգագրութիւն, 6. Պատմական, 7. Ճամբորդական և 8. Բանաստեղծութիւններ: Յօրինողը յառաջաբանը այս տողերով է սկսում. «Մեր նպատակն է երկու կամ երեք ամիսի հատորներում տալ մեր գրականութեան և լեզուի զարգացման պատմութիւնը, հեղինակների կենսագրութիւնը և նրանց լաւագոյն երկերից հանած նմուշներով՝ սկսած հնագոյն անցեալից մինչև նորագոյն ժամանակները»: Ուրեմն պ. Վանցեանը խոստանում է մեզ՝ այս և հետեւալ գրքերում, ներկայացնել հայ գրականութեան ու լեզուի զարգացման պատմութիւնը: Բայց խնդիրն այն է թէ՛ նա ի՞նչ սկզբունքներով պիտի ղեկավարուի իր ծրագիրը իրագործելու համար: Եթէ գրականութեան ու լեզուի զարգացման պատմութիւն է այս, ապա ուրեմն հետեւալ հատորներում պէտք է զետեղուած լինին գրականութեան աւելի բարձր արտադրութիւններ, թէ՛ բովանդակութեան և թէ՛ ոճի տեսակէտներով: Եւ յօրինողը հետեւալ հատորներին վերապահել է խրիմեանի, Այվազովսկու, Սաբաթեանի, Չոպանեանի, Մասեհեանի, Նար-Դոսի և այլոց երկերից հանուելիք նմուշները: Ալիշանից, Պէշիկթաշլեանից, Դուրեանից, Խ. Պատկանեանից, Շահաղիլից, Ահարոնեանից... յետոյ վերոյիշեալ հեղինակները տալով՝ արդեօք պ. Վանցեանը հետևողականութեամբ վարուած կը լինէր: Այս դասաւորութիւնը ինձ համոզիչ չէ թուում: Եւ եթէ վեր առած նմուշները արեւելեան ու արեւմտեան հայաբարբառների զարգացումը ներկայացնելու համար են, հապա ինչո՞ւ, օրինակ՝ Պարոնեանից վեր առած նմուշները իսկական բարբառով են, իսկ Ալիշանինը, Սրուանձտեանինը՝ արեւելեանի վերածուած:

Դալով այս առաջին հատորի նիւթերի դասաւորութեանը՝

«Բանաւոր գրականութիւնից» *) յետոյ, ըստ իս՝ պէտք է դըրուէին «Գրականութիւն» հատուածի տակ՝ ա.) Առաջին վերածնունդ ե. դարում, բ.) Անկում, գ.) Նորագոյն վերածնունդ արեւմտեան և արեւելեան հայերիս մէջ առանձին-առանձին: Պ. Վանցեանի ստորաբաժանմունքները պարզ ու հետեղական չեն: Ծրգ «Ազգագրութիւն» Ծրգ «Ճամբորդական» հատուածները թէև հետաքրքրական նիւթերից կազմուած, բայց իր սխտեմական նիւթերի հետ անմիջական առնչութիւն չունին. Ծրգ «Պատմական» հատուածը՝ հնից ու նորից պատմական հատուածներ ու երկու պատմական տեսութիւններ է պարունակում, իսկ Ծրգ և վերջին հատուածը մի ժողովածու է մեր նորագոյն կովկասեան բանաստեղծներից՝ Բացի Շանթից, Չարբից («Կիսակովկասցիներից») ու մի քանի՝ օտարազգի գրականութիւնից վեր առած՝ նիւթերից:

Պ. Վանցեանի ձեռնարկի նիւթերի ընտրութեան ու դասաւորութեան վերաբերեալ զուտ գրական խնդիրները վերապահելով աւելի ձեռնհաս բանասէրների քննադատութեանը, ես իբրև մանկավարժ՝ այս գրքի մէջ չեմ տեսնում հայ լեզուի ու գրականութեան զարգացման պատմութիւն, այլ միջնակարգ դպրոցների չորրորդ կամ հինգերորդ դասարանների տակաւին տհաս աշակերտների մէջ դէպի ազգային գրականութիւն և հեղինակները հարցասիրութիւն առաջացնող մի ուշագրութեան արժանի աշխատութիւն: Գրականութեան պատմութիւնից մենք կը սպասէինք որ նկարագրուէր հեղինակների ու նըրանց երկերի զարգացման ուղին, այն ազգայինը հայ և օտար գրականութիւնից, որոնց շնորհով նըրանց երկերը այս կամ այն արտայայտութիւնն են ստացել: Մենք չենք տեսնում համեմատութիւններ, բնորոշումներ կային: Այս՝ իր տեսակում մեր դասագրքերի մէջ միակը՝ ապագայում աւել էլ կը գնահատուէր, եթէ իւրաքանչիւր հատուած աւելի ճոխ ու բազմակողմանի լինէր («Բանաւոր գրականութիւն» և «Գրականութիւն» հատուածները, ըստ իս՝ աւելի կարօտ են կատարելագործման): Յետոյ՝ մեր հեղինակների կենսագիրները շատ անհաւասար արժէք ունին. մէկինը բաւականին հետաքրքրական, իսկ միւսինը՝ որ պակաս արժէք չունի, չոր ու ցամաք: Այս հեղինակներին դեռ անտեղեակ աշակերտների մէջ մնայուն, տեղական հարցասիրութիւն առաջացնելու համար պէտք էր աւելի պարզ

*) Արեւելեան հայոցս մէջ գործածուող «Բանաւոր գրականութիւն» կամ «Անգիր գրականութիւն» դարձուածները աւելի լաւ չէր լինի «անգիր բանահիւտութիւն»-ով փոխարինել.

քնորոշել իւրաքանչիւրի գործունէութեան նկարագիրը, բարձրակէտը և այս շրջանի արգասիքները. ինչ որ անհնարին է, երբ մի երկու նմուշներ են առաջարկուում, ինչպէս, շատ անգամ, այս ձեռնարկի մէջ:

Գիտեմ որ այս ամենը մի մարդու ոյժերից վեր է, կամ պահանջում է մի անհատից երկար ու ձիգ տարիների ծանր և անխոնջ աշխատութիւն: Բոլոր ասածներիցս կարծեմ ակներև է, որ հաւաքական ու բազմակողմանի ոյժերը՝ այս՝ ասպարէզում, աւելի կարճ ժամանակի ընթացքում, անհամեմատ աւելի կատարեալ գործ կ'առաջացնէին *): Իսկ եթէ այս նիւթերը լրացնելով դասաւորէինք քաղաքակրթական պատմական աստիճաններով՝ մի՞թէ աւելի ազդու չէին լինի նրանց տպաւորութիւնները: Օրինակ՝ «Ոսկեզարի վերածնութիւն» հատուածը կազմէինք «Հայ հեղինակներ», «Գրականութիւն» հատուածից վեր առնելով «Հայոց գրերի գիւտը», «Քրիստոնէական գրականութեան սկիզբն ու բարգաւաճումը», պատմական հատուածից «Վասակի վերջին օրերը», աւելացնէինք սրանց վրայ Ռ. Պատկանեանից «Քաջ Վարդան Մամիկոնեանի մահը», «Եղիշէն» և այլն ու այսպէս շարունակէինք առնչունակ նիւթերը խտացնելով ու կենտրոնացնելով որոշ իղէանների, որոշ զգացմունքների աշխարհի շուրջը:

Այստեղ վերջ եմ տալիս խօսքիս այլևս հնարաւորութիւն չունենալով մտնել մանր գրախօսական դիտողութեանց մէջ և շեշտում եմ, որ պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակները» գնահատելի և դասատուններին յանձնարարելի աշխատութիւն է: Թող յօրինողի այս «առաջին փորձը» փորձեն ուսումնարանները և տեսնեն, թէ այս գիրքը հրքան հարցասիրութիւն առաջացրեց աշակերտների մէջ դէպի հայ հեղինակներն ու նրանց երկերը:

Ե. Տէր Միրաքեանց

«Միտւ երգիչ» — Նախապէս Քուչակի երգերը — մշակեց Գէորգ Ասատուր.
Թիֆլիս, 1905, գ. 40 կողմէ:

Մեր հին գրականութեան ամենախնայաւոր, ամենաքնքուշ ու գունագեղ ծաղիկներից մէկի, Նահապետ Քուչակի՝ եթէ ոչ յայտնագործելը, գոնէ կատարեալ լոյսի մէջ դնելը

*) Վերջերս Թիֆլիսում այս բանի վրայ մտածողներ եղել են. մի անգամ էլ խորհրդակցել են մի բանի անձեր:

պէտք է վերագրել պ. Արշակ Զօպանեանի: Ճիշտ է, նրանից առաջ Տէվկանց և Կոստանեան, իրանց «Հայերգով» և «Միջնադարեան հայոց տաղերի ժողովածու»-ով հարթել էին նրա ճանապարհը, բայց գլխաւորապէս պ. Զօպանեանն է, որ «Նահապետ Քուչակի Դիւան»-ի առանձին հրատարակութեամբ Քուչակի դէմքին տուեց իր իսկական նշանակութիւնը:

Նրանք, որոնք հետաքրքրութիւնն ունեցան Քուչակի տողերը կարգալու ուշադրութեամբ, առանց խրտնելու նրանց արտաքին, քիչ ռամիկ, օտարոտի կեղեից, կարող պիտի լինին համարձակ հաստատելու, որ Քուչակը մէկն է մեր մեծագոյն բանաստեղծներից: Քուչակ բանաստեղծ է յղացումով, ներշնչումի անկեղծութեամբ, պատկերների դասյլելի երաժշտութեամբ, բանաստեղծ, վերջապէս, մինչև հոգու խորքը:

Արդ, պ. Գէորգ Ասատուր ստանձնել է մի մեծ պատասխանատուութիւն, մշակել Քուչակը, աւելի հասարակ լեզուով սրբագրել, գեղեցկացնել:

Առաջին հարցը, որ բնականօրէն ներկայանում է մեզ այս դէպքում, այն է, թէ, պ. Ասատուր ո՞ւնի եթէ ոչ աւելի—որովհետև մի գործ սրբագրելու համար պէտք է հեղինակից աւելի օժտուած լինել—գոնէ Քուչակի չափ բանաստեղծական թռիչք:

Աւելի քան կասկածելի է: Որովհետև «Դիւանի» հեղինակը կրում է իր մէջ հոգու այն թրթռումը, յուզումի այն կայծը, որ ամեն հասարակ մահկանացուի յատուկ չէ:

Եթէ պ. Ասատուր իր յաւակնութիւնը սահմանափակած լինէր Քուչակի լեզուի խորթութիւններն ու օտարարանութիւնները «մշակելու» մէջ, գործը դարձեալ բաւական դժուար, բաւական փափուկ գտնելով հանդերձ, ներողամիտ պիտի լինէինք:

Փրանսիական գրականութեան մէջ կայ մի տխուր տիպ, որը անհամապատասխան է, գիտէք, ինչո՞ւ, որովհետև հազուադէպ անմտութիւնը ունեցած է սրբագրելու, պ. Ասատուրի ասութեամբ, «մշակելու» ... Շէկսպիրը: Այդ երանելին գտնում էր, որ անգլիացի հանձարը բաւական ներդաշնակ, բաւական կանոնաւոր ու յստակ չէ: Ու ֆրանսիական հասարակութիւնը մի աւելի կատարեալ Շէկսպիրով բախտաւորացնելու համար, խեղաթիւրեց հանձարը:

Յոյց տալու համար թէ ի՞նչպէս է «մշակում» պ. Ասատուր, առաջ բերենք օրինակներ:

Լուսնի՛ն, պարծենաս, ասեն, «Լուս կուտամ աստնվորիս».

Ահա՛ հողեղէն լուսին ի գրկիս ե՛ւ երեսն երեսիս.

Թէ՛ չես աւտալ այս գերուս, յետ տանիմ ըզփէջ կապայիս.

Վախեմ սիրոյ տէր լինիս, լուս պակաս տաս աստն լորիս:

Այս գոհաբը անս թէ ինչ է եղել պ. Ասատուրի գրչի տակ:

Հէյ, մի պարծենար, լուսին երբուն,
Թէ սիրուն քեզ պէս ոչ-որ չէ շողում:
Երկրի լուսինը՝ ք' զանից սիրուն,
Թուշ թըշիս կրպած կրծքիս է դողում:

Լուսին, մի ժպտար կասկածով այդպէս,
Եթէ ոչ կարաս կը գրցեմ ուսից,—
Վախում էմ, սիրես դու էլ խենթի պէս,
Խաւարես, զրկես աշխարհը լուսից:

Բաղդատութեան դնել անգամ կարելի չէ այս երկու բանաստեղծութիւնները: Նախ՝ ինչ որ Քուչակ ասել է չորս տողի մէջ, պ. Ասատուր ամփոփում է կրկին տողերի մէջ: Տարբերութիւնը անհուն է. մի բանաստեղծութիւն որքան խիտ է, որքան սեղմ, այնքան ուժեղ է և արտայայտիչ: Բանաստեղծութիւնը, հրապարակաօտութիւն չէ, որպէսզի կարելի լինի առանց անպատեհութեան ընդլայնումներ անել, վերից վար, վարից վեր ձգուել, փոռուել: Այսպիսի ձևի տեսակէտով: Գանք հիմա յղացումին, ոգիին: Քուչակ այսպէս է բանաստեղծում. Լուսին, ասում են թէ դու պարծենում ես, որ աշխարհին լոյս ես տալիս. բայց, տես, հողեղէն լուսինը գրկիս մէջ է, երեսն էլ երեսիս. եթէ չե՞ս հաւատայ ինձ նման մի գերու (սիրոյ գերի, որքան ուժեղ է բացատրութիւնը) խօսքին, կապայիս փէշը ետ տանեմ: Բայց ո՛չ, ո՛չ. այդ բանը չեմ անի, որովհետեւ վախենում եմ, որ դու էլ սիրոյ տէր կը լինես, կը սիրահարուես, գլուխդ կը կորցնես ու աշխարհին պակաս լոյս կը տաս:

Սիրոյ այս զմայլելի, քնքուշ, միամիտ, թեթեւ երգը՝ պ. Ասատուր դարձրել է ուռուցիկ, ջրալի, յոխորտ ու ծանր: Նախ այդ սկզբնաւորութիւնը.

Հէյ, մի պարծենար, լուսին կըրերուն.

Հրաշալի չէ՞ այդ «երերուն» ածականը. և ժանաւանդ այդ բացաբանչական շեշտը: Յետոյ «ոչ-որ չէ շողում»-ը. յետոյ յանգ բերելու համար «կրծքիս է դողում»-ը: Քուչակ ասել է «հողեղէն լուսին». պ. Ասատուր՝ «երկրի լուսին». մի նմանութիւն, որ այնքան գործ է ածուել, որ մաշուել, սպառուել է: Յետոյ երկրորդ տունը. «Լուսին մի ժպտար կային... եթէ ոչ կարաս կալին»: Քուչակի մէջ այդպիսի սպառնական ձև չկայ. այդ սպառնանքը և՛ ծիծաղելի է, և՛ կոշտ, և՛ ուամիկ: Ընդհա-

կառակը նա վախենում է, դողում է, որ եթէ իր կապայի փէշը ետ տանի, լուսինն էլ նրա պէս սիրոյ կրակից կայրուի, նա էլ սիրոյ տանջանքներին կենթարկուի և «պակաս լուս կը տայ»: Այս վերջին բացատրութիւնը եղել է պ. Ասատուրի գրչի տակ՝ «խաւարես, զրկես աշխարհը լուսից», ինչ որ դարձեալ ծամծըմուած է և անտանելի. բացի այդ՝ «պակաս լուս տաս»-ի մէջ, այնպիսի երանգներ կան, այնպիսի նորութիւններ, որոնք պէտք է զգալ: Քուչակ չի ցանկանում որ լուսինը ճշ թէ խաւարի, այլ իր լոյսից մի կաթիլ անգամ կորցնէ. լուսնի համար այդտեղ խորունկ խանդաղատանքի մի շեշտ կայ, որ բանաստեղծութիւնը աւելի յուզիչ է դարձնում: «Պակաս լոյս տուս» և գուցէ, այն ժամանակ, սիրով հարբած սիրահարները քո կաթնագոյն շողերի տակ չկարողանան իրանց երազանքը պտըտցնել, չկարողանան ըմբռնել, վայելել քո եթերային, հեռաւոր ութաւիշէ գգուանքները:

Ահա մի նմուշ, «այլաբանական» մասից:

Արեղակն ու լուսնական խմեցին եւ եղան մախմուր.¹⁾

Աւաւոտն ի վերայ եկ, լոք²⁾ եղան երկու թուր ե՛ւ ի թուր³⁾

Աստղերն ալ առաջ եկին, լուսնեկին պսին. դուն ի լուր⁴⁾.

Ատոր արեգակ ասնն, որ ցած է ի սար եւ ի բլուր:

Այս պատկերաւից այլաբանական տաղը՝ դարձել է մի պարզ ու գոեհիկ առակ.

Լուսնի մէջ ու արեւի

Մէկ օր ծագեց թունդ կռիւ

(կոնծել էին երեւի),

Եւ աստղերը ցան ցրիւ

Տժգոյն երկնի երեսին՝

Ուզեցին նրանց խաղաղել,

Թէ՛ «քո բան չէ, այ լուսին,

Արեւի դէմ կռիւ մղել»:

Տիրեց լուսին, զալլացաւ,

Փախուստ տըւեց դողալով.

Ծագեց արեւն ու անցաւ

Արեւելքից շողալով:

Ահա և մի օրինակ «պանդխտի երգերից»:

Զհմ եարն էմանէթ կուտամ, ի վարդին մէջ պահեցէք.

¹⁾ Թունդ հարբեցան. ²⁾ յանկարծ. ³⁾ միմեանց դէմ սրերը բաշեցին.

⁴⁾ լաւը:

Թէ երթամ ու շուտով դառնամ, զամանա՞ս ի տէր հասուցէք:

Թէ երթամ խարիպուկ մեռնիմ, վարդն ձեզ՝ զտէրն յիշեցէք:

Այժմ տեսնենք պ. Ասատուրի «մշակածը»:

Նայեց պանդուխտն իր սիրածին կանչեց այսպէս.

«Ինձ նայեցէք»:

Ես թողնում եմ իմ եարն աւանդ, վարդերի մէջ փայփայեցէք:

Եթէ դառնամ, տիրոջ հասցրէք աւանդն անխախտ իր կաթողին,

Իսկ թէ մեռնեմ, աւանդս ձեզ, ողորմի տուէք տիրոջ հողին...»

Քուչակը ճւր, պ. Ասատուրը ճւր: Առաջինն ասում է իմ եարը «վարդի մէջ պահեցէք». երկրորդը՝ «վարդի մէջ փայփայեցէք». առաջինը՝ «թէ երթամ խարիպուկ մեռնիմ, վարդը ձեզ՝ զտէրն յիշեցէք». երկրորդը՝ «իսկ թէ մեռնեմ աւանդս ձեզ, ողորմի տուէք տիրոջ հողին...» Նախ պէտք է լինի «հոգուն» և ոչ «հոգին», որովհետեւ «հոգին ողորմի տալ» հայերէն չէ. և յետոյ, «յիշեցէք»-ը, պարզ ու յուզիչ «յիշեցէք» առել է «հոգուն ողորմի տուէք» պառակաւան ձևը...

Նոր օրինակներ տալ աւելորդ ենք համարում: Մենք պատահական նմոյշներ բերինք Քուչակի տաղերի իւրաքանչիւր տեսակից. «սիրոյ», «այլարանական» և «պանդխտի» երգերից: Բաղդատութիւնը, անկասկած, պ. Ասատուրի համար անգուլթ է:

Տ. Զաւէն

Ա. Մարգար. «Յրախօսիք» պատմուածք. 1904, Բագու, գինն է 10 կոպէկ:

Ինտելիգենցիայի, իհարկէ, ոչ բուրժուական ձգտումներով տոգորուած ինտելիգենցիայի՝ գաւառներում և գիւղերում գործելու հարցը, ուսս գրական ու ողորմութեան գործիչների ազդեցութեան տակ արծարծուել է և մեր մամուլի և գրականութեան մէջ: Մեզանում նոյնպէս հնչել է. «դէպի գաւառ, դէպի գիւղ» յայտնի կոչը: Սա մի հարց է սակայն, որ ինչպէս ամեն հասարակական երևոյթ՝ կարելի չէ միայն զգացմունքներով վճռել:

Եթէ նոյնիսկ իբրև աքսիոմ ընդունէինք, թէ մտաւորականութեան գիւղերում գործունէութիւնը աւելի նպատակայարմար է—ինչ որ գծուար է հաստատել, որովհետեւ քաղաքներում, ինդուստրիական կենտրոններում տնտեսական և սոցիալական յայտնի պայմանների շնորհիւ ազատագրումի խօսքին համար աւելի նպատաւոր հող կայ—պէտք էր դարձեալ մեր ուշադրութիւնից չվրիպէր այն էական կէտը, թէ գիւղերը մի աս-

տիճան բեղուն հող կարող են մատակարարել ինտելիգենտ գործիչի «բարի» խօսքի համար:

Մարդը մի վերացական ըմբռնում, մի աբստրակցիա է, այլ մտաւոր, բարոյական, ֆիզիքական պահանջներ ներկայացնող մի օրգանիզմ: Արդ, տարէք այդ օրգանիզմը մի այնպիսի միջավայրում, ուր նա իր պահանջները գոհացնելու ոչ մի հնար, ոչ մի միջոց չունի, նա այնտեղ հակառակ իր բարի կամեցողութեան, օգտակար լինելու անկեղծ ցանկութեան, արմատ է կարող բռնել: Մինչև որ մեր գիւղերը չօժտուին գործիչների իմացական, բարոյական կեանքի պահանջներին բաւականութիւն տալու գոնէ միջակ յարմարութիւններով, ինտելիգենցիայի չուն դէպի երկրի խուլ անկիւնները՝ ցանկալի, բայց անիրագործելի մի իդէալ պիտի մնայ:

Ահա այս հարցն է, որ պ. Ա. Մարգար փորձում է լուծել իր «Նրախտիք» պատմութեամբով: Բայց այս կարգի հարցերը, հազիւ թէ այդ միջոցով կարելի լինի լուծել: «Նրախտիքը» մասնաւորապէս իբրեւ որոշ ձգտումի, որոշ գաղափարի պաշտպանութեան համար արտադրուած գործ, բնականաբար թոյլ է գեղարուեստական հիւստածքի կողմից: Լաւ կը լինէր, որ գրական ասպարէզ իջնող մեր սկսնակ ոյժերը, փոխանակ թէզաներ պաշտպանելու, տենդենցիօզ գրականութիւն անելու, ջանային անկեղծօրէն պատկերացնել մեզ՝ իրանց զգացած, ապրած, գիտած կեանքը:

Տենդենցիօզ գրականութեան մէջ յաջողելու համար հարկաւոր է մեծ տաղանդ:

Տ. Ջ.

Նար-Դոս. «Նորածին մանուկը». Վաղարշապատ. 1904. Թ. գինն է 3 կ.:

Նար-Դոսը, որոշ շրջաններում, բելլեդրիստ գրողի անուն է վայելում... Բայց, յամենայն դէպս, այն «պատմութեամբը»՝ «Նորածին մանուկը»-որ ունենք մեր աչքի առաջ, գեղարուեստական ու չինչ չի պարունակում: Շաբլոն նկարագրութիւններ, խճողուած օտար, թուրքերէն անհամար բառերով, ինչպէս «քուրք», դերիա չփլախ, զումար, ջիւր, դասաբ, չիթ, խալիչ, հախ, եափնջի, կային» և մտացածին, շինծու, կեղծ դրութիւններ, որոնք իւր թէ պէտք է «կեանքի պատկեր» կազմեն—ահա ինչ է «Նորածին մանուկը»: Նար-Դոս մի աղքատ, չքաւոր մօր խեղդամահ է անել տալիս իր զաւակին, իր արդանդի պտուղին: Այդպիսի եզակի դէպք, մեր երկրում դժուար է ըմբռնել: Եւ այն էլ ի՞նչպիսի մօր

կողմից—որ արդէն ունի չորս զաւակներ. այսինքն թէ նա գոնէ մի խարուած աղջիկ—մայր էլ չէ, որ իր յանցանքը ծածկելու անողորմ հարկում գտնուէր... այլ «մայր»:

Սուրէն

Մ. ՏԵՐ-ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ. «Ռուդոլֆ-Լաւաթի զոհը» պատկեր. 1904. Բազու գին. 3 կոպէկ:

Յայտնի է, թէ ինչպէս երեխաները՝ տղէտ ծնողներին շնորհիւ, անոտիապաշտութիւնների ազդեցութեան տակ մեծանալով, յետոյ անկարող են լինում թօթափել իրանց անիմաստ ու ծիծաղելի վախերը: Այսպէս օրինակ, ժարդիկ, որ կարող են աներկիւղ զաւանների դէմ գնալ, երկիւղ են կրում մկնից, դրոշից ևայլն: Կամ ուրիշներ, որ ցերեկով ամեն վտանգ արհամարհում են, մութն ընկնելու պէս վախենում են քաջքերից, դեերից և զանազան ոգիներից: Այդ անիմաստ վախի արմատը պէտք է փնդուել երեխայութեան հասակում տրուած յոռի կըրթութեան մէջ:

Վերոյիշեալ պատկերը՝ ահա այդ ծնողական սխալ դաստիարակութեան դէմ կուռելու նպատակ ունի: Պատկերի միակ արժանիքը դրանումն է:

Սուրէն

Արման Սիլվեստր եւ Մարտի Պրէվօ. «Յանցաւոր մօր խոստովանութիւնը».
«Ընկերակից» Թարգմ. ? Թիֆլիս, 1905, գինն է 5 կոպ.:

Մենք անկարող ենք ըմբռնելու, թէ ի՞նչ մտքով են ղեկավարուել վերոյիշեալ ֆրանսիացի երկու հեղինակների այս բոլորովին աննշան էջերը ներկայացնելով հայ ընթերցողներին: Նիւթի ոչ ընտրութիւնն է յաջող և ոչ թարգմանութիւնը: Թարգմանութիւնը առ հասարակ անգրագէտ է: Մի օրինակ. «Տեսէք, չհակառակէք նրան, և, երբ նա երբ և իցէ կը տրտմեցնի ձեզ իւր կամասիրութիւնով, որը այն անսպասելի անկարգութիւններից մէկն է, որոնք ինձ և ամենին էլ, որոնք նրան շատ մօտ են եղել, լաւ ծանօթ է և այդ ժամանակ նրան. չը հայհոյէք, իսկ աւելի լաւ է պինդ գրկէք,—կարծում եմ, որ այդ նրան հանգստացնելու միակ միջոցն է:»

Իսկ, ի լրումն ամենայնի, սրբագրութիւնը կատարուած է չափազանց անխնամ:

Սուրէն

ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒՄԸ ԳՐՔԵՐ

- 1) Վրաց գրականութիւն. № 6. է. Նինոշվիլի. «Գօգիա Ուիշ-վիլի (պատմութեամբ), հրատ. Գ. Աւանեսանցի, Թարգմ. Ղ. Կ., Թիֆլիս, 1905 թ. գինն է 8 կոպ.:
- 2) Թովմաս Բոցարիս, հրատարակութիւն «Արծուի», Բագու, 1904 թ. գինն է 5 կոպ.:
- 3) Մեր էժանագիրն գրադարանը, հրատ. տիկ. Զաքէլի. Բ. Պէն-կո, «Մեծ տօն» (ռուսերէնից) Ս.-Պետերբուրգ, 1904 թ. գինն է 10 կոպ.:
- 4) Մեր էժ. գրադ., հրատ. տ. Զաքէլի. «Նոր լոյս», մանր պատմութեամբներ (ռուսերէնից) Գր. ք. Պետրով: Ս.-Պետերբուրգ, 1904 թ., գինն է 10 կոպէկ.:
- 5) Ա. Տ. Տ. «Դիմակներ», Թաւրիզ, 1905 թ. գինն է 50 կոպ.:
- 6) Վ. Փափագեան, «Պատմութեամբներ թիւրքահայերի կեանքից», 1904, Թիֆլիս, գինն է 1 ր.:
- 7) Շիրվանշահէ, «Ժողովածու երկերի». հատորներ Ա, Բ և Գ: Առանձին հատորների գինն է 1 ր. 50 կ. չորս հատորները միասին՝ Թիֆլիսում՝ 4 ր. 50 կ., օտար քաղաքներում 5 ր. 50 կ.:
- 8) Գ. Ասատուր, «Միրու երգիչ», Թիֆլիս, 1905 թ. գինն է 40 կոպ.:
- 9) Ал. Калантаръ. «Судьба табаководства на Черноморской набережкѣ», Тифлисъ, 1905 г.
- 10) Մելք. Շապեան, «Երագ» (պատկեր Բալախանու կեանքից) Թիֆլիս, 1905, գ. 3. կ.:
- 11) Մելք. Շապեան, «Մի բուրլի...» (պատկեր Բալախանու կեանքից) Թիֆլիս, գ. 3 կ.:
- 12) Վ. Փափագեան, «Երկու թռչուն», Թիֆլիս, գ. 3. կ.:
- 13) Վ. Փափագեան, «Վիշապ և ուրիշ զրոյցներ». Թիֆլիս, 1904, գ. 5 կ.:
- 14) Մեր էժան. գրադ. հրատար. տիկ. Զաքէլի, Ա. Լէշկէ. «Ուսման սէր» Թարգմ. ռուս. Ս.-Պետեր. 1905, գ. 7 կոպ.:
- 15) Մեր էժան. գրադ. հրատար. տիկ. Զաքէլի, Մ. Սէրասո. «Մանկան մօտ», «Վերջին խօսք» Ս.-Պետեր. 1905, գ. 7 կ.:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

Համառօտ տեսութիւն գեղարուեստի դպրոցներու սկիզբէն
մինչեւ նորագոյն շրջանները

Մարգկութեան նախապատմական մշուշոտ անցեալին մէջ
իսկ գեղեցիկի զգացումը և ձգտումը զուգընթաց է եղած կեան-
քի ինքնապաշտպանութեան բնագոյն և ամենաբնական պա-
հանջներուն:

Առաջին գետնափոր ապաստանը շինող մարդը անշուշտ
բնական պահանջի մը կատարումին աշխատած է՝ այն է բնու-
թեան խստութիւններուն և վտանգներուն դէմ պաշտպանուիլ՝
բայց գրեթէ այդ դրական աշխատանքին միացուցած է անմի-
ջապէս՝ եթէ կարելի է այսպէս ըսել՝ իդէալական աշխատան-
քը, ջանալով իր խոռոչը, նախնական հագուստները, անձը կամ
գործիքները գեղեցկացնել, հնազանդելով բնական և ինքնածին
մղումի մը դէպ ի գեղեցիկի ձգտումը:

Մինչև այսօր Ափրիկէի դեռ վայրենի բնիկներու գործա-
ծած միջոցները՝ զանազան գոյներով և թռչունի փետուրներով
անձերին զարդարելու, ապացոյց մըն է այդ տեսութեան:

Անշուշտ այժմեան մեր դարերու քաղաքակրթական կնի-
քը կրող գեղեցկագիտական հասկացողութիւններով և ճաշակ-
ներով գեղարուեստի այդ նախնական միամիտ արտայայտու-
թիւնները շատ անճաշակ և կոպիտ կրնան համարուիլ. բայց
իրը կենդանի փաստեր անհետացած մարգկութեան մը ունե-
ցած գեղագիտական ճաշակին, մտապատկերներուն, կեանքի
ըմբռնումին և բարքերուն, այդ կառէ տձև կտորները, կոշտ
քանակները պակաս ուշադրութեան արժանի չեն, քան Միշէլ-
Անժի մը հանճարին հսկայական արտադրութիւնները:

Այդ կառէ առաջին ամանները ձեւակերտած ժամանակ,
մարդը՝ ինչպէս և այսօր՝ միշտ բնութիւնն է ունեցած իր
առաջնորդ, բնօրինակելով իր շուրջը գտնուող բոյսի մը ձե-
երը, ծաղկի մը բաժակը և այլն, ձևափոխելով և յարմարեցնելով

զայն իր մէջ նախապէս կազմած անորոշ ու տարտամ մէկ մը-տապատկերին, «յայտնի ձևերով արտայայտուած արտա-դրութեամբ մը դէպ 'ի անյայտ գեղեցկութիւն» մը դիմելով:

Գեղարուեստներու սաղմը բոլոր ազգերու նախապատ-մական ներկայացուցիչներուն մէջ գտնուած է բոլոր ժամա-նակներում. և եթէ երբէք այս կամ այն ազգի մէջ, աշխարհի այս կամ այն մասում այդ ձգտումը արտայայտուած է աւելի ուժեղ, աւելի բազմակողմանի և փայլուն զարգացումով մը, մինչդեռ ուրիշ երկրի կամ ազգի մը մէջ անշարժութեան է մատնուած՝ այդ երևոյթին նպատուած են անշուշտ բնական, բա-րոյական և նիւթական բազմակողմանի պայմաններ, ու նպաս-տաւոր կամ աննպաստ շարք մը հանգամանքներ:

Այդպէս ասորական, եգիպտական և յունական արուեստ-ներուն մի և նոյն շրջանին պատկանող արտադրութիւնները իրենց կատարելութեամբ և գեղեցկութեամբ շատ տարբեր են եղած, յարաբերաբար իրենց քաղաքակրթութեան և զարգա-ցումի տարբեր վիճակներուն:

Պատմութիւնը իբր գեղարուեստական որոշ նշանակու-թեամբ ծանօթ առաջին գործ, Մովսէսի հրամանով շինուած Տա-պանակը ցոյց կուտայ, որը «նորութիւն և ճոխ արտադրութիւն մըն է եղած»՝ հակառակ իր մեծութեան, մաս առ մաս քանդուե-լով տեղէ տեղ փոխադրուելու յարմար՝ ինչպէս այդ կը պա-հանջէր եբրայեցիներու անապատին մէջ ըրած երկար բնա-կութիւնը:

Մաս առ մաս փոխադրուելու դիւրութիւնները ներկայաց-նող այդ գործը՝ եբրայեցի արուեստագէտներուն մէջ, ժամա-նակին համար, բաւական մեծ ճարտարութիւն մը կենթադրէ:

Բայց թէ եգիպտական արուեստի ազդեցութիւն մը կրած է այդ գործը, այդ մասին պատմութիւնը ոչինչ կըսէ, և որ տակայն հաւանական կրնայ ըլլալ, իրենց եգիպտոստի մէջ եր-կարամեայ բնակութիւնէն հետեցնելով:

Աւելի ուշ մի և նոյն տապանակին փոքր չափով մէկ ընդ-օրինակութիւնը կը շինուի կնոջ մը ձեռնարկութեամբ և տ-րուեստագէտի մը ջանքով, որը անհատական բնաւորութիւն մը կը կրէ, մինչդեռ մինչև այն ժամանակ միակ «պաշտօնական շինուածք» մը կար. Տապանակը:

Եգիպտական հսկայ մեհեաններուն, Բաբելոնի ու Նինուէի հիմնարկութիւններէն գրեթէ միաժամանակ՝ Քրիստոսէ տասն և մէկ դար առաջ՝ Երուսաղէմի կառուցումը կը սկսի, ուր Սողոմոնի պալատը և մեհեանը՝ ոչ պակաս հսկայական դործեր, քան ե-գիպտական մեհեանները և բուրգերը՝ քսան տարիներու ժա-

մանակամիջոց մը կը գրաւեն, սպառելով 343,600 բանուոր-
ներու աշխատանք և 6,000,000,000 ֆրանկի ահագին գումար
մը:

Ժամանակի ընթացքին, անոնց մէջ զիջուած անթիւ գանձե-
րու գոյութիւնը յարատեւ ընչաքաղցական ցանկութիւններ՝ կը
յարուցանեն, և բաղմամբիւ աւառարութիւններու ենթարկուելէ
յետոյ, Նաբուգոդոնոսորի անդակալին՝ Նաբուգարոսամի՝ ձեռ-
քով հիմնայատակ կըլլան (Քրիստոսէ 588 տարի առաջ):

Սողոմոնի պալատի մասին Աստուածաշունչէն քաղուած
նկարագրութիւններ միայն կան, ուր սակայն կը պակսին ո-
րոշ գաղափարներ անոր ներքին գեղարուեստական զարգա-
րանքներուն, անթիւ սպասներուն, ամաններուն և կարասիներ-
րուն մասին: Զօրարարէլի ձեռքով վերաշինումէն յետոյ,
դարձեալ չուշանար ոսկիի և արծաթի գանձարան մը դառնալ,
գրգռելով նոր ախորժակներ, և Տիտոս՝ (Քր. 70 տարի յետ)
հակառակ իր ջանքերուն զայն անկլաս գրաւելու, կը ստիպուի
կրկին հիմնայատակ ընել, այնպէս, որ «քիչ ժամանակ յետոյ
հաղիւ կը նշարուէր թէ այդ տեղը երբ և իցէ բնակուած ըլ-
լար»:

Նւ այդպէս աննպաստ պայմաններ վերջ կը դնեն երբա-
յական արուեստին, որուն պիտի յաջորդէ յունական և հռոմ-
մէական Դպրոցներու Արուեստը, Յուստինիոսի ձեռնարկած նոր
շինութիւններով:

Նինոէ՝ ասորական այս միւս յայտնի քաղաքակրթական
կեդրոնը՝ որ Երուսաղէմի առաջին կործանումէն հաղիւ մի քա-
նի տանեակ տարի յետոյ նոյն վիճակին կենթարկուի (Քր.
625 տարի առաջ) ասորական գեղարուեստի օրրանը եղած է:

Եփրատի հովտին մէջ զարգացող արուեստը ժամանակա-
կից է Նեղոսի հովտին՝ Եգիպտոսի մէջ ծագում առնող արու-
եստին:

Իրենց սկզբնաւորութեան առաջին դարաշրջաններուն,
այդ երկու հոսանքները իրարու անծանօթ են մնացած, ու շատ
յետոյ՝ հաւանականօրէն Ասորեստանի աշխարհակալական ա-
մենափայլուն շրջանին, Եգիպտոսի կրկին նուաճումներուն ժա-
մանակ միայն կըցած են իրար հետ շփուիլ և իրարու ազդե-
ցութիւնը կրել փոխադարձաբար:

Տիգրիսի ափին բարձրացող այդ հսկայ մայրաքաղաքը՝
որ երկու միլիոն բնակիչ կը հաշուէր, և որուն շուրջը դառ-
նալու համար երեք օր պէտք էր, իր ժամանակին քաղաքա-
կրթական որոշ դեր մը կատարած է, Բաբելոնի հետ մրցելով
իր ճոխութեամբ, շինութիւններով և զարդերով. այն Բաբելոն-

նի՝ որ տյեքան գրաւիչ է դարձած Շաւիրամի և Արայ գեղեցիկի աւանդավէպով՝ և ուրկէ սակայն դարձեալ աւերակներ ու քարակոյտեր մնացած են:

1848-ին ձեռնարկուած նոր խուզարկութիւններ կրցած են երևան բերել Նինուէի փառաւոր անցեալէն մնացորդներ, որոնք, սակայն, ամբողջութեան մասին կատարեալ գաղափար մը կազմելու բաւական չեն:

Եգիպտոսի նման, քանդակագործական արտադրութիւններէն է որ պիտի կրնանք ծանօթանալ ասորական արուեստին, որ իր մանրամասնութիւններուն մէջ եգիպտականին հետ շատ կապեր ունենալով հանդերձ ունեցած է նաև ինքնուրոյն յղացումներ և երևակայութիւններ, որոնց հետաքրքրական մէկ օրինակն է Թեաւոր մարդացուլը:

Այդ երևակայական և մտացածին արտայայտութիւններուն քով կան աւելի բնական արտայայտութիւններ, իրենց կեանքի առօրեայ տեսարաններէն առնուած, որոնք կը ներկայացնեն հունձքի, հացկերոյթի, որսորդական կամ պատերազմական տեսարաններ:

Ասորական արուեստին ընդհանուր նկարագիրը այս վերջինով կը բնորոշուի: Ոյժի զգացումը, սէրը, ամեն տեղ կը զգացուի: Թէպէտ համեմատաբար աննշան, բայց գտնուած քանդակագործական կտորները տարօրինապէս ուժեղ զգացումներու քարացած արտայայտութիւններ են, որոնք համեմատաբար աւելի բնական, իրական և կատարեալ են եղած՝ քան եգիպտական հարթաքանդակներու վրայ նկարուած անձնաւորութիւնները և խորհրդաւոր Սպինքսները:

Ուշագրաւ է սակայն, որ ասորական ոյժի պաշտումը յոյներու ունեցած ոյժի պաշտամունքը չէ: Մինչդեռ յունական արձանագործութիւնը վեհ և ազնիւ ոյժին գեղեցիկ ու գրաւիչ աստուածացումն է եղած, ասորականը՝ կոպիտ և տիրապետող ոյժին փառաբանումն է: Մինչդեռ ոյժը Յունաստանի մէջ գեղեցիկի դաւանանքին զլխաւոր մէկ տարրը կազմող ազգային պարծանք մընէ, Ասորեստանի մէջ ճնշելու և տիրապետելու զլխաւոր ազգակն է եղած: Դադափարի մաքրութիւնը և նպատակի ազնւութիւնը պաշտ է որ պիտի ցոլանային յունական արտադրութիւններուն վրայ:

Եգիպտականին, յունականին և շարունակաբար Միջին Դարով մինչև նորագոյն շրջաններու գեղարուեստի դարոցներուն հասնելէ առաջ, աւելորդ չըլլար անցողակի ծանօթանալ ուրիշ հեռաւոր անկիւններում՝ Հնդկաստանի և Ամերիկայի մէջ նկատուած գեղարուեստական ձգտումներուն:

Հնդիկ արուեստին ստորերկրեայ մեհեաններու ձևով արտայայտած շինութիւնները՝ որոնց գոյութեան սկիզբը ոմանք նախապատմական շրջանները կենթադրեն, իսկ ուրիշներ բրիտանական շրջանի առաջին դարերը՝ միջին հաշուով կրնան 2200—2500 տարուան գոյութիւն մ'ունենալ, որ զրեթէ ժամանակակից՝ եգիպտական, երբայական և ասորական արուեստներուն, բայց ապահովարար շատ տարբեր է եղած ձևի,՝ ըմբռնումի, ճաշակի և գործադրութեան կողմէն:

Հակառակ այն նկատուած ազդեցութիւններուն՝ որոնց կռած ըլլալ կը թուի եգիպտական արուեստէն, կամ գուցէ և յունականէն՝ հնդիկ արուեստը չէ կրցած արտագրել ոչ եգիպտական անլուծելի յաւիտենական խորհուրդի մը քարացած մարմնացումը ներկայացնող սփինքսներու նման յղացումներ, և ոչ հասնիլ ասորական արու և ջղուտ արուեստին ուժեղ՝ թէպէտ վայրագ՝ բայց բնական արտայայտութիւններուն:

Իր մէջ ապահովարար կը նկատուի աւելի վայրենութիւն և նախնական կոպտութիւն, անշուշտ արդիւնք իր բարքերուն և արտաքին աշխարհին հետ աւելի բիշ շփումին:

Յեղի գեղեցկութեան աստիճանը նաև անսարակոյս մեծ դեր մը կատարած է այն տգեղ ու այլանդակ վերարտադրութիւններուն մէջ՝ որոնք հնդկական կուռքերը կամ ստտուածները կը կաղմեն:

Յունաստան երբէք չպիտի կրնար իր շնորհալի ապօրոնները և վէնիւսները ստեղծել, եթէ ցեղային կազմուածքը և գեղեցկութիւնը, բարքերու բանաստեղծականութիւնը և խելացի օրէնքները նպաստաւոր հող մը չստեղծելով չմղէին զայն կատարելութեան շաւղին մէջ:

Այդ տեսակէտով ուրեմն աշխարհի զանազան մասերում՝ ինչպէս նախապէս ակնարկեցի՝ գեղարուեստները զրեթէ միևնոյն ժամանակամիջոցի մը մէջ ծնելով և ապրելով հանդերձ, գոտապարտուած են կրել իրենց ցեղի, կլիմայի, կեանքի բարոյական կամ նիւթական աւելի կամ նուազ բարենպաստ սլայմաններու անխուսափելի ազդեցութիւնը և կնիքը:

Առանց ունէ գեղարուեստական ուշադրութեան արժանի գիծ մ'ունենալու, լեռներու լանջերուն մէջ փորուած հնդկական մեհեանները համբերատար աշխատանքի մը արդիւնքին յուշարձաններն են եղած՝ «գուցէ յաղթականի մը անողորմ մտրակին տակ գերութեան մասնուած ցեղի մը քրտինքով և արցունքով շաղախուած»:

Ճարտարապետական ոճին մէջ՝ եթէ երբէք կարելի է ոճ անուանել հնդկական այդ շրջանի շինութիւններու ձևերը՝ չի-

նական, եզրադատական և պարականական տարրերը են նշմարուած, որոնց մասին սակայն անհերքելիօրէն ապացուցանող փաստեր կը պահպանին:

Այդ ժամանակաշրջաններում զանազան արուեստներու իրար վրայ ունեցած ազդեցութիւնները որոշ յարաբերութիւններ կենթադրեն այդ ազդերուն մէջ: Այդպէս չինական կայսրերու գեանաւոր դամբարաններուն կազմութիւնը կապացուցանէ, թէ եզրադատական Փարաւոններու դամբարանները և իրենց ոճը անծանօթ չէր եղած չինացիներուն:

Բայց ինչ որ աւելի ինքնատիպ է, այդ չինական ճարտարապետական ոճն է իր տարօրինակ ու «աղբալական» ձևերով, սրածայր տանիքներով, որոնց եզերքներէն զանգակիկներ են կախուած:

Իրենց եսական ինքնագոհութեան մէջ ամփոփուած, իրենց չինական պատերու ետին ամրացած, գեղարուեստական առաջին փորձերը անծանօթ կը մնան մինչև ցարդ, իրենց խորհրդաւոր գոյութեան նման:

Չինական յախճապակիի արուեստը՝ որով այնքան յայտնի է դարձած՝ կը կարծուի թէ Ասորեստանէն ընդօրինակած ըլլայ, ուր կը գործածուէր շինութիւններու զարդարումին մէջ:

Այդ ենթադրութիւնները ուրեմն մեզ կը ստիպեն եզրակացնել, թէ չինացիք՝ գոնէ անցեալին մէջ՝ աշխարհի զանազան մասերուն հետ յարաբերութիւններ ունեցած են. բայց այն ազդերը, որոնք կրնային ունէ տեղեկութիւն թողուլ այդ մասին՝ իրենք կորսուած են հեռուոր անցեալի մը մշուշին մէջ:

Այդ անհետացած քաղաքակրթութիւններու նշխարներով է որ դարձեալ պաղափար մը կրնանք կազմել Բաբելոնի ունեցած գեղարուեստական արժանիքին վրայ:

Գեղարուեստը՝ մանաւանդ արձանագործութեան մէջ՝ մեծապէս օգտուած է եզրադատականէն, փոխ առնելով նստած՝ ու ձևերը ծունկերուն վրայ հանգչեցուցած արձաններու կամ զանազան զարդերու ձևերը, որոնք գերազանցօրէն եզրադատական են:

Բաբելոնեան արուեստէն՝ որ արտադրած է Նարուգոթոնոտրի պալատը, որ «աշխարհի մէջ գտնուող պալատներէն ամենէն հրաշալին կը համարուէր»՝ կամ Շամիրամի կախեալ պարտէզներէն ոչինչ մնացած է բացի ընդարձակ դաշտավայրի մը մէջ իրար վրայ թափուած քարակոյտերէ:

Պարսկական արուեստին նախկին արտադրութիւնները միևնոյն վիճակին են ենթարկուած արաբական հրոսակներու արշաւանքին աւերիչ ազդեցութեան տակ:

«Բաղադրեալ արուեստ մընէ, թագաւորական քմահաճոյքէ մը ծնուած, որ, իր կայսրութեան պէս իսկ, հաւաքած է և արուեստական միութիւն մը կազմած՝ այն բոլոր արուեստագիտական ձեւերէն, որոնք իր ուղադրութիւնը գրաւած են Ասորեստանի, Նգիպոտսի, Ասիական Յունաստանի իր նահանգներուն մէջ: Զօրաւոր գեղասէրի մը քմահաճոյքին արդիւնքն է, որ մեծին ճաշակը ունի» կը գրէ Յ. Դարմատէտէր, Կիւրոսի ժամանակաշրջանին ակնարկելով:

Յայտնի պատմարան մը կը գտնէ, թէ պարսկական արուեստի տգեղ և անիմաստ կողմերը ասորական անապաշտական ազդեցութեան արդիւնք եղած են, մինչդեռ բուն հետաքրքրական մասերը՝ որոնք հոգեպաշտական կնիք մը կը կրեն պարսկական ինքնուրոյն յղացումներն են, արդիւնք իրենց հաւատալիքներուն և դաւանանքին:

Բայց բան որ ուշագրաւ է, այն է, թէ՛ ինչպէս նախապէս ակնարկեցի՝ այդ ժամանակաշրջանի ընդհանուր գեղարուեստական արտոյայտութիւններուն մէջ՝ ի բաց առեալ Յունաստանը՝ միմիայն ասորեստանցիք են եղած, որոնք կրցած են աւելի մօտենալ բնութեան ու դնել աւելի ու աւելի հոգեկան ուժեղ արտայայտութիւններ և զգացում, քան միւս կեդրոններու գեղարուեստական գործերուն մէջ:

Զանազան պալատներու աւերակներուն մէջ գտնուած հարթաքանդակներուն վրայ ասորական, երբայտական կամ եգիպտական ազդեցութիւնները նկատուելով հանդերձ, պարսիկ արուեստագէտները դիտցած են իրենց ներկայացուցած անձնաւորութիւններուն տալ մարդակազմական տեսակէտով աւելի բնական դիրք մը. մինչդեռ եգիպտացիք կողմնակի նստած մարդու մը դէմքը ու մէջքէն վարի մասը կողմնակի կը քանդակէին, բայց կուրծքը դիտողին կը ներկայար ճակատէն նայուած մարդը լայնութեան դիրքին մէջ, ինչ որ տարօրինակ այլանդակութիւն և գալարում մը տուած է այդ մարմիններուն:

Պարսկաստանում՝ ինչպէս նաև աւելի նոր շրջաններու քաղաքակրթական կեդրոններու մէջ՝ գեղարուեստը սերտ կապ ունեցած է երկրի կրօնական հաւատալիքներուն և վարչական ձևին հետ այնպէս, ինչպէս վերջին ժամանակներս կը ձգտի կեանքին՝ իրապէս ստրուած կեանքին հասարակական ձգտումներուն ու մտապատկերներուն իսկատիպ և հաւաքատ թարգմանը ըլլալ:

Պատմութեան համար անգնահատելի այս փաստերու անհետացումը, արարներու արշաւանքներուն յորձանքին մէջ, մըշուշով մը կը պատէ հին պարսկական քաղաքակրթութեան աս-

տիճանը ընդհանրապէս և զեղարուեստականը մասնաւորապէս:

Միայն նկատուած է թէ ինք իր մէջ աննկարագիր, բայց ճոխ՝ եզրպտա-ստորական արուեստի և քաղաքակրթութեան գլխաւոր գծերուն ամփոփողը և զայն Յունաստանին փոխանցողը եղած է. և այդ միջնորդութիւնը պիտի նկատուի յունական արուեստին մէջ, արեւելեան արուեստին հետ ունեցած կապերով, որ սակայն պիտի կրնայ շուտով թօթափել, գերազանցօրէն ինքնուրոյն և բարձր նկարագիր մը ստեղծելու համար իրեն:

Աւելի ուշ՝ 1787-ին՝ աշխարհի մէկ ուրիշ անկիւնը՝ Մեքսիքայում, անտառի մը մէջ ձեռնարկուած պեղումներ երևան են բերած Փարիզի չափ մեծ քաղաքի մը աւերակները, որոնց վրայի մեհենադրոշմները, բրգանման շինութիւնները կրնան ապացուցանել, թէ Կոլումբոսի գիւտէն առաջ Ամերիկայի ցամաքը ծանօթ է եղած եզրպտացիներուն, փրենիկեցիներուն, կամ յոյներուն, թէպէտ գտնուած արձաններու բեկորները նուրբ ճաշակի կամ կորովի երեակայութեան մը ապացոյցը չեն տուած:

Ինչպէս պարզ կ'երևայ, աշխարհի իւրաքանչիւր մասում, գրեթէ միեւնոյն ժամանակաշրջանի մը մէջ արուեստի սաղմը՝ ընդհանուր դժով ու կապերով՝ միջավայրին համապատասխան զանազան արտայայտութիւններ ստացած է, որոնցմէ ոմանք՝ շնորհիւ դտնուած և ստեղծուած պայմաններուն՝ զեղարուեստական ճշմարիտ վառարաններ եղած են իրենց լուսարձակ ճառագայթները տարածելով ամեն կողմ, ինչպէս բայց անվրէժ յառաջխաղացութեամբ մը տիրելով ու զրաւելով անտաշ մշտքերն ու զեռ մըսփող երեակայութիւններն և զգացումներն, ինչպէս պիտի տեսնենք շրջաներու յաջորդումի ընթացքին:

Եզրպտական արուեստի զանազան արտայայտութիւնները նոյնպէս հաւատալիքներու և վաւանանքներու մարմնացումները եղած են: Այդպէս, արձանագործութիւնը ուղղակի կը օճէր ազդեցութեան առկ ծնունդ առած է:

Եզրպտացիք ընդունուած են թէ մարդս իր մէջ մէկ ուրիշ օրինակը կը կրէ, աւելի աննիւթական և աննշմարելի՝ նախադալարը մեր այժմեան ունեցած հոգիի հասկացողութեան՝ հետեալար մարդու մեռնելէն յետոյ, այդ կրկին մարդու գոյութիւնը պահպանելու համար, իր նիւթեղէն մարմինը զմըսելով յաւերժացնելու և մեռնողին մէկ կենդանագիր արձանով անոր գոյութեան պատրանքը շարունակելու սովորութիւնները հնարած են:

Ստիպուած ըլլալով մեռնողին միշտ զիմագծերը և նմա-

հուծիւնը տալ, եզիպտական արուեստը որոշ չափով իրապաշտ
և բնութեան հարազատ մնացած է:

Մեռեալներու պաշտամունքը կրօնական առանձնայատկու-
թիւններու հետ միացած, գետնափոր ընդարձակ գերեզմանա-
տներու գոյութիւնը առաջ են բերած, որոնց տարածութիւնը
պատճառ դարձած է սիւներու նախատիպարը ստեղծել, ձեղուն-
ները փլշելէ արգելելու համար:

Նկարչութիւնը իր նախնական ձևերով՝ ծառայած է՝
մեռնողի կեանքին պատահարներու նկարներով կամ ներկուած
մահնապաշտներով անոր կեանքին նկարագրութեամբ՝ այդ գե-
րեզմանները զարդարելու:

Դարեր յետոյ, այդ փառաւոր քանդակները իրենց թաւ-
մութիւնը պահպանած են, ցոյց տալով որ եզիպտացի նկարիչ-
ները վեց գոյն միայն գործածած են. սպիտակ, սև, կապոյտ,
կարմիր, դեղին և կանաչ:

Աստուածներու իւրաքանչիւր արձանը առանձին գոյնով
կը ներկուէր: Այդ արուեստի գլխաւոր և սիրելի նիւթերէն
մէկը եղած է թագաւորի ընտանեկան կեանքին զանազան տե-
սարանները:

Իր նախնական շրջաններուն՝ առաջին և երկրորդ թա-
գաւորութիւններու ժամանակ եզիպտական արուեստը կրցած
է ուժեղ արտայայտութիւններ տալ, որոնք սակայն, յետոյ, վեր-
ջին Ռամսէսներու ժամանակ՝ կը սկսին տժգունիլ ու տեղի
տալ մեծի և հսկայականի ձգտումին. գերիշխան թագաւորնե-
րու ժամանակաշրջանին ստեղծելով «Աստուած-թագաւորի»
կամ «հսկայ թագաւորի» տիպարը, և արտադրելով Գիզէի հըս-
կայական Սփինքսը, որուն միայն գլուխը 2½ մետր եղած է,
39 մետր երկարութեամբ և 17 մետր բարձրութեամբ, իր թա-
թերուն մէջտեղ պարփակելով մեհեան մը, որ աւելի փոքր
սփինքսներով զարդարուած է:

Մի քանի հեղինակներ սփինքսներու մէջ իմաստութեան
և ոյժի խորհրդանշանը կուզեն տեսնել, մինչդեռ ուրիշներ աս-
տուածացուցած անհատներու կամ թագաւորներու պատկերը
կը գտնեն, ինչ որ սակայն զրեթէ մի և նոյն եզրակացու-
թեան կը յանգի:

Իրենց հսկայական մեհեաններով, կոթողներով՝ որոնցմէ
մէկը՝ Լուկսորի հռչակաւոր մեհեանին առաջէն բերուած՝ այսօր
Փարիզի Կոնկորդի հրապարակը կը զարդարէ, մինչդեռ մէկ
ուրիշը կը գտնուի Կ. Պոլսի հրապարակներէն մէկուն վրայ,
Կոստանդինուսուսի ձեւքով բերուած՝ բուրգերով՝ որոնց գոյու-
թիւնը հեղինակ մը ժողովրդին ծայրայեղ ստրկութեան մէկ

ապացոյցը կը համարի, այլապէս անհասկանալի գտնելով 100,000 հոգիներու քառասուն տարուան շարունակական աշխատանքը բուրդի մը վրայ. սփինքսներու դէմքին խորհրդաւոր ու հանգարտ արտայայտութիւններով՝ որոնք յաւիտենականութեան որոշ գիտակցութեան մը զբոշմը կրել կը թուին՝ եգիպտացիք անհերքելիօրէն անհունին և յաւիտենականութեան ձգտումը ունեցած են:

Կենդանագիր արձաններէն մեկնելով եգիպտական արուեստը կը սկսի հսկայականին ձգտիլ: Հայեացքները փոխուած են արդէն: Մեծութիւնը գեղեցկութեան համարժէք կը նկատուի: Անհատականութիւնը կը սկսի անհետանալ, և աւելի ուշ, Սախի արուեստագէտները աւելի ողորկ և նուրբ վերաբաւորութեան մը ձգտումով կըսկսին կոկել, հարթել իրենց նախորդներու արուեստին յատկանշական (caractéristique) ցայտուն կողմերը, անարբւն ու պատմական արուեստի մը ծնունդ տալով, որ եգիպտական արուեստի անկումի բնորոշ գիծը պիտի կազմէ, ջնջելով եգիպտական իսկատիպ ոճին սուսնաճնայատկութիւնները, ու պտղովէական կոչուած շրջանին յունական և հռոմէական ազդեցութիւններու հետեոգութեամբ գրեթէ անհետանալով:

Ստեղծուած և բնական, բարեյաջող պայմաններու շնորհիւ Յունաստանը այն միակ երկիրն է եղած, որ կրցած է արուեստը իր կատարելութեան հասցնել, անոր տալով մաքուր, զաւարարական և ազնիւ յատկութիւններ, գտելով զայն ամէն կրքերէն, պատկերը դարձնելով իր կեանքին, որը այն ժամանակ արուեստի մը ամենաբարձր ներշնչումները ազդելու բոլոր գեղեցիկ տարրերը պարունակած է: Յունական արուեստը արեւելեան հոսանքներու ծնունդ մը եղած է՝ ինչ որ սակայն քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ շատեր անզիտացած են, բնածին արուեստ մը կարծելով զայն: Բայց որ ան կրցած է անհունապէս գերազանցել արեւելեան արուեստները՝ որոնցմէ ներշնչուած ըլլալ կը թուի՝ և նոյն իսկ աւելի ուշ, նոր և ակնախորհ գեղարուեստական վառարան մը դառնալով իր ճառագայթները սփռած է գէպի արեւելք՝ ուրկէ ծնած էր՝ և դէպի արևմուտք՝ որը կարթնցնէ—պատմութեան և բարեբախտաբար մինչև մեզ հասած փաստերու շնորհիւ անհերքելի է աս:

Իր զարթնումը սկիզբ առնելով Բիոս, Սամոս, Տէլոս և այլն՝ կզգինքէն՝ ուր տեղական պայմաններու համեմատ զանազան փոփոխութիւններ կրած է, կը հասնի Մայր Երկիրը՝ Յունաստան՝ աւելի և աւելի կատարելութեան դիմելով, անհերքելիօրէն ինքնուրոյն և ազգային գոյն մը ստանալով ու

թօթափելով արեւելեան արուեստին հետ ունեցած կապերը և հետևողականութիւնը:

Արխատուէլ, ուրիշ փիլիսոփաներ և յոյները, առհասարակ, գեղարուեստի հիմք ընդունած են բնութեան իսկական և անկեղծ ընդօրինակութիւնը. մինչդեռ ներկայիս որոշ հոսանք մը կընդունի գեղարուեստագէտը իբր ստեղծագործող մը: Արդի գեղեցկագէտները՝ որոշ մասամբ ճիշտ մտածելով արուեստագէտի ստեղծագործող մը ըլլալու մասին, պէտք չէ սակայն մոռանան Հին Յունաստանի գեղագիտական օրէնքները և կանոնները, որոնք առողջ մտածման մը և ազնիւ գաղափարներու հաստատ հիմերուն վրայ կանգուն, կրցած են այնքան կատարեալ և հրաշալի գործեր արտադրել, բնութեան միշտ հարազատ մնալով:

«Այն բանն է գեղեցիկ, ինչ որ լաւ է. իսկ այն է լաւ, ինչ որ օգտակար է: Ինչ որ մեզ գեղեցիկ կը թուի, եթէ ուշադրութեամբ դիտենք, լաւ պիտի գտնենք: Գեղեցիկի ճանաչումը մեզ անօգուտ պիտի ըլլար, եթէ լաւին ճանաչումը չըլլար» կըսէր Սոկրատ:

«Մեր մարմնի ձևերուն մէջ գեղեցիկ կը գտնենք այն բոլորը, ինչ որ պատշաճօրէն կարգադրուած է օգտակարութեան համար»։ Եւ ինչպէս նաև կը հասկնար Դիոգինէս իր ժամանակին գեղեցկագիտութիւնը և այդ հասկացողութիւններն են, որոնք իբր հիմք ծառայած են այն բոլոր գլուխգործոցներուն, որ այսօր կը տեսնենք թանգարաններուն մէջ, հիանալով անոնց կատարելութեան վրայ:

Տրովադայի մէջ արձանագործութիւնը իր սաղմային շրջանին մէջ արտայայտուած է տնական ամաններու ձևերով, որոնց այդ դարու արուեստագէտները ջանացած են տալ մարդկային կամ զանազան անասուններու կերպարանքներ, անշուշտ շատ հեռու որևէ գեղեցկագէտի մը ճաշակին գոհացում տալէ:

Կիպրոսի մէջ միևնոյն հոսանքը յայտնուած է միաժամանակ, բայց սա տարբերութեամբ, որ կիպրոսցի արուեստագէտները առաջինը եղած են այդ ամանները գոյնզգոյն ներկերու խառով մը ծածկելու գիւտին մէջ, որ ամաններու պահպանումէն զատ գեղեցիկ երևոյթ մը տուած է անոնց միաժամանակ ստեղծելով նկարուն ամաններու արուեստը:

Կլիմայի, երկրի, տեղի գեղեցկութեան նպաստաւոր պայմաններուն հետ՝ յոյն փիլիսոփաները և ծեր օրէնագիրները գիտցած են հաստատել այնպիսի օրէնքներ, որոնք միայն յունական բնածին ճաշակին, հանճարին կորովի կերպով զարգացման կրնային նպաստել:

«Մարդը իրենց համար ամեն բան էր» կը գրէ Է. Դավիդ. (T. R. E. David) և այդպէս իրենց արտադրած արձաններու գեղեցկութեան զլխաւոր պատճառը եղած է ժողովրդի բնածին գեղեցկութիւնը, որը սակայն դիտցած են խնամել զանազան բացօդեայ խաղերով, տօներով և մրցումներով, հասցնելով այդ խնամքը տեսակ մը պաշտամունքի, որը ամենագեղեցիկ և կատարեալ կաղմուածքով ըմբիշը մինչև հրապարակի մը վրայ իր պատուին կանգնուած արձանով մը նուիրագործելու կրթիչ և օրինակելի յղացումին հասած է:

«Մերկ ու կանգուն մարդկային սկզբնական տիպարը աստիճանաբար մինչև Ապոլոնի շնորհալի արձանին առաջնորդել, փայտէ կուռքէ մը՝ իր վերարկուն մէջ փաթաթուած կնոջ պէրոզ կերպարանքը արտադրել, հագուստներու ուսումնասիրութեամբ մը ծալքերու հարուստ և այլազան խաղէր գտնել. դիմադծերուն արտայայտութիւն մը տալ, արեւելքի սարսափելի և անկարեկից սատուածներուն անծանօթ ժպիտը ճառագայթեցնել զէմքերու վրայ, ստոնք են այն գլուտերը, որոնցմով յոյն հանճարը արդէն իր գերիշխանութիւնը կը յայտնէ» գրած է Կոլինեօն (M. Colignon) իր «Յունական Արձանագործութիւնը» անուն երկին մէջ (եր. 390):

Յունական ժողովրդի վայելած մեծ բարիքներէն մէկը եղած է նաև՝ թէպէտ միշտ ներքին խռովութիւններու կամ արտաքին յարձակումներու ենթակայ՝ ուրիշ ազգի մը լուծին սակ գտնուած չըլլալը:

Տրովադայի պատերազմէն յետոյ Պելոպոնէսը զբաւող դուրիացիները գրեթէ միեւնոյն արիւնը կրող միեւնոյն ժողովուրդը եղած են: Եգիպտացիք իրենց արշաւանքի ժամանակ «աւելի հիւրեր են եղած՝ քան թէ յաղթականներ»: պարսիկներու ժամանակաւոր տիրապետումները չեն կրցած ազդել, և այսպէս միշտ ամիսփ և անխառն մնացած, կրցած են առանձնայատուկ և ինքնուրոյն նկարագրի մը համադրական ուժեղ արտայայտութիւնը տալ իրենց արուեստին:

Գեղարուեստները՝ «հաճոյքի միջոցով՝ կրթութեան» գերազանց միջոցները եղած են Յունաստանի մէջ:

Եւ իրօք յոյն կեանքի բովանդակ երևոյթները, սովորութիւնները, զուարճութիւնները այդ գաղափարին ծառայած են: Աստուածներու պատուին կազմուած հանդէսները ժողովրդին համար՝ վայելքի և զրօսանքի հետ՝ կրթութեան և զարգացման աղբիւրներ էին միանգամայն:

Բազմաի պաշտամունքին նուիրուած տօներուն մէջ նախնական թատրոնի ստղմերը ծլան: Անոր բազմին շուրջը անոր

աւանդավէպերը կերպէին, որոնցմէ ոմանք յուզիչ և ոմանք զուարճալի էին: Աւելի ուշ, այս երկու տարրեր ուղղութիւններու բաժանումէն և զարգացումէն է որ պիտի կազմակերպուի ողբերգութիւնը:

Նկարչութեան գիւտին, կամ աւելի շուտ նախափորձերու մասին, սիրուն, բայց անհաւանական պատմութեան ստեղծուած են: Այդպէս, օրինակ, կը պատմեն թէ սամոսցի Սոսիասը սուրին ծայրովը առաջին շրջագիծը գծեց, աբէ օր մը, իր ձիուն դետինը ձգած ստուերին վրայ, կամ սիկիօնցի Կորէն՝ Դիքիւտատի աղջիկը՝ իր սիրահարի գլխու ստուերին շրջագիծը գծեց այն պատին վրայ, որուն կոթնած կը քնանար տղան. յետոյ խնդրեց իր հօրմէն այդ շրջագիծերու միջի մասերը գաճով ծեփել, կաղապարել գէմքի նման, որով կ'ենթադրեն հարթաքանդակի առաջին փորձը. և կամ, կորնթացի Կլէանտը և սիկիօնցի Կրատոնը յղկուած մարմարէ սեղանի մը վրայ երկու անձերու գէմքին անդրադարձութիւնը տեսնելով՝ ջանացած են ներկերով նոյնը վերարտադրել, և նկարչութեան սկիզբը կ'ենթադրեն:

Նկարչութիւնը սակայն յոյն արուեստին մէջ սահմանափակ և երկրորդական տեղ մը գրաւած է: Իր փայլուն շրջանը կրնայ համարուիլ Փիտիասէն սկսած մինչև Մեծն Ալէքսանդր, ուր երեցած են Պոլինեօտի, Զիւքսիսի, Պառասսիասի և Արէլլի նման արուեստագէտներ:

Պոլինեօտ իր ժամանակի ամենայայտնի որմանկարիչը եղած է. արտադրելով Տրովադայի առումի նման բարդ դործեր: Արէլլ աւելի կենդանագրի նկարիչ մը եղած է, մինչդեռ միւսներուն վրայէն ժամանակը եկած է իր աւերիչ շունչով անհետացել թէ անձ և թէ գործ, պատմութեան մէջ ձգելով հազիւ անուանական յիշատակութիւն մը:

Քանդակագործութիւնը և ճարտարապետութիւնը անհամեմատ աւելի փայլուն և ճոխ են եղած քան նկարչութիւնը, որ առաջին շրջանին մէջ ճարտարապետութեան տեսակ մը օժանդակի և ծառայողի դեր կատարելէ յետոյ, միայն իր ազատութիւնը կը գանէ Փիտիասի դարէն սկսելով:

Պատմութիւնը այդ դարաշրջանի (V—IV-րդ Բ. ա) նկարչական գործերու մասին հիացմունքով կը խօսի, և որը առաջին անշուք շրջաններէն անցնելով, որոշ կատարելութեան մը հասած ըլլալ կը թուի այդ պահուն: Դժբախտաբար քսան և չորս դար յետոյ, աչքի առաջ չունինք այդ գիւրեղծանելի գործերը, մեր այժմեան ճաշակին և հասկացողութեան ենթարկելու համար. բայց եթէ աւելի ուշ՝ միջին դարերու զեղա-

բուհաստի երկու ճիւղերուն՝ նկարչութեան և արձանագործութեան յարաբերութիւնները բաղդատենք, սա եղբակացութեան կը յանգինք, թէ, արձանագործութիւնը համեմատաբար շատ աւելի կատարեալ դործեր արտադրած է, քան թէ նկարչութիւնը. ուրիշ խօսքով, նկարչութիւնը մի և նոյն շրջանին մէջ մի և նոյն ոյժով և զարդացումով չէ յայտնուած: Այստեղ անշուշտ կարելի է ընդունիլ, որ պալատներու, տաճարներու կամ վանապան յիշատակարաններու կառուցումը՝ ճարտարապետութեան մէկ ճիւղը կազմող արձանագործութիւնը՝ դէպի կատարեալագործում մղած ըլլայ, շատ քիչ ասպարէզ ձգելով նկարչութեան:

Վերոյիշեալ կարծիքիս փաստ կրնան համարուիլ թանգարաններու մէջ անցեալ դարերներուն պատկանող արձաններու աւելի վայելչութիւնը և ձևունութիւնը, նոյն շրջաններուն պատկանող նկարներու անճաշակութեան և միօրինակութեան դէմ: Հետեւեալ եթէ ընդունենք, թէ Յունաստանում միևնոյն երեւոյթը պատահած ըլլայ՝ ինչ որ կրնայ հաւանական ըլլալ իրենց արձաններու համար ունեցած մասնաւոր պաշտումով՝ պէտք է եթադրել, թէ այդ շրջանի նկարները ունեցած չեն իրենց ճիւղին մէջ Միլօի վէնիսին կամ Լաօկոնի նման արուեստի քնքոյշ կամ ուժեղ արտայայտութիւններ:

Ճարտարապետութիւնը սերտ կապ է ունեցած քանդակագործութեան հետ: Յունաստանի մէջ աստուածութիւն մը ներկայացնող արձանը անպատճառ պէտք է ունենար նաև իրեն վայելուչ և արժանի տաճար մը: Յոյն կրօնքին արուեստներուն վրայ ունեցած բարեբար դերը արդէն կուրուագրուի այդ օրէնքով:

Մեհեանը տեսակ մը խորան եղած է, պաշտուող աստուածութեան արձանին նուիրուած, որուն շուրջը նախանձոտ խնամքով մը հաւաքած են արուեստի բոլոր գեղեցիկ կտորները, տեսակ մը կրթիչ թանգարան կազմելով միանգամայն:

Նախապատմական կիկլոպեան կոչուած շինութիւնները՝ որոնք անկանոն, բազմանկիւն և հսկայական քարերու իրար վրայ դասաւորումներէ կը բաղկանային, Բրիստոսէ տաան և հինգ դար առաջ սկսած են ճարտարապետական նախնական ձևեր ստանալ:

Փիւնիկէ, Մեծ և Փոքր Յունաստան, Փոքր Ասիայի գաղութները մի ժամանակ այդ շինութիւններով լեցուն եղած են: Այդ ձևի շինութիւններու հետքեր նոյնիսկ գտնուած են Ափրիկէի մէջ:

Այդ նախնական ձևերէն մեկնելով, ճարտարապետական ամենաշնորհալի ոճերը Յունաստանի մէջ ծագում առին: Կորն-

թական, յանիական և դորիական ոճի սիւները իրենց երկրի և բարքերու առանձնայատկութիւններուն հետ յարաբերաբար մերթ պարզ ու խիստ, և մերթ ճոխ ու շնորհալի խոյակներով՝ որոնք թէպէտ բնութեան մէջ դիտուած և ընդօրինակուած՝ մանաւանդ կորնթականը՝ յունական մտքին և ճաշակին ազդեցութեան տակ կրցած են հասնիլ կատարելութեան աստիճանի մը, որուն չեն հասած նախորդ կամ նոյն շրջանին ժամանակակից միւս դպրոցները:

Ինչպէս նկատեցինք, կրօնքի ազդեցութիւնը, պահանջները ամենագորեղ ազդակը եղած են ճարտարապետական և արձանադործական արտադրութիւններու զարգացումին:

Մշտակապոյտ երկնրի մը տակ, ծաղկալից դաշտերուն մէջ, հովուական սրնգին և երգերուն տպաւորիչ ազդեցութեամբ՝ յոյն ժողովուրդը կազմած էր նուրբ զգացումներով, թափանցող ճաշակով և վառ, բանաստեղծական երևակայութեամբ օժտուած:

Նորապսակներու տան դռան առաջ ծաղկեայ պսակներ կախելու սովորութիւնը, սիրուն այլաբանութեամբ մը հոգին թիթեռնիկի և մահճ՝ քնացող երեխայի մը երեոյթին տակ ներկայացնելը, բաւական պերճախօս տպացոյցներ են այդ մասին:

Մահուան արդի խորհրդանշանը՝ կմախք մը՝ և յոյներունը՝ քնացող մանուկ մը՝ շատ թեւադրական է նախկին և ներկայ հայեացքներու, ճաշակի, մտածումի և երևակայութեան տարբերութիւններու նկատմամբ: Զգացումներու, ճաշակներու և երևակայութիւններու այդ ներդաշնակ ամբողջութեան վրայ ազդած և անկէ փոխադարձաբար ազդուած կրօնքը՝ անշուշտ չէր կրնար գեղեցկութեան զգացումէն ուրիշ պաշտամունք մը ունենալ:

Եւ մեհեանները արուեստագէտներու վարժ ձեռքերուն տակ կը դառնան տաճարներ, նուիրուած զանազան աստուածութիւններու՝ որոնք նոյնպէս արուեստի գլուխգործոցներ՝ գեղեցիկի ճաշակը աւելի կը զօրեղացնեն և բնական պահանջ մը կը դարձնեն զայն հասարակութեան համար:

«Մարդիկ կը սիրեն այն, ինչ որ լաւ է: Միայն լաւն է որ մարդուն սիրոյն առարկան կըլլայ: Սէրը Գեղեցիկին համար ունեցած ճաշակէն կը յառաջանայ: Տգեղը միայն իր աստուածութեան հետ ունեցած հակասութեամբ տգեղ է»։ «Մարդոց մէջ ամենէն գեղեցիկը նա է, որ մարմնին արտաքին կազմութեամբ և բարոյական ներքին արժանիքներով ամենէն աւելի կարող է իրեն և իր նմաններուն օգտակար ըլլալ:»

Պարզ է որ հասարակութիւն մը, որ այս մտքերով կը դե-

կալարուէր, չէր կրնար գեղեցիկի մատին ուրիշ մտապատկեր մը կազմել. և իր աստուածութիւնները՝ մարմնապէս ամենադեղնօցիկ կազմուածներն են, առանց խօսելու անոնց յատկացուած բարոյական առաքինութիւններուն և յատկութիւններուն վրայ:

Արիստոտէլի վկայութեան համեմատ՝ Յունաստանի մէջ գծագրութիւնը կրթութեան հետ զուգընթաց է եղած, որովհետեւ կը կարծէին թէ՝ իրաւամբ՝ «վաճառականական զանազան շահագործումներու, կարասիներու և հագուստի ընտրութեան» կը նպաստէր, և կը գիւրացնէր «գեղեցկութիւնը կազմող ձևերու ճանաչումը»:

Եւ կընդունէին՝ թէ այդ բոլորէն զատ, «հանգստի ժամերուն՝ պարկեշտ գուարճութիւններու հայթայթիչը կրնար ըլլալ», ինչ որ խորապէս ճիշտ է, և այդ մտքով ըմբռնուած ցանկալի՝ մանաւանդ մեր այժմեան երիտասարդութեան համար, որուն՝ գեղարուեստը գրեթէ անձանօթ է գեռ իր նախնական ձևերուն մէջ անգամ:

Հր. Ալեանտք

(Կը շարունակուի)

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հասարակական արքնացած գիտակցութեան անընդհատ անսմը:—Բույիզիքեան խորհրդակցութիւն:—Փետր. 18-ի Սենատին տուած ռեսկրիպտի հետեւումները հասարակական կարծիքի տգիտ արտայայտման համար:—Ազգաբնակչութեան զանազան խաւերի եւ կոռուարացիաների պահանջները եւ բժիշկների Պիրոգովեան համաժողովի վիճար իբրեւ պրոգրամ:—Չինովնիկների եւ պրասուրս հոգեւորականութեան ազդուիր հասարակական ներկայ տրամադրութիւնից:—Ներկայացուցչական ժողովի առաջ դրած իրաւասութեան սահմանները:—Ներկայ հոսանքի թեմամբների տակնկան:—Գիւղացիական շարժումներ եւ դրանց կովկասեան առանձնայատկութիւններ:—Վրաստանի գիւղացիների պահանջները:—Ճորտերի ազատութիւն եւ ճեղքեական կախում ազնուականութիւնից:—Բեռնումների պահանջը Կովկասում:—Նոր ուղղութեան նշաններ:—Կովկասեան փոխարքայի խօսքերը Թիֆլիսի եւ Կաթողիկոսի պատգամաւորներին:—Կովկ. փոխարքայի դիմումը երկրի ազգաբնակչութեան:—Բարձրագոյն ուկրա եւ ռեսկրիպտ փոխարքայութեան վերաբերեալ:—Գործակալատների շարժումը Թիֆլիսում:—Բազուի դէպքերի ստեղծած խառնածոնքիւնը:—Անաշառ հրապարակային բնութեան անհրաժեշտութիւնը:—Մամուլի վերաբերեալ կարգադրութիւններ:

Ընդարձակ եւ բազմալեզու Ռուսաստանի զանազան մասերում ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերի մէջ շատ նկատելի կերպով արթնացել է գիտակցութիւնը, բիւրօկրատիական ծանրը կապանքներից թեթեացած հասարակութիւնը այժմ բացարձակօրէն յայտնում է իր պահանջները: Ներքին կեանքը միանցողական, յուզուած, եռման վիճակի մէջ է: Անցքերը իրար հետեւում են զարմանալի արագութեամբ եւ իւրաքանչիւր օր բերում է տեղեկութիւնների այնպիսի յորդ հոսանք, որ մարդ գիտարանում է այդ բոլոր տպաւորութիւնների կոյտի մէջ ընտրել միայն ընտրող տեղեկութիւնները՝ ներկայ կացութիւնը լուսարանելու կամ երեւոյթները ամփոփելու համար:

Մեր այս տեսութիւնը այս անգամ սկսեց համապետական նշանակութիւն ունենցող խնդիրներին:

Մեր անցեալ տեսութեան վերջում մենք միայն ժամանակ ունեցանք առաջ բերել փետրուար 18-ի Բարձրագոյն Բեռնի պատճառով ներքին գործերի մինիստր Բուլիլինին: Այդ բեռնի պատճառով մէջ ասուած էր. «Ես մտադրեցի այսուհետեւ Առ-

տուժոյ օգնութեամբ՝ օրէնսդրական նախադիժների նախնական մշակման ու քննութեան մասնակից անել տրժանաւորագոյն, ժողովրդի վստահութեամբ օժտուած, ազգաբնակութեան կողմից ընտրուած մարդկանց»։ Եւ այդ մտադրութիւնը իրականացնելու նպատակով մինիստր Բուլիզինի նախագահութեամբ պիտի կազմուի առանձին խորհրդակցութիւն։

Նոյն փետր. 18-ին Կառավարիչ Սենատին արուած Բարձրագոյն Ուկրազով բարուոք էր համարուած՝ ղիւրացնել բոլոր հպատակների համար յայտնելու իրանց կարծիքները բարձրագոյն իշխանութեան. դրա համար Մինիստրների խորհրդին յանձնուած էր՝ նայել ու քննութեան առնել մասնաւոր անձերից և հիմնարկութիւններից ներկայացուող հայեացքները ու խորհրդածութիւնները, «որոնք վերաբերում են պետական բարենորոգութեան կատարելագործման և ժողովրդի բարօրութեան բարուոքման»։

Թէ այդ բեկիրիպուր և թէ ուկազը հնարաւորութիւն տուին երկրի բոլոր կենդանի ոյժերին ազատօրէն արտայայտելու իրանց անկեղծ հայեացքներն ու իդձերը։ Եւ ընդարձակ կայսրութեան թէ կենտրոնի և թէ ծայրերի մէջ իւրաքանչիւր ազգութիւն ու կրօնական համայնք, ամեն մի դասակարգ ու կորպորացիա, և բոլոր ինքնավարական մարմինները շտապեցին օգտուել Բարձրագոյն տուած արտօնութիւնից և հայրենիքի վերածնութեան վեհ գործի աջողութեան համար մատնանիշ անել երկրի յետափնացութեան իսկական պատճառները և ցոյց տալ ցաւերը բուժելու արմատական միջոցները։ Այլ ևս ոչ ոք չէր ցանկանում ապրել այնպէս, ինչպէս ապրում էր մինչև այժմ, սե օրեր քաշելով. նոր կեանք, նոր կարգեր էր պահանջում հասարակութեան արթնացած գիտակցութիւնը։

Այդ պահանջները ընդհանուր են ամեն տեղ, և ծանօթանալով մի որոշման հետ՝ դուք կարող էք հաւատացած լինել որ հիմնական կէտերով դրա նման են լինելու այլ բիւրաւոր գեղուցումներն ու վճիռները։ Եւ դա հասկանալի է. եւրոպական քաղաքակրթութեանը հետ սերտ կապուած ուսական կեանքը վաղուց հասունացել է այն կարգերի համար, որոնք անվիճելի են համարոււմ իւրաքանչիւր քաղաքակրթ երկրում։ Ռուսաստանը փոխ առնելով Արևմուտքից գիտութիւնը, տեխնիկան, ճարտարարուեստը և այլն, ինչպէս և արուեստական հովանաւորութեամբ ստեղծելով խոշոր կապիտալիստական արդիւնաւործութիւն, չէր կարող անվերջ անտես առնել այն հասարակական-պետական պայմանները, որոնք կեանքի յիշած բոլոր կողմերի ազատ

գարգաղման համար նոյնքան անհրաժեշտ են, որքան օդը, լոյսը, մոտենգը իւրաքանչիւր կենսունակ օրգանիզմի համար:

Անցեալի քննադատութիւնը և ապագայ իղձիրը շատ լաւ են արտայայտուած Մոսկուայում մարտի 21—23 գումարուած բժիշկների Պիրոգովեան համաժողովի վճռի մէջ, որ միաձայն ընդունուել է բոլոր (մօտ 1000 հոգ.) անդամների կողմից:

«Բժիշկների Պիրոգովեան համաժողովը,—ասուած է այդ վճռի մէջ,—որ հաւաքուել է ամբողջ Ռուսաստանից՝ մշակելու մաքրուման միջոցներ Ռուսաստանի վրայ արշաւող նոր պատուհասի՝ խոլերայի դէմ, հաստատուած է թէ այն պայմաններում, որոնց մէջ վիճակուած է մեզ աշխատել և ապրել ոչ միայն իւրեւ բժիշկների, այլ և իրրեւ մեր հայրենիքի քաղաքայիների, անհնարին է այդպիսի կուլտուրական և խաղաղ աշխատանք, քանի որ գոյութիւն ունի այժմեան բեժիմը. ադմինիստրատիւ անսահման կամայականութիւնը, ֆինանսների մէջ անկոնտրոլ կարգադրութիւնները և նուաճողական, բաղդախնդիր քաղաքականութիւնը արդէն գցել են մեր հայրենիքը՝ իր չափերով սարսափելի՝ աղքատութեան մէջ, ուռգել՝ հեռաւոր Մանջուրիայի դաշտերը մեզ համար թանգագին արեան հեղեղներով: Բայց այդ քիչ է: Ռուսաստանի վրայ արշաւում է ահռելի պատուհաս՝ խոլերան: Հեռանկարի վրայ գծադրուած են այդ ահռելի պատուհասի հազարաւոր, տասնեակ հազարաւոր զոհերը: Իսկ ի՞նչ է անում բիւրօկրատիան: Նա մի կողմից դիմում է մեզ, առաջարկելով բացատրել ժողովրդին ձեռք առնելիք ժամանակաւոր միջոցների օգտակարութիւնը, իսկ միւս կողմից—գրգուռ է այդ նոյն ժողովուրդը մեզ դէմ, տարածելով անմիտ լուրեր: Խոլերայի դէմ կռուելու գործը յանձնուած է արդէն—նրա՝ բուսականաչափ վարկաբեկ եղած մեր ադմինիստրացիայի ձեռքը, արգելւում է մեր համաժողովը, արգելւում է միասին հաւաքուել և գտնել համաժողովրդային պատուհասի դէմ կռուելու լաւագոյն հնարները: Համաժողովի փակման փորձը, իրրեւ կամայականութեան նոր արտայայտութիւն, նոր ապացոյց է այն բանի, թէ մինչև կենդանի է այդ կամայականութիւնը, զուր է մեզ երազել մեր բժշկական գործունէութեան նորմալ պայմանների, ինչպէս և առհասարակ նորմալ կեանքի մասին: Այդ պատճառով մենք, բժիշկներս, յայտնում ենք որ անհրաժեշտ է հրաւիրել Հիմնարկիչ ժողով՝ ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և գաղաւթի ձայնաւութեան հիմունքներով, առանց սեռի, դասանութեան, ազգութեան խտրանքի, այն պայմանով որ անյապաղ գաղաւթեցնուի պատերազմը և այն պայմաններով որ նախապէս ոչնչացնուի սաստկացրած պահպանութեան դրու-

թիւնը, պոլիցիան յանձնուի ինքնավարական մարմինների ձեռքը, տրուի ապահովութիւն մամուլի, խօսքի, գումարումներ, միութիւնների և գործադուհների, ազատութեան և ներում շնորհուի զանազան քաղաքական ու կրօնական յանցանքների համար արտօրուածներին ու բանտարկեալներին: Մենք պէտք է ձգտենք որ հէնց առաջին չիմնարկիչ ժողովում անցկացնուի քաղաքական և տնտեսական բեֆորմների այն նուազականը (minimum), առանց որի աներեւակայելի է մեր երկրի բազմակողմանի առաջագիմութիւնը և աշխատող մարդկանց տնտեսական վերելքը: Այդ բեֆորմների թուին, բացի վերև յիշուած ազատութիւններից, պատկանում են. օրէնքի առաջ բոլորի հաւասարութեան, և ազգութիւնների, լեզուների, կրօնների հաւասարաիրաւութեան երաշխաւորումը, ընդհանուր պարտադիր ուսուցումը, եկեղեցու անշատումը պետութիւնից, լայն ազատ ինքնավարութիւն նոյնպէս ընդհանուր, ուղղակի և գաղտնի ձայնուութեան սկզբունքների վրայ, հարկային սխառեմի բեֆորմ, պրոգրեսիւ, հասոյթի համեմատ հարկերի ներմուծում, կողմնակի հարկերի ոչնչացում, հողաւրածիւնների յետ գնման վճարների ոչնչացում և աշխատաւորներին ապահովութիւն հողով: Աշխատանքի բոլոր տեսակների մէջ վարձկան բանուորների պետական ապահովադրութիւն և առհասարակ լայն գործարանա-առողջապահական օրէնադրութիւն՝ բանուորները շահերի պաշտպանութեան համար: Ահա այդ նախնական պայմանների իրազօրման միջոցով կարելի է արդիւնաւոր և նպատակայարմար կռիւ կազմակերպել ժողովրդային պատուհասների և համաճարակների դէմ. միայն այն ժամանակ անուկի չեն լինի մեր երկրի համար ոչ ժանտախտը, ոչ խոլերան, և ոչ որեւէ այլ համաճարակ:»

Նման պահանջներ են արել Պետերբուրգում գումարուած ինժեներների, փաստաբանների, ուսուցիչների, գործակատարների և այլ միութիւնները: Շատ քչով են տարբերում իրանց բովանդակութեամբ և այն ղեկուցագրերը, որ—Սենատին տուած Բարձրագոյն ուկազի հիման վրայ—ներկայացրել են Մինիստրների կոմիտետին ինքնավարական զանազան հիմնարկութիւնները: Վերանորոգելու այդ ընդհանուր տենչը իր բարեբար ագգեցութիւնը տարածել է նոյնիսկ չինովնիկական աշխարհի վրայ. ինչպէս յայտնում է «Сынъ Отечества» թերթը, մայրաքաղաքում զանազան մինիստրութիւնների պաշտօնեաների մէջ արծարծում է այն միտքը, որ անհրաժեշտ է և չինովնիկների կողմից ներկայացնել հաւաքական որոշում, քանի որ իրանք, չինովնիկները, աւելի լաւ գիտեն բիւրօկրատիական բեթիմի պակասութիւնները և անձնականապէս նուազ չեն տուժում

կանցելարական բուստինայից և իրանց անմիջական իշխանա-
նաւորների կամայականութիւններից, ինչպէս և այն սխառեմից,
որ խեղդում է ամեն մի ձիրք, ստուերի մէջ թողնում լաւա-
գոյն աշխատաւորներին: Պրաւօսլաւ հոգեւորականութիւնն էլ
դժգոհ է գոյութիւն ունեցող կացութիւնից, միջնորդում է հա-
մառուական եկեղեցական ժողովի գումարման մասին և, բացի
այդ, յարուցանում է՝ Ռուսաստանում պատրիարքութիւնը վե-
րականգնելու հարցը: Մեծն Պետրոս, որ վերջ դրեց ռուսական
պատրիարքութեան, եկեղեցին համարում էր ոչ իբրեւ հաւատա-
ցեալների մի ժողով, այլ աշխարհական իշխանութիւնից կա-
խում ունեցող մի հաստատութիւն, բիւրօկրատիական կազմի
որոշ ճիւղ: Պրաւօսլաւ եկեղեցու գլուխը համարւում է ինքը
Յարը:

Ինչպէս պարզ է փետրուարի 18-ի Բեւերիպտի մի քիչ
առաջ բերած կտորից, ապագայ Ներկայացուցչական ժողովի
իրաւասութեան սահմանները լոկ խորհրդական է լինելու, այն
է՝ «օրէնսդրական նախագծերի նախնական մշակութիւն և քնն-
նութիւն»: Մինչդեռ հասարակական կարծիքը և նրա թարգման
մամուլը գտնում են, որ «պետական բարենորոգութեան կատա-
րելագործման և ժողովրդի բարօրութեան բարուղման» համար
անհրաժեշտ է՝ ազգաբնակչութիւնից ընտրուած ներկայացուցիչ-
ների ժողովին յատկացնել նաեւ օրէնսդրական նախաձեռնու-
թեան, բիւզժէի և հարկերի հաստատութեան, ինչպէս և ազ-
մինխատրացիայի վրայ կոնտրոլի իրաւունքներ: Չնայած որ
այդ կարծիքները յայտնուած են համաձայն փետրուարի 18-ի Ու-
կազի բուն իմաստին, մութ և յետադէմ ոյժերը ձգտում են
այդ կերպ մտածողների վրայ ստուեր գցել, դրանց «հայրենի-
քի դաւաճան» անուանել և գրգռել հասարակութեան տականք-
ները այդ ինտելիգենցիայի դէմ. «Моск. Вѣд.» ափսոսում է որ
թոյլ չեն տալիս խուժանին «ինչպէս հարկն է դաս տալ այդ
խառնակիչներին»: Գտնուեցան և հոգեւորականներ, որոնք ե-
կեղեցու բեմից զրգռիչ քարոզներ էին արտասանում «հայրենի-
քի այդ թշնամիների դէմ»... Զարմանալի չէ որ դանազան քաղաք-
ներում լինում էին դէպքեր, որ խուժանը յարձակում էր աշա-
կերտների, ուսանողների և ինտելիգենցիայի վրայ և ջարդեր սար-
քում: Սակայն այդ ողորմելի փորձերը անդօր են կանգնեցնելու
կեանքի հասունացած առաջադիմական բուն հոսանքը...

Զանազան հիմնարկութիւնների և կորպորացիաների կող-
մից արդէն ընտրուել են 300-ից աւելի պատգամաւորներ, որոնք
ներկայանում են մինխատր Բուլիգինին և խնդրում թոյլտու-
թիւն մասնակցելու առանձին խորհրդակցութեան պարապմունք-
Ապրիլ, 1905.

հերին: Այդ պատգամաւորներից մի քանիսներին, ինչպէս օրինակ խոշոր արդիւնադործութեան զանազան ճիւղերի ներկայացուցիչներին, պ. մինխտորը յայտնել է որ անպատճառ կը հրաւիրուեն կայսրութեան բոլոր արդիւնադործական հիմնարկութիւնների ընտրուածները իր նախադահլթեամբ կազմուելիք խորհրդակցութեան, որ, ինչպէս երևում է «Правит. Вѣст.»-ում տպուած պաշտօնական հաղորդագրութիւնից, կը սկսի իր պարապմունքները 2—3 ամսից յետոյ: Նախ պէտք է հաւաքուին հարցին վերաբերեալ բոլոր նիւթերը, վերջացուին նախապատրաստական զանազան աշխատանքները, ապա ծրագրուին այն հիմքերը, որոնցով կարելի կը լինի իրականացնել Բարձրագոյն ըսկրիպտը. յետոյ այդ հիմքերը նախապէս պէտք է քննուին Մինխտորների Խորհրդում և վերջը այդ հիմքերը և մինխտորների կարծիքները ենթարկուին վերջնական մշակութեան փետր. 18-ի ըսկրիպտի հիման վրայ կազմուելիք Բուլիդինեան խորհրդակցութեան մէջ, որ ըստ երևոյթին կազմուած է լինելու մեծ մասամբ նախադահլ կողմից հրաւիրուած անձերից:

Այդ կերպ են կազմուած և այն յանձնաժողովները,—օր. Կոբեկօինը՝ մամուլի համար և Կոկովցեվինը՝ բանուորական հարցի համար,—որոնց յանձնուած է ղեկտ. 12 ուկազի այս կամ այն կէտի մանրամասն մշակութիւնը:

Մինչ շարունակուում են այդ նախապատրաստական աշխատութիւնները, երկրի խառնակ դրութիւնը օրէցօր բարդանում է. բանուորական, ուսանողական, աշակերտական գործադուլներն աւելացան գործակատարների գործադուլներ և գիւղացիական շարժումներ կայսրութեան զանազան մասերում, ինչպէս և Կովկասում:

*

Կեանքի այն ընդհանուր պայմանները, որոնցից զգոհ է առաջագէտ ոտես հասարակութիւնը, իհարկէ գոյութիւն ունին և Կովկասում, ուր բացի այդ կան՝ «ծայրերի», «օտարացեղերի» և «այլադաւանների» վերաբերեալ յատուկ օրէնքներ ու կարգադրութիւններ, որոնք աւելի ևս ծանր են դարձնում ազգաբնակչութեան համար բիւրօկրատիական-սովիցիական ըեժիմի պակասութիւնները: Սակայն, ինչպէս երևի յիշում է ընթերցողը, ղեկտեմբերի 12-ի Ուկազով, որ առաջ է բերուած ամսագրիս այս տաբուայ առաջին գրքում, պէտք է վերաքննուին և այդ բացառիկ օրէնքները: Եւ արդէն այժմ նկատուելի է ծայրերի քաղաքականութեան մէջ մեղմ, զիջող ուղղութիւն: Այդ նոր ուղղութեան յուսատու նշմարէ Կովկասի համար հէնց այն հանգաման-

քը, որ երկրի կառավարութիւնը յանձնուեալ է Կովկասի վերածնութեան պատմութեան մէջ համակրելի յիշատակ թողած մի տոհմի շառաւիղին, որ ինքը սիրում է բնութիւնից հարուստ օժտուած մեր երկիրը, որին պահատում է միայն մարդասիրական, արդար օրինակարգ: Պակաս յուսատու չէ և այն հանգամանքը որ փոխարքայի երկու օգնականների պաշտօններում (գլխուորական և քաղաքացիական մասի) նշանակուած են ազգաբնակչութեան համակրութիւնը վայելող այնպիսի անձնաւորութիւններ, ինչպէս գիւնեբալ լէյտենանտ Մալաման և կառավարչապետի խորհրդի անդամ Սուլթան-Արմ-Գիրէյը: Որ Կովկասը անմաս չի մնալու այն ընդհանուր վերանորոգումներից, որ ծրագրուած է Ռուսաստանի համար, այդ կարելի է գուշակել երկրիս նոր փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի խօսքերից, որ նա ասել է Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան պատգամաւորներին Պետերբուրգում. «Կովկասի վարչութեան ամենամերձաւոր նպատակն է այժմ մասնակից անել երկիրը Ռուսաստանի մնացած մասերի բարենորոգումներին և ինքը, կոմսը, չի գտնում ոչ մի հիմք Կովկասի ազգաբնակչութիւնը թողնելու առանձին պայմանների մէջ և իր նպատակները յոյս ունի իրականացնել տեղական ոյժերի գործակցութեամբ»:

Մեր երկիրը կարօտ է հիմնական վերանորոգութիւնների: Կովկասի կեանքում վերջին տարիներս տեղի ունեցած ցաւալի դէպքերը ցոյց են տալիս, որ նրա զարգացումը շեղուել է կուլտուրական խաղաղ ճանապարհից, տառապում է խոր ցաւերից, առաջադիմելու փոխարէն յետ է գնում նրա մէջ հաստատուն օրինակարգը: Աւագակութիւններին, կողոպուտներին աւելացան կազմակերպուած ջարդեր զրացի ազգութիւնների մէջ. այժմ կովկասցին չի կարող ասել որ ասպհով է նրա անձը, գոյքը և պատիւը: Բանուորական և գիւղացիական մեծածաւալ շարժումները, աշխատանքի ընդհանուր աննպաստ պայմաններից բացի, ունին առանձնայատուկ Կովկասեան հանգամանքներ, որոնք տալիս են նրանց առանձին գոյն և սրութիւն: Գիւղացիական շարժումը վերջերս դարձրեց իր վրայ հասարակութեան և կառավարութեան առանձին ուշադրութիւնը, Վրաստանի զանազան կողմերում ծագած լուրջ խառնակութիւնների շնորհիւ: Այդ շարժումը հերթական է դարձնում գիւղացիական հարցը, որ մեր երկրի բեֆորմների մէջ առաջնակարգ տեղ պէտք է բռնի, որովհետեւ ազգաբնակչութեան ահագին մեծամասնութիւնը (90%) իր գոյութիւնը պահպանում է երկրագործութեամբ. նա իր աշխատանքը արդիւնքի է վերածում հողի միջոցով, մինչդեռ արդիւնաբերութեան այդ գործիքը, հողը, շատ չնչին չափով է

պատկանում գիւղացուն և նա ստիպուած է կապալով վերցնել մշակելու հողեր կալուածատէրերից, որոնք օգտուում են նրա այդ անել զրութիւնից և հարստահարում նրան: Արքունական ընդարձակ հողերից ևս չի կարողանում օգտուել տեղացի գիւղականը, որովհետեւ այդ հողերը վերապահուած են ներքին նահանգներից ներմուծող ուսւ գաղթականների համար: Սակաւահողութեան աւելացրէք իրաւագուրկ զրութիւնը, ծանր հարկերը, պոլիցիայի և պաշտօնեաների անկոնստոլ պահանջները և կամայականութիւնները, դպրոցների և այլ կրթական հիմնարկութիւնների, ինչպէս և կանոնաւոր հազորակցութիւնների, ժանր կրեղիտային հաստատութիւնների բացակայութիւնը, և դուք կը հասկանաք որ քառասուն տարի առաջ յայտարարած ճորտերի ազատութիւնը մի կիսատ-պոստ ընփորմ էր, որ չէր ապահովում գիւղացու տնտեսական անկախութիւնը ազնուականներից և չէր բանում նրա առաջ քաղաքակրթութեան բարիքները: Անձի ազատութեան հետ նախկին ճորտերը չստացան հողաբաժիններ և վերածուեցին ժամանակաւոր-պարտադրական մի վիճակի, որ քառասուն տարի է շարունակւում: Օրէնքը թողել էր որ իրանք գիւղացիները սեփական միջոցներով յետ գնեն իրանց հողաբաժինները կալուածատէրերից, փոխադարձ համաձայնութեան գալով. չկար կառավարութեան դրամական օգնութիւնը և յետ գնման պարտադրութիւնը, ինչպէս Ռուսաստանի ներքին նահանգներում. և այդ զրութիւնը նպաստաւոր էր միմիայն ազնուականների համար: Գիւղացին պէտք է հաշտուէր այդ զրութեան հետ և իր կիսաքաղցած զոյութիւնը շարունակէր, որովհետեւ ինքը փող չունէր, իսկ վաշխառուներից պարտք անելով հողաբաժին գնել՝ նշանակում էր կրկնակի չարիքի մէջ ընկնել: Գիւղացիական բանկ չկայ մեր երկրում, որ գնէր հողեր կալուածատէրերից և ծախէր գիւղացիներին:

Այդ ողբալի զրութիւնը համատարած է Անդրկովկասում, և եթէ զուրիացին միայն եղաւ ուժգին բողբոջը, այդ ցոյց է տալիս որ նա մտաւորապէս աւելի է դարգացած, քան թուրք և հայ երկրագործը: Ազրարային շարժումների պոստ-ճառները ուսումնասիրելու համար Կովկասի իշխանութիւնից Գուրիա ուղարկուած Սուլթանկերմ-Գիրէյին մի գիւղացի ասել էր. «Մեր ձեռները միշտ զբաղուած են աշխատանքով միայն նրա համար, որ վճարենք ծանր հարկեր գանձարանին, կալուածատէրերին և հոգևորականներին: Մեզ և մեր կիսասոված ընտանիքի համար մենք չենք կարողանում ոչ մի բաժին հանել:» Այդ խօսքերի մէջ արտայայտուած է դառն ճշմարտութիւն...

Տասնեակ տարիների ընթացքում ամեն զրկանք և անար-

դարութիւն կրելուց՝ գիւղացիների համբերութիւնը սպառուեց և նրանց շարժումը ոտացաւ ապստամբութեան ձև. վրաստանի կալուածատէրներին և տեղական պաշտօնեաներին յայտարարուած էր կռիւ գիւղացիներէ կողմից. սպանութիւնները, հրկիւղութիւնները և բոյկոտը սարսափի մէջ են գցել հողատէրերին և տեղական ոտորին պաշտօնեաներին: Բանը այնտեղ է հասել որ ամբողջ Քութայիսի նահանգը և Բաթումի շրջանը պատեփազական վիճակի մէջ են յայտարարուած:

Սուլթան-Կրեմ-Գիրէին, շնորհիւ իր խաղաղասէր և մարդասէր վերաբերմունքին, աջողուեց տեղն ու տեղը ծանօթանալ գիւղացիական պահանջների հետ, որ կարելի է ամփոփել հետևեալ կէտերում.

1) Գանձարանի հաշուով յետ գնել ժամանակաւոր-սլարտագիր գիւղացիների հողաբաժինները: Թոյլ տալ սակաւահող գիւղացիներին բնակուել արքունական ազատ հողերի վրայ:

2) Կառավարութիւնից որոշել կապալաւարձի ամենաբարձր չափը:

3) Վերացնել կալուածատէրերի օգտին կատարուող որևէ անվարձ պարտաւորութիւն գիւղացիների վրայ:

4) Ճանապարհների, կամուրջների շինութիւնը և նրանց պահպանութեան ծանրութիւնը գցել և միւս դասակարգերի վրայ, որոնք պակաս չեն օգտուում հաղորդակցութեան այդ միջոցներից.

5) Վարչական զանազան անձանց երթևեկութեան շնորհիւ ձի, ուղեկից, ճաշ և այլն տալու ծախքերից ազատել գիւղացիներին:

6) Վերացնել պարտադիր վճարը յօգուտ հոգևորականութեան (դրամ):

7) Վերացնել հարկերը և մոցնել հասոյթների համեմատ տուրքեր, վերացնել ակցիզը:

8) Վերացնել անցաթղթերը:

9) Զինուորակոչութեան հրաւիրուածներին թողնել Անգր-կովկասում և չուզարկել ներքին նահանգները:

10) Կրթութեան հանրամատչելիութիւն առանց դասուկարգային, դաւանական և ազգային խտրութիւնների:

11) Տեղային ինքնավարութիւն, անձի, բնակարանի, խօսքի, գումարումների ազատութիւն, մայրենի լեզուով դասաւանդութիւն, և—մի շարք ընդհանուր ազատագրական պահանջներ, որոնք դրուած են և այլ դասակարգերի կողմից:

Այդ ընդհանուր պահանջները շեշտուած են և այն յիշատապրերի մէջ, որ ներկայացրել են մինիստրների կոմիտեով նախագահին վրայ ազգի ներկայացուցիչները և ներքին գործերի

մինիստրին Գուլթայիսի նահանգականն ազնուականութեան պարագլուխ Ծերեթելին:

Այդ բոլոր պահանջները, ինչպէս, երևի, նաև հայ և թուրք ազգաբնակչութեան պահանջները, տարբեր չեն այն իղձերից, որ յայտնում են ուսւ ինտելիգենցիայի կողմից, ինչպէս տեսանք բժիշկների պիրոպովեան համաժողովի բերած վճռից:

Առանձին ուշադրութեան արժանի են հայերի և վրացիների պահանջների մէջ եկեղեցական-դպրոցական հարցերը: Այդ կողմից ևս պէտք է սպասել փոխարքայի քաղաքականութեան մէջ նոր վերաբերմունք: Այսպէս յուսուել իրաւունք են տալիս թէ՛ փոխարքայի արտասանած խօսքերը մարտի 20-ին Վեհափառ Կաթողիկոսի պատգամաւորներին Պետերբուրգում. — «Յունիսի 12-ի պոլոժենիան կը վերաքննուի, աքսորուած հոգևորականների հարցը կը վերաքննուի և ըստ կարելոյն նրանք կը վերադարձնուին և դպրոցական հարցը կը կարգաւորուի», — և թէ իշխան Արամէլիք — Լազարեանի՝ հետեւեալ հետապիւրը Թիֆլիսի քաղաքագլխին, մարտի 24-ից.

«Հայոց հոգևոր պատգամաւորութեան — Ներսէս եպիսկոպոսից և Մեսրոպ վարդապետից կազմուած — այստեղ համեւելոց սկսած՝ ես պարտք համարեցի նրանց ցոյց տալ ամեն տեսակ հնարաւոր օգնութիւն: Երկամսեայ միահամուռ գործունէութեան արդիւնքը բոլորովին բաւարար է: Պատգամաւորութեան յաճախակի դիմումները Վիստէին նրա կողմից մեծ ուշադրութեան էին արժանանում: Վիստէն՝ հասցրեց Մինիստրների Կոմիտէին պատգամաւորութեան զեկուցագիրը, որ ներկայացուած էր 1904 թուի դեկտեմբերի 12-ի ուկագի հիման վրայ: Մարտի 22-ին՝ կոմսն ընդունեց հոգևորական պատգամաւորներին և յայտնեց, որ այս մօտ ժամանակներս յունիսի 12-ի օրէնքը կ'ենթարկուի վերաքննութեան, դպրոցական հարցը կը կանոնաւորուի և աքսորուած հոգևորական անձերի գործը կը վճուուի: Նշանակելի է և տեղական թերթերում մարտի 20-ին Պետերբուրգից հաղորդած տեղեկութիւնը, որ «Մարիա Կայսրուհու դպրոցական հաստատութիւններում հայերին կրօնը, բացի աղօթքներից, ուսերէն լեզուով անցնելու կարգադրութիւնը ոչնչացուած է, որովհետեւ ընդհանուր հարց է յարուցուած՝ այլադաւաններին կրօնն աւանդելու մասին»:

*

Այդ բոլոր իղձերի և յոյսերի իրականացումով բացուած է լայն ասպարէզ տեղական կենդանի ոյժերի համար — նուիրուել խաղաղ-կուտուրական գործունէութեան ժողովրդական խաւերում, որ վերջին տասնեակ տարիների ընթացքում խափանուած

էր վանազան աննպաստ հանգամանքներ շնորհիւ: Այդ պայմանները ստիպում էին մեր շատ ոյժերին հեռանալ հասարակական ասպարէզից, նուիրուել առևտրական գործունէութեան կամ Կովկասից դուրս գտնել իրանց ետանդի կիրառութիւնը:

Մի այդպիսի խոշոր հասարակական գործիչից զրկուեց մեր երիտասարդութիւնը յանձին Քրիստափոր Միքայէլեանի, որ մեծ համակրութիւն էր վայելում շնորհիւ իր անսահման նուիրումով: Թեան զաղափարական մի մեծ հարցի:

Սոփիայում, զժրադէ պատահարից մարտի 6-ին մեռած Քրիստափոր Միքայէլեանը Գողթան գաւառի գիւղաքաղաք Վ. Ագուլիսում է ծնուել 1859 թուականին: Ինքը դուրս գալով հայ ժողովրդի միջավայրից, նա իրան նուիրեց նոյն ժողովրդի ցաւերին ու իղձներին իր հոգեկան ոյժերի ամբողջ կարողութեամբ: Մինչև այժմ էլ յիշում են Ագուլիսում նրա զեկավարութեամբ ութսունական թուականների վերջում տեղական ծխական դպրոցներում գործող ուսուցչական խմբի կատարած արթնացնող դերը, որ չէր բաւականանում միայն դպրոցի չորս պատերով, այլ տարածւում էր նաև ընտանիքների մէջ, ազդում և հարեան թուրքերի վրայ, ամեն տեղ սերմանելով ինքնադիտակցութեան և համերաշխութեան ազնիւ սերմեր: Իննսունական թուականների սկզբում նա թողեց դպրոցական ասպարէզը և իրան նուիրեց աւելի մեծ հասարակական գործի ծառայութեան...

Իր քնաւորութեան հազուագիւտ կողմերի շնորհիւ Քրիստափոր Միքայէլեանը կարողանում էր կազմակերպել և իր սիրած գործի շուրջը համախմբել իրարից տարբեր ոյժեր: Նոյն խակութեամբ ինտելիգենտներից շատերը՝ հմայուած նրա անձնաւորութիւնից՝ աշխատում էին մի բան տնել, ասելով՝ «մենք գործի համար չենք անում, այլ Քրիստափորի խաթեր»... Հաւատալով թէ ժողովրդների զարգացումը կատարւում է որոշ, ամեն տեղ միատեսակ օրէնքներով, նա առանձին նշանակութիւն չէր տալիս իրականութեան ու նրա առանձնայատուկ պայմանների ուսումնասիրութեան և մտածում էր ու գործում անալոգիաներով... Անշուշտ սխալմունքների մէջ էլ էր նա ընկնում, ինչպէս և ամեն մի անկեղծ, համոզուած գործիչ, — որովհետև անսխալական է միայն նա, ով ոչինչ չի անում, — սակայն իրրև մի գաղափարի իր ամբողջ կեցութեամբ և եռանդով նուիրուած անձնազոհ գործիչ, Քրիստափորը մեր կեանքում մխիթարական երևոյթ էր, հայ ժողովրդի տուած սակաւաթիւ զրական աւազակներից մէկը՝ և իրրև այդպիսին՝ նա կը լինի մշտապէս իրրև հայ գործիչի իղէալական օրինակ:

Այլ աշխարհի էր պատկանում նոյն օրը վախճանուած երաժշտադէտ Մակար Եկմալեանը, որ հանգաւ իր սիրած ասպարիզից դուրս մղուած, հոգեկան ծանր հիւանդութեան պատճառով: Եկմալեանի նշանակութիւնը հայ երաժշտական զարգացման գործում բնորոշուած էր այս տարուայ «Մուրճի» Գեղարուեստի աշխարհում (№ 1), ուստի մենք այստեղ կանգ չենք առնի, և կը բաւականանանք մի քանի կենսագրական տեղեկութիւններով: Մակար Եկմալեանը վաղարշապատցի էր, իր սկզբնական ուսումը ստացել էր Էջմիածնի ժառանգաւորաց զպրօցում: Երաժշտութեան առաջին դասերը վերցրել էր յայտնի թիւրքահայ երաժշտապետ Ն. Թաշճեանից, որ Գէորգ Դ. կաթողիկոսի ժամանակ հայկական ձայնագրութիւն էր ուսուցանում Էջմիածնում: Այդտեղ ստացած իր երաժշտական կրթութիւնը Եկմալեանը շարունակեց Պետերբուրգի կոնսերվատորիայում: Վերադառնալով Թիֆլիս, նա ութ տարի վարում էր Ներսիսեան զպրօցում և Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանում ուսուցչի և երգեցիկ խմբի կառավարչի պաշտօնը, երբ հոգեկան հիւանդութիւնը ընդհատեց նրա գործունէութիւնը և 50 տարեկան հասակում նա գերեզման մտաւ, թողնելով անջնջելի հետք մեր եկեղեցական երգեցողութեան ներդաշնակման գործում:

Բոլորովին աննկատելի անցաւ մի հայ գրական գործիչի մահը. խօսքս Սիմէօն Ֆէլէկեանի մասին է.

Թէ իմն հայրենեաց ընար սգաւոր
Հեծէ տխրագին՝ իմ հոգիս է այն.
Թէ նորա բեկբեկ թելեր վշտաւոր
Խօսի ողբաձայն՝ իմ սրտիկս է այն...

... Եւ Հայաստանիս հողերը ուխտիւ
Պինդ սրտով գրկողն՝ իմ ձեռքերս է այն.
Թէ կը համբուրեն կաթողին խնդիւ՝
Ո՛հ մայրակարօտ շրթունքներս է այն:

Եւ Հայոց լերանց ցուրտ շուքերուն տակ
Ընկած ապարազդ՝ իմ ճակատս է այն.
Մասեաց սուրբ քարերն իրր բարձ
Դրած սգաւոր՝ զլուսիկս է այն...

Երբ և այլ բանաստեղծութիւնների հեղինակն էր նա: Դեկտ. վեցերում, Եգիպտոսի Գահիրէ քաղաքում, նա կառքի

տակ է ընկնում, տարւում գերմանական հիւանդանոց, ուր և վախճանւում է, հանգիստ գտնելով Պոլսի 1895 թ. դէպքերից յետոյ իր աստանդական թափառումներից: Մենք այնքան կտրուած ենք մեր թուրքահայերի կեանքից, որ չգիտենք էլ թէ կարողացան արդեօք նրանք որևէ բան զրել այդ տարաբախտ բանաստեղծի մասին, որ այնպէս էլ կարող չեղաւ տեսնել իր «հէգ Հայաստանը» և «մեռնիլ նրա մայրական ծոցում և իր վերջին շունչը տալ նրան»:

Ապարդիւ հայ, որ իր թափառումներով կարծես իր թըշուառ թիւրքահայ եղբայրների մի մարմնացում էր...

*

Թիւրքահայ գաղթականների մի մասը, ինչպէս յայտնի է, դեռ 60-ական թուականներից, թիւրքահպատակ յոյների հետ միասին հաստատուել են Սև ծովի ափերում և մտցրել այդտեղ ծխախոտագործութիւնը: Այդ խաղաղ, աշխատասէր ազգաբնակութեան շնորհիւ Անդրկովկասի այդ ափերը այժմ ծաղկած գրութեան մէջ են:

Այդ թիւրքահպատակ ծխախոտագործները, որոնցից 3,700 տուն հայեր են 1,700 տուն յոյն, համաձայն 1898 թ. մայիսի 28 Բարձրագոյն Ուկադի, պէտք է թողնէին իրանց գործունէութիւնը Սև Ծովի ափերում և այլ տեղ գաղթէին: Տեղական կալուածատէրերը, ուռա, վրացի, և ծխախոտի խոշոր առևտրականները ահադին փեսաներ պէտք է կրէին այդ կարգադրութեան իրագործմամբ, ինչպէս պէտք է քարուքանդ լինէին և իրանք գաղթականները: Կառավարութեան առաջ հարկաւոր միջնորդութիւններ էին արուած դեռ անցեալ տարի: Նոյն այդ հարցին առանձին նիստ նուիրեց Կովկասեան գեղատնտեսական ընկերութիւնը: Լսելով պ. Ալէքսանդր Քալանթարի ղեկուցումը «Սև Ծովկղերայ ծխախոտագործութեան վիճակի» մասին, Ընկերութեան ժողովը միաձայն որոշեց միջնորդութիւն յարուցանել երկրագործութեան և ֆինանսների մինիստրութիւնների և Կովկասի կառավարչապետի պաշտօնակատարի առաջ, որ Սև Ծովի եզերքի թիւրքահպատակ ծխախոտագործների վրայ տարածուն այն արտօնութիւնները, որոնցով օգտւում են այդ ափի ղործարանատէրերը և հանքագործները, այսինքն՝ նրանց ևս իրաւունք տրուի կապալով վերցնել և վարձել հողեր մշակութեան համար:

Ընդունելով ընկերութեան կողմից ներկայացած պատգամաւորութիւնը՝ գեներալ-լէյտենանտ Ե. Դ. Մալաძան խոստացել է իր կողմից լիակատար աջակցութիւն՝ ապահովելու համար Սևծովկղերայ ծխախոտագործութեան ապագան: Այդպիսով

յոյս կայ որ այդ աշխատասէր և խաղաղ ազգաբնակութեան տասնեակ տարիների թափած ջանքերը,—որոնց շնորհիւ այդ կողմերի հողերի կապալազինը տասնապատուել է, ինչպէս և բանուորավարձը, և Անդրկովկասի արդիւնաբերութեան մի ճիւղ տալիս է մօտ 10 միլլիոն եկամուտ,—կը գնահատուեն, հարցը արդար լուծում կը ստանայ և թիւրքահայը ստիպուած չի լինի կրկին, պանդխտութեան ցուպը վերցրած, նոր հողեր որոնել իր զուխը պահելու համար...

Լ. Ս.

30 մարտի:

Յ. Գ.—Արդէն շարուած էր մեր այս տեսութիւնը, երբ ստացանք «Кавказ» թերթի ապրիլի 1-ի թիւը, որի մէջ տըպուած է հետեւեալ կարևոր պաշտօնական հաղորդագրութիւնը.

Կովկասեան նրկրի ազգաբնակութեան

Ես ստացել եմ մարտի 30-ին Կովկասում Նորին Կայսերական Մեծութեան փոխարքայ ղեներալ-ադիւտանտ Լոմա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովից հետեւեալ հեռագիրը.

«Թագաւոր Կայսրի կամքով ես կոչուած եմ կանգնելու ինձ թանկազին Կովկասի կառավարութեան գլուխը: Ափսոսում եմ որ ինձ վիճակուում է ստանձնել իմ պարտականութիւնները այն ժամանակ, երբ ամեն օր ստացւում են լուրեր բարեկեցութեան խանգարման, խառնակութիւնների, աւարառութիւնների և ամեն տեսակ բռնութիւնների մասին: Ինչպէս հին զինուոր, ես անկարելի եմ համարում պատերազմական ժամանակում հրաժարուել ծառայելու կոչից. այդ անելիս ինձ զօրավիգ է երկրի լիակատար խաղաղացման և արդիւնաւոր զարգացման խոր յոյսը: Ես հաւատարմ եմ կովկասեցիների հաւատարմութեան գէպի Թագաւոր Կայսրը, որի համար բոլոր տեղական ազգաբնակութիւնները հաւասարապէս մօտ են և թանգ: Դիմում եմ բոլոր բնակիչներին առանց դուռնանքի և ազգութեան խտրութեան աջակցելու հայրենի երկրի բարեբախտ վերաշինութեան: Որպէս զի երկրում ներմուծուի կարգը խաղաղ ճանապարհով, անհրաժեշտ է բոլոր հաւատարմական ոյժերի օգնութիւն: Ես հաւատում եմ ժողովրդի իմաստութեան և համոզուած եմ, որ ազգաբնակութեան անհանգիստ մասը չի գիմանայ բարեմիտ ահազին մեծամասնութեան միահամուռ հասարակական զրոհի առաջ: Ինձ Նորին

կայսերական Մեծութիւնից արուած՝ ցուցմունքների համաձայն՝ ես պիտի ժողովեմ ազգաբնակութեան ներկայացուցիչների խորհրդակցութիւններ, ուր պէտք է մտնեն ընտրուածներ ազնուականութիւնից, քաղաքներից և գիւղական հասարակութիւններից, ինչպէս և պրաւօսլաւ, հայ-լուսաւորչական և մահմեդական հոգեւորականութիւններից։ խորհրդակցութիւններին առաջարկուելու է արտայայտուել այն միջոցների մասին, որ անհրաժեշտ է ձեռք առնել ամեն տեսակ աւագակութիւններ, աւարառութիւններ և անկարգութիւններ վերջացնելու համար, պարզելու, թէ որչափ փոփոխութեան կարիք է գագացում այժմ երկրում գործադրուող դատաստանական կարգ ու սարքի մէջ, քննելու զեմաստվային հիմնարկութիւնների կանոնադրութեան կիրառման կերպերի հնարաւորութիւնը և նպատակայարմարութիւնները։ Բացի այդ, ես պէտք է ձեռք առնեմ ինձնից կախուած բոլոր միջոցները արադացնելու հոգերի սահմանազափութիւնը, ինչպէս և պարզելու ամենից շատ հողի կարօտութիւն ունեցող բնակիչների տարաբնակութեան համար արքունական պիտանի, առձեռն պատրաստ հողաբաժինների խակական տարածութիւնը։ 'Ի յարդանս Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի ամենահպտտակ աղերսի, հայոց եկեղեցուն պատկանող կալուածները արքունական կառավարութեան յանձնուելու գործը Բարձրագոյն հրամայուած է վերաքննել։

Ես հաւատացած եմ, որ պետական հիմնարկութիւնների մէջ բոլոր ծառայողները կը համակուին համոզմունքով, որ ներկայ ծանր ժամանակ ծայրայեղօրէն անհրաժեշտ է խզի մութ առանձնապէս լարել իրանց ոյժերը, հասնելու համար բոլորին ցանկալի բարեբախտութեան, ի նկատի ունենալով Կովկասի զարգացումը և բարօրութիւնը Կայսրից իմ անունով տուած բեակրիպտի մէջ աւանդած հիւքերի վրայ։

Կոմս Վորոնցով-Դաշկով

Յայտնելով զրա մասին, արտայայտում եմ հաստատ վրտահութիւն, որ Կովկասեան երկրի ազգաբնակութիւնը լիովին կը զնահաւի Կովկասեան Փոխարքայի ներկայ հաղորդադրութեան ամբողջ կարեւորութիւնը։ Առաջ բերուած հեռագրով յայտնուում է, որ մօտիկ ապագայում երկրի մէջ լինելու են արմատական վերանորոգութիւններ, որոնք կը շօշափեն տեղական

կեանքի ամենակարևոր կողմերը և կ'իրագործուեն ազգաբնակչութեան մերձաւորագոյն մասնակցութեամբ, ի դէմս նրա ներկայացուցիչներին՝ առանց կրօնի, ազգութեան և դասակարգերի խտրութեան: Այդ դժուար աշխատանքի սկզբնաւորութեան և նրա աջողակ կատարման համար անպայման հարկաւոր է հասարակական կեանքի հանգիստ ընթացքը, որպէսզի ինքը ազգաբնակչութիւնը, առանց մի կողմ գրաւուելու ներկայ խառնակութիւններով, կարողանայ անարգել քննել իր կարիքները և գիտակցաբար վերաբերուել առաջիկայ աշխատանքին: Ուստի ես հրաւիրում եմ ազգաբնակչութիւնը ի հանգստութիւն, կարգ և կատարումն օրէնքի, որպէսզի աւելի ևս շուտով հաղորդակից անուի Կովկասեան երկիրը ներքին վերաշինող աշխատանքին՝ այն սկզբունքներով, որ աւանդուած են բարձրագոյն բնակրիպտնէրով, փետրուարի 18-ին՝ ներքին գործերի մինիստրի անունով և փետրուարի 26-ին՝ Կովկասեան Փոխարքայի անունով:

Կովկասի քաղաքացիական մասի Կառավարչապետի պաշտօնակատար և Կովկասեան ղրնուորական շրջանի ժամանակաւոր Հրամանատար
գեներալ-լէյտենանտ Մալախա

31-ին Մարտի 1905 թ., Թիֆլիս:

Ուրեմն բացուած է այն նոր կեանքի արշալոյսը, որին անհամբեր սպասում է Կովկասը...

Բարձրագոյն բնակրիպտ գեներալ-ադիւտանտ կոմս Վորոնցով-Դաշկովի անունով.

Կոմս Իլլարիօն Իվանովիչ: Այն ժամանակից, երբ Կովկասը մտցրուեց ռուսական պետութեան կազմի մէջ, Իմ Պսակակիր Նախորդների և Իմ նպատակն է եղել այդ երկրում խաղաղութեան, բարօրութեան և կարգի վարճացումը մեր հայրենիքի միւս մասերի սերտ միութեան հիմունքներով: Այդ կողմից հասած առաջադիմութիւնը, որ արտայայտուել է Կովկասեան ազգաբնակչութեան բարօրութեան ընդհանուր աճումով և Կովկասի շատ բնիկների աչքի ընկնող աշխատանքներով յօգուտ և ի պատիւ Ռուսիայի, ի ցաւ Իմ՝ վերջին ժամանակս մոայլուեց առանձին ազգութիւնների փոխադարձ ընդհարումներով, իշխանութիւններին չհնազանդուելու ղէպքերով, անկարգութիւններով, որոնք խանգարեցին կեանքի անդորր հոսանքը: Այդ բոլոր անկարգութիւններին ժամանակաւոր երեոյթների նշանակութիւն տալով, անհրաժեշտ եմ համարում անյապաղ վերականգնել Կովկասում անդորրութիւն, որպէս զի այդ երկիրը հաղորդակից անեմ ներքին վերաշինող աշխատանքին, որ այժմ

ձեռնարկում է մեր տէրութեան մէջ իմ նախագծումների համեմատ: Այդ նպատակներով ես Ձեզ նշանակում եմ իմ Կովկասեան փոխարքայ: Այդ երկրի Ձեր ծանօթութիւնը, որ դուրս էք բերել նախընթաց ծառայութիւնով Կովկասում, բազմակողմանի պետական փորձառութիւնը և հայրենիքի օգտին կատարած աշխատանքը ինձ հաստատ վստահութիւն են տալիս, որ այժմ Ձեր առաջ զրուող նպատակը դուք աջողութեամբ կ'իրականացնէք հանդիպելով համերաշխ աջակցութեան՝ Կովկասի ազգաբնակչութեան բոլոր դասակարգերի և ազգութիւնների բարեմիտ մարդկանց կողմից:

Իսկականի վրայ Նորին Կայսերական Մեծութեան ձեռքով ստորագրուած է Նիկոլայ

Յարսկոյէ Սելօ

26 փետրուարի 1905 թ.

Բարձրագոյն անուանական ուկագ Կառավարիչ Սենատին

Բարուք համարելով վերականգնել Կովկասեան Մեր Փոխարքայի պաշտօնը իր բոլոր իշխանութեան լիակատար ամբողջութեամբը, այն վայրերի սահմաններում, որոնք այժմ գտնուում են Կովկասի կառավարչապետի, Կովկասեան զինուորական շրջանի զօրքերի հրամանատարի և Կովկասեան կազակ զօրքերի նախագնի ատամանի վարչութեան տակ,—հրամայում ենք. 1) Մեր Կովկասի Փոխարքային յատկացնել իրան յանձնուած երկրի քաղաքացիական վարչութեան բոլոր մասերի բարձրագոյն իշխանութիւնը:

2) Ըստ իր կոչման՝ Փոխարքան լինելու է պետական խորհրդի, մինիստրների խորհրդի և կոմիտէտի անդամ, Փոխարքայութեան սահմաններում գտնուող զօրքերի գլխավոր հրամանատար, և Կովկասեան կազակ զօրքերի նախագնոյ ատաման:

3) Նրան յանձնուած երկիրը կառավարելու գործին օգնելու համար՝ հիմնել Փոխարքայի երկու օգնականների պաշտօն—զինուորական և քաղաքացիական, անմիջապէս ենթարկելով նրանց Փոխարքային:

4) Փոխարքայի բացակայութեան դէպքում, զինուորական մասի նրա օգնականը վարում է Փոխարքայի պաշտօնը:

5) Մեր տուած ցուցումները զարգացնելու համար Կովկասի Մեր Փոխարքային պարտաւորեցնել կազմել օրէնքներ այդ Փոխարքայութիւնը կառավարուելու համար:

6) Մինչև այդ օրէնքների (5-դ կէտում յիշուած) հրա-

տարակութիւնը պէտք է գործեն. ա) Փոխարքայի վերահասութեան ենթակայ առարկաները, նրա իրաւունքները և պարտականութիւնները գէպի այն հիմնարկութիւնները, որոնք գտնւում են Կովկասի քաղաքացիական բաժնի կառավարչատնօրին, Կովկասի զինուորական շրջանի զօրքերի զլխաւոր հրամանատարի և Կովկասի իրաւասութեան տակ՝ որոշել համաձայն 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19-դ յօդուածների Կովկասի և Անդրկովկասի օրէնքների (օրէնքների ժողովածու, հատ. II 1876 թուի հրատարակութիւն), թողնելով Փոխարքային այն բոլոր լիազօրութիւնները, որ այժմ ունեն Կովկասի վարչութեան յիշուած պաշտօնեաները, բ) Փոխարքայի զինուորական բաժնի օգնականին յատկացնել Կովկասի զինուորական շրջանի զօրքերի զլխաւոր հրամանատարի իրաւունքները, գ) Փոխարքայի քաղաքացիական մասի օգնականին յատկացնել այժմեան կովկասեան քաղաքացիական բաժնի կառավարչապետի իրաւունքները, դ) կառավարչական վայրերը և պաշտօնական անձերը, ինչպէս Կովկասի զլխաւոր վարչութիւնը, այնպէս էլ տեղական վարչութիւնները պէտք է գործեն այժմ գոյութիւն ունեցող հիմքերով, որոնք բացասութեամբ են Կովկասի օրէնքների մէջ (օրէնքների ժողովածու, հատոր II. հրատարակութիւն 1892 թուի):

7) Վերացուած են Կովկասի կառավարչապետի և Կովկասի զինուորական շրջանի զօրքերի զլխաւոր հրամանատարի, նոյնպէս և նրա օգնականի պաշտօնները:

Թող կառավարիչ սենատը ձեռք առնէ այս կարգադրութիւնը իրագործելու համար անհրաժեշտ միջոցները:

Իսկականի վրայ Նորին Կայսերական Մեծութեան Սեփական ձեռքով ստորագրուած է ՆիկՕԼԱ:

Ցարսկոէ Սելօ

26 փետրուարի 1905 թ.

Բագուի սարսափելի դէպքերը զեռնա շարունակում են լարուած դրութեան մէջ պահել հայ-թուրքական յարաբերութիւնները. ամենաչնչին դէպքից առաջանում է Բագուում և Երեւանում սարսափ: Ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը երբէք այնքան չի զգացուել մեր երկրում, ինչպէս այդ արիւնայի անցքերից յետոյ: Մարդ սոսկում է կարդալով այն մանրամասնութիւնները որ պատմում են ոռւս ականատեսները մայրաքաղաքի թերթերում (Շ. Օ.) Բագուի դէպքերի մասին... Հասարակական կարծիքը սպասում է որ Բագու քաղաքի և նահանգի վրայ նշանակուած սենատոր Կուզմինսկու քննութիւնը կատարուի լայն հրապարակական հիմքերով, որպէսզի կատար-

րեալ սնահառութեամբ երևան հանուեն այդ սարսափելի վայրագութիւնների բուն պատճառները և կազմակերպողները, որոնց մէջ մինչև այժմ լոյս տեսած վկայութիւններով, որոշ գերէն կատարել տեղական պոլիցիակաճաններին հետ և թուրք ուսուցիչները... Միայն կատարեալ վստահութիւնը՝ որ յանցաւորները կը ստանան արժանի պատիժ և արժատախիլ կ'անուին նշման զէպրերի կրկնութեան հնարաւորութիւնները—կարող է լիովին հանգստացնել երկրիս խաղաղ ազգաբնակչութիւնը:

—Մեր կեանքը աւելի արդար և խելացի հիմքերով վերաշինելու հասարակական լայն հոսանքը՝ որ համակում է ամբողջ պետութիւնը իր կենդանարար շունչով, տոգորեց և գործակատարների դասը թիֆլիսում: Կարճատե գործադուլից յետոյ գործարանատէրերի (խողէին) և գործակատարների (պրիկաշիկ) մէջ կայացաւ համաձայնութիւն հետեւեալ կէտերում. 1) Պարապմունքների ժամանակը՝ առաւօտեան ժամի 8-ից մինչև երեկոյեան ժամի 6-ը անընդհատ. ամեն մի գործակատար ճաշի համար ստնում է 1 ժամ. 2) առաջին անհրաժեշտութեան պիտոյքներ ծախող մագազինները կարող են բաց լինել ժամի 7-ից մինչև 7 ը. 3) առետուր անել առանց սակարկութեան, յաճախորդներին կանչելու սովորութիւնը թողնել և գործակատարներին տոկոսներով վարձատրութիւն տալը վերացնել. 4) մի տարուց աւել ծառայած անձինք, երբ լուրջ կերպով հիւանդանում և զրկում են իրանց պաշտօնը կատարելու կարողութիւնից, ստանում են մի ամսուայ ոտճիկ և տեղից չեն զրկւում. 3 տարի ծառայածները հիւանդութեան դէպքում ստանում են 2 ամսուայ ոտճիկ, իսկ 5 և աւել տարիներ ծառայածները—4 ամսուայ ոտճիկ. 5) մի տարուց ոչ պակաս ծառայած իւրաքանչիւր գործակատար տարուայ ընթացքում իրաւունք ունի երկու շաբաթ արձակուրդ ստանալ, առանց ոտճիկից զրկուելու. 6) առանց յարգելի պատճառների արձակուած գործակատարը պիտի ստանայ վարձատրութիւն. եթէ մի տարուց պակաս է ծառայել—մի ամսուայ, եթէ մի տարուց աւել է ծառայել—երկու ամսուայ ոտճիկ. 7) ճաշի կամ ճաշի փողի հարցը պիտի վճռեն խանութատէրերը և գործակատարները փոխադարձ համաձայնութեամբ. 8) խանութատէրերի և գործակատարների փոխադարձ յարաբերութիւնները պիտի լինեն քաղաքավարի. 9) գործադուլ արած բոլոր գործակատարները պիտի ընդունուեն նորից ծառայութեան մէջ և ոտճիկ ստանան գործադուլի օրերի համար:

—Մեր երկրի մասուլի աշխարհում կատարուել են հետեւեալ փոփոխութիւնները անցած ամսուայ ընթացքում.

Միրզա-Ջալալ-Մահմէդ Կուլիեւին թոյլատրուած է Թիֆլիսում հրատարակել թուրքերէն լեզուով հեռագիրներ թէ Ռուսական և թէ Պետերբուրգի զործակալութիւնների Ա. Ս. Գուլաձէին թոյլ է տրուած Թիֆլիսում իր խմբագրութեամբ հրատարակել վրացերէն լեզուով մի ամենօրեայ լրագիր, նախնական ցենզուրայով, «Նօրատի» (Նուէր) անունով: Թոյլատրուած է հրատարակել Թիֆլիսում մի նոր հայերէն ամենօրեայ լրագիր, ենթակայ նախնական ցենզուրայի: Խմբագիրը լինելու է պ. Գ. Մելիք-Ղարապետեանը. լրագրի անունն է «Բամբեր Կովկասի»: Թիֆլիսում այժմ հրատարակուող «Кавказский Листок» և «Телефонъ» լրագիրների խմբագիրներին թոյլատրուած է հրատարակել իրանց լրագիրները ընդարձակուած ծրագրով:

Տիկ. Լիսիցեանին թոյլատրուած է «Հասկեր» մանկական ամսագրի հրատարակութիւնը:

ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԻ ՄԱՄՈՒԼԸ

Դարձեալ «Շարքի-Ռուսի» նոր ուղղութեան մասին.— Հայերն և Թիւրքիան. համերաշխութեան և գործակցութեան կոչ թուրք ինտելիգենցիային.
— Կրօնք և քաղաքակրթութիւն.— Լռութիւնը նշանաբան:

«Շարքի-Ռուսի» Բագու փոխադրուելու, և այդ առիթով թուրք լրագրի ուղղութեան մէջ տեղի ունեցող փոփոխութեան մասին անցեալ անգամ գրել էինք: Այժմ կարևոր ենք համարում մեր ընթերցողներին ներկայացնել Մէհմէդ աղա Շահ-Թախթինսկիի մի յօդուածը, որը մեր աչքից վրիպել էր, և որը բաւական մեծ լոյս է սփռում նոյն հարցի վրայ:

«Շարքի-Ռուսի» ուղեգծի մէջ կատարուած փոփոխութիւնը մատնացոյց արել էինք Ահմէդ բէկ Աղայեվի ծրագիրը քննելով և մեկնելով: Մէհմէդ աղան իր վերոյիշեալ յօդուածի մէջ այդ փոփոխութեան էութիւնը պարզում է աւելի բնորոշ մանրամասնութիւններով: Բանից դուրս է գալիս, որ Մէհմէդ աղան իրան ընկերակից դարձնելով Ահմէդ բէկին, ստիպում է հրաժարուել ոչ միայն թուրք կանանց ազատագրութեան վերաբերեալ հարցեր յուշելուց, այլ և յանձն է առնում մի շարք ծրագրային կրճատումներ, զիջողութիւններ: Պէտք է ցաւով նկատել թէ այն՝ որից Շահ-Թախթինսկին հրաժարւում է, կաղժում էր իր լրագրի ուղղութեան ամենահամակրելի գծերից մէկը, տալիս էր «Շարքի-Ռուսի»-ն մի ազատամիտ, առաջադէմ, կուլտուրական օրգանի նկարագիրը: Այսպէս Շահ-Թախթինսկին, եթէ մեր ընթերցողները յիշում են, երբեմն մերկացնում էր մահմեդական այլևայլ երկրներին, մասնաւորապէս Թիւրքիայի վարչական թերութիւնները, ծաղրում, խայթում, հարուածում էր— թէպէտ և շատ չափաւոր կերպով— սուլթանական ռէժիմի այլանդակութիւններն ու հակամարդկային արարքները:

Երևում է որ Մէհմէդ աղան պէտք է միաս բարով ասէ և այդ կարգի քննադատութիւններին: Եւ այդ շատ, շատ ավստոս: Ա՛, զիտեմ որ այս ավստոսանքը պիտի վրդովէ այժմ մեր մահմեդական հարեաններին: Նրանք այժմ պիտի բացազանչեն.

«Ա... հա՛, տեսէ՛ք, տեսէ՛ք, թէ ի՞նչպէս է գուրս ժայթքում հայկական ոխը, մաղձը. տեսէ՛ք, թէ հայերն ի՞նչպէս են խոստովանում, որ թիւրք կառավարութեան դէմ ուղղուած քննադատութիւնները, նրանց հրճուեցնում, հովացնում են...» Այո՛, մեր իսլամ հարեանները պիտի բացազանչեն այս, և սրա նման ծամծմուած, յաճախ կրկնուած, սովորական յանկերգ դարձած Փրազները: Բայց, ի դժբա՛: Եւ ահա՛ թէ ինչո՞ւ: Քանի որ տուրք ներկայացիլ է, խօսենք անկեղծօրէն, սրտազին: Բագուի արիւնոտ դէպքերից յետոյ, գուցէ աւելորդ չէր լինի բաց անել մեր սիրտը մահմեդական ինտէլիգենտների առաջ, և գոնէ մի լուպէ խօսել անկեղծութեան, ազնուութեան, արդարութեան անխարդախ լիզուով:

Մահմեդականները՝ Կովկասում, Թիւրքիայում թէ այլուր, կարծում են, այնպէս են հաւատացած՝ թէ հայերը թշնամի են, ոխերիմ, արիւնասում թշնամի Թիւրքիային: Մահմեդականները այնպէս են համոզուած՝ թէ նա՛ ի՞նչ կրում է հայ անուն, միայն մի իղձ, մի փափաք ունի—կործանուած, բնաջինջ եղած տեսնել Թիւրքիան, օսմանեան պետութիւնը: Եւ ինչո՞ւ համար: Որովհետեւ, իբր թէ, հայերը ձգտում են ինքնիշխանութեան, աշխատում են բաժանուել Թիւրքիայից, ձեռք բերել ազգային թափ ու զահ: Այս համոզմունքը, որ մեխի նման նստած է, կարծում ենք, համարեա ամեն մահմեդականի ուղեղի մէջ, վերջերս, Բագուում, Ամիրխանի հրաւիրած խորհրդակցական նիստին երբ վիճում էին ողբերգական դէպքերի շարժառիթների մասին, յանկարծ արտայայտուեց արձակ, համարձակ, գրեթէ սլաշտոնապէս, մի թուրք ձայնաւորի կողմից: Պ. Հաջիեւ յայտարարեց, թէ մահմեդականները չեն կարող հանդուրժել երբէք, որ հայերը որեւէ ձևով թշնամական զիրք բռնեն Թիւրքիայի հանդէպ: Ուրեմն, պարզ է, որ հայերը մեղադրւում են, նրանց վերագրւում են անկախութեան, ինքնիշխանութեան ձգտումներ:

Լաւ ուրեմն: Եթէ Թիւրքերը երբ և իցէ հաւատացել են ազնիւ խօսքի գոյութեան, եթէ նրանք ընդունում են, որ կայ սրտից ըղիւսած անկեղծ, անզիմադրելի ճիշդ, մենք մեր հոգով, մեր ամբողջ ուժով ճշում ենք, աղաղակում ենք, երգում ենք, որ մեզ վերապրուած այդ ձգտումները անհիմն են, որ դա արդիւնք է մի մահացու Թիւրքիացութեան, որ դարերով միևնոյն հողի վրայ, միևնանց կողքին ապրող, միևնոյն շահերով առաջնորդուող, միևնոյն բարուն և միևնոյն չարին ենթարկուած, տառապանքի ինչպէս և հրճուանքի մէջ եղբայրացած երկու ազգերի կեանքն է թունաւորում:

Այո՛, այս ամենը բարձրաձայն հաստատում ենք:

Սակայն մենք միթէ սիրում ենք Թիւրքիան: Մենք նոյնքան համարձակ յայտարարում ենք, որ, ոչ, մենք ատում ենք այն ընծիմը, որ ծանրանում է անխտիր ամբողջ երկրի վրայ, և որը աղբիւր է միմիայն չարիքի ու դժբաղդութեան: Մահ-մեղական խնտելիզէնաներ, լսո՞ւմ էք, մենք ատում ենք այն, ինչ որ ատել ենք ու պիտի ատենք ամեն տեղ, ամեն երկրի վրայ ու ամեն երկնքի տակ—բռնութիւնը, հարստահարութիւնը:

Եւ դ՛ուք, Թիւրք ընկերներ, Թիւրք խնտելիզէնաներ, եթէ ձեր մէջ կայ բանականութիւն, խիղճ, եթէ ձեզ համար մարդկային անհատի իրաւունքները նուիրական են, ի՞նչ գոյնի և ինչ ցեղի էլ որ պատկանի նա—դուք ինքներդ մեզ պիտի ասէք—բրա՛ւ: Դուք ինքներդ ձեր ձեռքը պիտի դնէք մերինի մէջ, մի քիչ արդարութիւն, մի քիչ գութ, մի քիչ խաղաղութիւն մտցնելու համար այդ դժբաղդութեան ու սուգի աշխարհում: Եւ այդ անելով դուք ոչ միայն մեզ համար աշխատած պիտի լինէք, այլ և ձեզ համար, ձեր այն եղբայրների համար, որոնք նոյն զառնութեան արցունքն են լաց լինում, նոյն ահաւոր ցաւի տակ են կռացած: Բայց միթէ դուք հաւատացած էք, որ բռնութեան մէջ է մի ազգի, մի իշխանութեան, մի պետութեան կեանքի, գոյութեան զաղտնիքը: Միթէ սուրն ու բանտն է, որ մի երկիր զրախտի է փոխում: Այդ նոյն ուժ-ժիմի շնորհիւ չէ՞, որ Թիւրքիան հասաւ այս դրութեան:

Ահա թէ ինչո՞ւ համար է մեր ափոսանքը: Թուրք մամուլը, գոնէ ազատ մամուլը, պէտք է անդադար յիշեցնէ Վոսփորի ափերում իշխող կառավարութեան իր նուիրական պարտականութիւնը—մարդկային լինել անխտիր իր բոլոր հպատակների վերաբերմամբ: Առանց դրան՝ Թիւրքիան կը դիմէ միմիայն իր կործանման: Եթէ հայը կուլ տայ իր արցունքը,—արաբը, մակեդոնացին, ալբանացին կը կանգնի՝ ահաւոր ու սպառնալից, իր հարստահարչի դէմ: Այդպէս չեղան և անցեալում: Միթէ, երբ հայերը անմոռնչ տանում էին իրանց ծանր լուծը, այդ միևնոյն Թիւրքիան իր յայտնի ուժժիմով՝ իր ձեռքից չհանեց Յունաստանը, Սերբիան, Բուլղարիան, վերջապէս ամբողջ եւրոպական Թիւրքիան: Ուրեմն, Թիւրքիան սպանող ցաւը հայերը չեն, այլ այն ներքին զարհուրելի վէրքերը, որ կրծում են նւրան և, եթէ այսպէս շարունակուի, յամբարար պիտի իջեցնեն զերեզման: Ամեն մահմեդականի, գիտակից, ազնիւ մահմեդականի անյետաձգելի պարտականութիւնն է աշխատել այդ վէրքերի մերկացման և բուժման: Բռնութեան երկրում, ձեր եւ-

բայրակիցները անկարող են այդ պարտքը կատարելու: Գոնէ դուք մի դաւաճանէք ձեր կոչման:

Այս է ամեն ինտելիգէնտ հայի համոզումը. այս թող լինի և՛ ձերը, որպէսզի գոնէ մենք՝ երկու ցեղերի ինքնաճանաչ ներկայացուցիչներս՝ հազորդուենք միեւնոյն իդէալով և ձեռք ձեռքի տուած՝ գործենք արդարութեան, ճշմարտութեան դառն, բայց փրկարար ճամբու մէջ...

*
* *

Դիմենք սակայն փաստերին: Մէհմէդ աղա Շահթախ-թինսկի՝ իր յիշեալ յօդուածում, նախ հարկաւոր յարգանքը մատուցանելուց յետոյ Ահմէդ բէկ Աղայեվին, գրում է.

«... «Շարքի-Ռուս»-ն այսպէս, փոխառակ մի տնօրէն ունենալու, երկուսը պիտի ունենայ: Այս առիթով անհրաժեշտ ենք համարում այսուհետև մեր լրագրի հետեւելիք ուղղութեան գլխաւորը կէտերը յիշել:

«Մեր լրագրի հիմնարկութեան և յարատեւութեան նպատակն է ծառայել մեր մահմեդական եղբայրներին նվթական և բարոյական շահերին:

«Ամբողջ մահմեդականները մի դաւանելով՝ նրանց մէջուղ զոյւթին ունեցող կրօնական տարրերութիւնը չեղեալ պիտի նկատենք: Ինչ գէպքում էլ լինի, այսուհետև մեր լրագրում ոչ մի անգամ չպիտի գործածենք սիւննի և շիա բառերը:

«Եւրոպացիների մէջ շատ տարածուած է իրանց վարքն ու բարքը քննադատութեան բովից անցկացնելու սովորութիւնը, և եթէ մարդկային խելքն ու բնութիւնը թոյլ տան՝ նրանց փոխելու: Եւրոպացիների այդ աշխարհայեացքին, թէ չգիտենք ուրիշ շարժառիթից դրդուած՝ մենք էլ սկսեցինք անցեալներում մեր լրագրում խօսել մեր մահմեդականների մի բանի սովորութիւնների մասին: Մեր մահմեդական հասարակութիւնը, երևում է, որ այս տեսակ հարցերի ուսումնասիրութիւնից չի ախորժում: Դրա համար, ընդհանրապէս վարք ու բարքի, և մասնաւորապէս թուրք կանանց բաց երեսով ման գալու վերաբերեալ հարցեր չպիտի յուզենք մեր լրագրում:

«Դրացի մահմեդական երկրների գրութեան մասին այսուհետև վճռապէս կը հրաժարուենք քննադատութիւններ և դատողութիւններ ներկայացնելուց. գէպքերի, իրողութիւնների մասին կարող ենք խօսել միայն պատմութեան քննարկի ձևով:

«Մինչև ողուսական նոր տարուայ վերջը, մեր մշտական, կարող գրչի ընկերների թիւը պիտի աւելացնենք. իսկ չպիտի տը-

պենք յօդուածները մեր այն թղթակիցներին, որոնք իրանց միտքը արտայայտելու բաւականաչափ կարողութիւն չունին»:

Մէհմէդ ազալի ներկայացրած այս նոր ուղեգծի առաջին կէտը կարող է միայն ուրախութիւն պատճառել: Իհարկէ պէտք է մոռանալ կրօնական խտրութիւնները. կրօնական խտրութիւնները՝ որ գոյութիւն ունին, ոչ միայն մի ազգի զանազան հաստուածների, այլև բոլոր ազգերի մէջ: Այլևս անդարձ կերպով անցել են այն ժամանակները, երբ ազգերը, ժողովուրդները մտնուանդութիւնից կուրացած՝ միմեանց արիւնի մէջ էին մարում իրանց միատիք ու բռնաւոր հոգու կատաղութիւնը: Այժմ լուսաւորուած մարդկութիւնը ոչ մահմեդական է ճանաչում, ոչ քրիստոնեայ, ոչ բուդդայական—այլ միայն մարդ, մարդ՝ որի բազմաթիւ համար պէտք է զոհել ամեն նախապաշարմունք, որի կղբայրութեան համար պէտք է քանդել ամեն պատնէշ, որ ստեղծել են, դիտմամբ, ուժեղներն ու խորամանկները, իրանց տիրապետութիւնը, իրանց շահագործումը ապահով հիմքերի վրայ դնելու և յաւերժացնելու նպատակով: Ահա ի՞նչու համար մենք սրտանց ողջունում ենք «Շարքի-Ռուսի» այդ քայլը, իբրև առաջադիմութեան մի քայլ, և յոյս ունենք որ մեր մահմեդական հարեանները կրօնական ներողամտութիւնը կը մղեն ոչ միայն մինչև շիաութեան և սիւնիութեան սահմանները, այլ և շատ աւելի դէնը:

Ուղեգծի երկրորդ կէտի մասին՝ մենք յայտնել ենք արդէն մեր կարծիքը անցեալ համարում. դա սխալ է, մոլորութիւն: Թուրք հասարակութեան վերածնումը մի երազ կը դառնայ, եթէ այդ հասարակութեան հիմքը, թուրք կիսը՝ չբարձրանայ իր ստրուկ դրութիւնից, եթէ թրքուհին էլ չվայելէ, իբրև մարդ՝ իր տարրական ու անբռնաբարելի իրաւունքները:

Իսկ ինչ վերաբերում է երրորդ կէտին, մահմեդական երկրների քննադատութեան հարցին, «Շարքի-Ռուս»-ի նահանջումը մի ցաւալի թիւրիմացութիւն է, որի մասին խօսեցինք վերևում:

Պալով չորրորդ կէտին, մայրենի լեզուով իրանց միտքն արտայայտելու բաւականաչափ կարողութիւն չունեցող թղթակիցների գրութիւնը չհրատարակելու հարցին—դա էլ մի գովելի սկզբունք է, որին «Շարքի-Ռուս» պէտք է հետևած լինէր իր առաջին քայլից: Լրագիրը, պարբերական հրատարակութիւնը՝ ուսումնարանից յետոյ ամենագօրեղ գործօններից մէկն է մայրենի լեզուի տարածման: Մի լրագրի ստիպողական պարտականութիւնն է իր էջերում գետեղել միմիայն այն գրութիւնները, որոնք չեն մեղանջում լեզուի կանոնների դէմ:

Կովկասաբնակ մահմեդականների լեզուն զժբախտաբար այն-
քան էլ կանոնաւոր, կոկ, կազմուած չէ: «Շարքի-Ռուս»-ը հե-
տեկով լեզուի միօրինակութեան՝ կարող է Կովկասի մահմեդա-
կանների համար անել այն, ինչ որ արել են Կ. Պոլսի թիւրք
լրագիրները օսմանցիների համար—ստեղծել մի գրական ընդ-
հանուր լեզու:

*
*
*

Թուրք հասարակութեան առաջադիմութիւնը կախումն
ունի միմիայն ճշմարիտ ու անկեղծ հրապարակախօսութիւնից:
Մէհմէդ աղա Շահթախթինսկին՝ եթէ ոչ միշտ, զոնէ երբեմն-
երբեմն հնչեցնում էր այդ վերանորոգող հրապարակախօսու-
թեան ձայնը: Այսպէս՝ «Կրօնքի և քաղաքակրթութեան» մասին
գրուած մի յօդուածի մէջ («Շարքի-Ռուս» № 85) թուրք խմ-
բագիրը բացատրում է մահմեդականներին, թէ որքան տար-
բեր բաներ են այդ երկու մտքերը, թէ որքան մեծ տգիտու-
թիւն է այդ երկու գաղափարները միմեանց հետ շփոթել. կը-
րօնքը աւելի սրտի, խղճի հարց է, քան խելքի ու դատողու-
թեան: Նա խօսում է Աստուծոյ, յաւիտենականութեան, արքա-
յութեան, կարճ՝ գերեզմանի կեանքի մասին, իսկ քաղաքա-
կրթութիւնը՝ ընդհակառակը, երկրային կեանքի մասին, թէ
ի՞նչպէս մարդիկ կարող են բարւոքել իրանց գրութիւնը, ապա-
հովել իրանց պոչութիւնը: Ուրեմն, ամեն մարդ, ամեն ազգ՝
կրօնքից բոլորովին անկախ եղող քաղաքակրթութիւնից պէտք
է օգտուի, որքան կարելի է: «Իմ մահմեդականութիւնս ի՞նչ
արգելք կարող է լինել, որ ես իմ տունս կառուցանել տամ
Ֆրանսիական ճարտարապետութեան օրէնքների համեմատ,
որ ուսաների շինած երկաթուղով ճամբորդեմ, և կամ ուսա-
կան «բորշը» թուրքական «բոզ-բաշից» գերադասեմ,» ասում
է թուրք հրապարակագիրը:

«Ո՛չ միայն նիւթական, այլ և բարոյական հարցերում էլ
մահմեդականները (նախկին) ոչ-իսլամ ժողովուրդների քաղա-
քակրթութիւնից չեն խոյս տուել: Միթէ արաբները չեն, որ
Հին Յունաստանի փիլիսոփաները թարգմանել և մեկնաբանել
են: Եւրոպացիները յունական իմաստասիրութեան ծանօթացել
են նախ արաբական թարգմանութիւնների շնորհիւ և ապա, դա-
րեւ յետոյ միայն դիմել են յոյն, հելլենական լեզուին:

«Հարուն -էլ-Ռաշիդը մի յոյն կայսրից խնդրեց, որ մի
փիլիսոփայ ուղարկէ Բաղդադ իմաստասիրութիւն դասա-
խօսելու համար: Յոյն կայսրը մերժեց: Այն ժամանակ արաբ
խալիֆէն հրամայեց որ բանակ պատրաստեն, որպէս զի վնաս
յարձակուի յոյն կայսեր վրայ և նրան խելքի բերէ:

«Մեր հախնիքը իրանց արիւնը թափեցին, որպէս զի իրանց կրօնքից դուրս եղողների մտքերը սովորին: Իսկ մենք՝ մեր ծուլութիւնը, անպիտանութիւնը նուիրական բողբոյի տակ պարտկած, ծածկած՝ օտար ազգերից խրտնոււմ ենք:»

* * *

«Շարքի-Ռուսի» խմբագրութեան մէջ ուսումը Կ. Պոլսում ստացած և նոյնտեղացի մի աշխատակից կայ, Ֆայիզ Նոմանզատէ, որի մի երկու յօդուածի մասին առիթ ունեցել ենք խօսելու այս էջերում: Արդ, այդ պարոնը՝ «Շարքի-Ռուսի» այս տարուայ 16-րդ համարում տպել է մի յօդուած, որը ցոյց է տալիս, թէ մահաբաւականները մի աստիճան զգածոււմ են օսմանեան կառավարութեան դէմ ուղղուած քննադատութիւններից: «Շարքի-Ռուս»-ում երևացել էին Թիւրքիայի մասին մի քանի յօդուածներ՝ «Ղապէթնէվիս» ատորագրութեաւ: Այդ յօդուածները թւում է, թէ մեծ վրդովմունք առաջացրել են Կովկասի իսլամների մէջ: Վերոյիշեալ Նոմանզատէն յայտնում է, որ այդ առիթով թէ՛ գլխաւոր և թէ՛ բերանացի զանդատներ ստացել է այլևայլ կողմերից և շտապում է յայտարարելու, որ ինքը չէ այդ յօդուածների հեղինակը. «Ես, գրում է Նոմանզատէն, ճիշտ է շատ լաւ ծանօթ եմ Թիւրքական գործերին, պաշտական գաղտնիքներին, բայց այդ բոլորը—նկատի ունենալով կացութիւնն ու տեղը—իմ սրտումս եմ պահել: Ես չեմ ուզեցել իսպառի մեր ուսուցիչներից Զէմալէդդին եղբոր ընթացքին հետևել, որը Պոլսում մի դուրձ չկարողանալ ճարելու պատճառով, այնտեղ տեսած բոլորովին մասնաւոր ու չնչին դէպքերը, սրանից քիչ առաջ ընդարձակօրէն պատմեց «Շարքի-Ռուսի» էջերում և փոխանակ յօնք շինելու, աչք հանեց:»

Ու պարոնը յայտնում է, որ չպէտք է Թիւրքիայի հանդիստ մարտողութիւնը խանգարել: «Այստեղ, Կովկասում, մահմեդականները բարենորոգման կարօտ հազար գործեր ունեն. մեզ շրջապատող սարսափելի ամպերը, մեզ կաշկանդող անպիտակցութեան կապերը, մեր վիզն անցած տգիտութեան շղթաները, մեր ազգային գոյութիւնը չորացնող, նոյնիսկ մեր հիմքը փորել ջանացող ամեն տեսակ... արգելքները՝ չորս ձեռքով, մեր բոլոր ուժով ոչնչացնելու փոխարէն, ի՞նչ հարկ կայ օսմանցիների, պարսիկների մի քանի մասնաւոր, մեզ անվստաս թերութիւնները հրապարակելու:»

Ուրեմն, ամբողջ չզայթակղեցնելու, զգայուն սրտերը չվիրաւորելու, տգէտ ու անհեռատես նախապաշարմունքներն ու ընազդները փայտայելու համար պէտք է լռել: Այսպէս են դատում մեր մահմեդական հարեանները...

Տիգրան

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Խուս-հապոնական պատերազմը:—Փրանսիան եւ Գերմանիան Մարոկկոյում:—Կրէսովան տապաստութիւն:—Արաբական շարժումը:—Բժիշկ Ջսլիբեվի մեռնաբերութիւնը Թիւրքմէնի մասին:—Պարսկական զորքերից:—Նոր հնդկապարսկական սուլթանական ընկերութիւն:—Ժ ժիւլ Վերն:

Մուկդէնը ընկաւ: Կատարուեց Հեռաւոր-Արեւելքի պատմութեան մէջ դարապիտան կազմող անցքերից մէկը: Այն ահեղ ճակատամարտը, որ տեւում էր 14 օր եւ որին մասնակցում էին մօտ 850 հազ. մարտիկներ, վճռուեց յօգուտ ճապոնացիների: Ռուսների կորուստը ահագին էր. մօտ 115,000, որոնցից 50 հազ. գերի ընկան յաղթողների ձեռքը: Կուրդպատկինը զրկուեց իր բանակի $\frac{1}{3}$ -ից: Ռուսները կորցրին աւելի քան 100 թնդանօթ, ահագին քանակութեամբ ռազմամթերք եւ պաշարեղէն, ինչպէս եւ ամբողջ տարուայ աշխատանքների արդիւնքը՝ դիրքերը ամրացնելու համար: Կուրդպատկինը հրաժարեցրուեց հրամանատարութիւնից եւ նրա տեղը նշանակուեց ծերունի զենեւալ Լինեվիչը:

Ջարդուած ուսւ դօրքը մաս-մաս յետ էր նահանջում դէպ հիւսիս, համարեա առանց կռուի յանձնելով թշնամուն ճանապարհի բոլոր ամրութիւնները: Մարտի 3-ին ճապոնացիները գրաւեցին Տելինը, որ դառաւ Օյամայի գլխաւոր բնակավայրը: Ճապոնացիները շարունակում են հաւաքել ուսւսներին, որոնք հապճեպով դիմում են Գիրին եւ Քարբին:

Ծովային բեմի վրայ է այժմ դարձրած բոլորի ուշադրութիւնը: Մարտի 26-ին Բոժեստովենսկու նաւատորմիղը անցաւ Սինգապուրի մօտով եւ մտաւ Քաղաղ Ովկէանոսի ջրերը: Նրան օգնութեան ուղարկուած Ներդգատովի նաւատորմիղը (7 ռազմանաւ) այդ օրը դուրս էր եկել Ջիբութիից, եւ 18 օր անց միայն կարող է միանալ երկրորդ նաւատորմիղի ուժերին: Այժմ Բոժեստովենսկու նաւատորմիղի մէջ կան 15 ռազմանաւեր, որոնցից 5-ը առաջնակարգ զրահակիրներ («Ալէքսանդր Ուս», «Բորոտին», «Օրէօր», «Սուվորով» եւ «Օսլեպելսկա»): Վլադիվատոկում ուսւսները ունին արդէն կարկատուած եւ կազմ կռուի հա-

մար «Գրոմորոյ» և «Բոսսիա», իսկ «Բողատըրը» զեռ պատ-
րաստ չէ: Այնպէս որ ռուսները ամբողջ նաւատորմիզը միասին
վերցրած համարեա հաւասար է ճապոնականին, որ կարող է
զուրա բերել թշնամու դէմ 24 ռազմանաւ: Անհամբեր սղասուող
ծովային ճակատամարտը երկի կը վճռի՝ հաշտութեան հարցը,
և խաղաղութիւնը կը վերականգնուի ի մեծ ուրախութիւն ռուս
հասարակութեան լաւագոյն մասի, որ ներքին խռչոյ բեֆորմ-
ներն աւելի մեծ նշանակութիւն է տալիս, քան այսուհետեւ
նոյնիսկ յաղթութեան հեռաւոր Մանջուրիայում կամ Սաղաղ
Ովկեանոսի ջրերում:

Ռուսաստանի ժամանակաւոր թուլացումը բաւականին
խռչոյ ազդեցութիւն է արել միւս պետութիւնների քաղաքա-
կանութեան վրայ. անցեալ անգամ մենք տեսանք Անգլիայի և
Թիւրքիայի ընթացքը, այժմ նոր տարր մտցրեց միջազգային
հարցում և Գերմանիան: Աֆրիկայի հիւսարեւմտեան ծայրում,
մահմեդական Մարոկկոյում, ուր մի տարի առաջ գերմանական շահ
չէր գտնում Վիլհէլմ Կայսրը և Փրանսիան Անգլիայի համա-
ձայնութեամբ իր գերիշխանութիւնն էր մտադիր հաստատել,
այժմ Փրանսիական ազդեցութեան բացառիկութիւնը վիճելի է
համարուում: Վիլհէլմը անցնելով Մարոկկոյի կողքով հարկ հա-
մարեց կանգ առնել Մարոկկոյի նաւահանգիստ Տանժերում: Գեր-
մանական կայսրի շքեղ ընդունելութիւնը չէր կարող մեծ ազ-
դեցութիւն չանել արեւելքի զաւակների վրայ և չգրօշմել նրանց
երեւակայութեան մէջ Գերմանիայի հզօրութիւնը: Վիլհէլմը
չբաւականացաւ հասարակ տեսակցութեամբ Մարոկկոյի սուլ-
թանի հետ, այլ և ընդգծեց՝ թէ ճանաչելով սուլթանին իբրեւ
ազատ վեհապետ ազատ երկրի՝ Գերմանիան պէտք է, առանց
սրա նրա միջնորդութեան վրայ ուշք դարձնելու, միշտ իր գոր-
ծերը ուղղակի տեսնի սուլթանի հետ: Այժմ, աւելացրել է նա,
ժամանակը չէ եւրոպական ոգով որեւէ բեֆորմի ներմուծում
այդ երկրում, բոլոր բեֆորմները պէտք է հիմնուած լինին
իսլամի աւանդութիւնների և օրէնքի վրայ: Մարոկկոյին
միայն հարկաւոր են խաղաղութիւն և անդորրութիւն:—Պարզ
էր այդ բոլոր խորհուրդների և ակնարկների նշանակութիւնը:
Փրանսիայի համար բացուում է Մարոկկոյում մրցութիւն գեր-
մանական առևտրի հետ, իսկ Գերմանիան այդ կողմից անխոցե-
լի է, որովհետեւ գերմանացու պատրաստած արդիւնքները ա-
ւելի էժան են նստում և գերմանացին գիտէ լաւ կազմակերպել
վաճառման գործը և աւելի սովորւն է: Այդպիսով Մարոկկոյուն

հասցրուեց Ֆրանսիային ոչ միայն բարոյական կամ պրիտիփի հարուած, այլ և նիւթական:

Մենք անցեալ անգամ տեսանք թէ ինչպէս Գերմանիան դուրս վանեց Ֆրանսիական ազդեցութիւնը Միւրծաւոր Արեւելքում, Թիւրքիայում: Այժմ, ուրիմն, հասել է հերթը և աֆրիկական երկրներին: Շոյելով ժահմեղականների կրօնասիրութիւնը Գերմանիան լաւ դրստում է իր «պէշէֆտները» (առևտրական ձեռնարկութիւնները) և զարմանալի խանդոտութեամբ չէ թոյլ տալիս որ իր ձեռքերից դուրս կորդեն Թիւրքիայի տնօգնականութեան շահագործումը: Գերմանիան սպառնաց սուլթանին, երբ լսեց որ թնդանօթներ պէտք է պատուիրուեն և Ֆրանսիայում, որի դեսպան Կոնստանը միշտ առանձին հռանդ է արտայայտում երբ հարցը գալիս է Ֆրանսիայի վաշխառուների և խոշոր կապիտալիստների շահերի պաշտպանութեան և զարմանալի թոյլ է գտնւում երբ ճնշուածների կողմը պէտք է բռնել զուտ մարդասիրական հարցերի ժամանակ...

Բոսֆորում ամուր ոտքով կանգնած Գերմանիան արդէն նաւթարդիւնագործական մեծ ձեռնարկութիւններ է ուզում սկսել Միջագետքում, որի նաւթային հարստութիւնների մասին առիթ ենք ունեցել անցեալներում խօսելու:

Ազգերի ազատութիւնն էլ ստրկութիւնն էլ իրանց շահերի մաշտաբով չափող մեծ պետութիւնները այժմ կրկին ստիպուած են զբաղուել կրէսական հարցով: Ազատելով այդ կղզին թիւրքական բեթիմից, Եւրոպան չուզեց թողնել իրանց կրէտացիներին՝ վճռելու թէ ինչպէս են ուզում տնօրինել իրանց բաղդը, և աշուեստական ինչ որ խնամակալութիւն սարքեցին: Կրէտացիները ուզում էին որ իրանց չանջատեն արիւնակից Յունաստանից: Եւրոպան այդ անխոհեմութիւն համարեց և միջին ճանապարհ ընտրեց, նշանակելով այդ կղզու վրայ կառավարիչ յունաց սրբայազն Գէորգին: Թիւրքական լծից ազատուած Կրէտան, մի քանի տարի ազատ շունչ քաշելուց յետոյ, դիմումներ արաւ Եւրոպային որ խաղաղ ճանապարհով կատարուին երկայ կացութեան յեղափոխում—և Կրէտան միացուի Յունաստանին: Կրէտայի կառավարիչը արքայազնի ճանապարհորդութիւնը Եւրոպայում և դիմումները արքունիքներում աջողութեամբ չպատկուեցան: Եւ Կրէտան սպստամբուեց արդէն իր երէկուայ ազատիչների և այսօրուայ խնամակալների դէմ: Ապստամբները դիմում են մեծ պետութիւններին խնդրելով որ յանուն քաղաքակրթութեան զինուած ոյժով չվորձեն ճնշել այդ բնական շարժումը և յարգելով ազգային ժողովի վճիռը, միացնեն կղզին

Յունաստանի հետ: Թիւրքիան, գուցէ, դեռ կարողանայ հաշտուել այդ մասի կատարեալ անջատութից, սակայն Մակեդոնիան և Արաբիան հա հեշտութեամբ բաց չի թողնի իր ճանկերից:

Պատրաստուում է ապստամբութիւն Մակեդոնիայում, շարունակուում է և արաբների շարժումը: Եւրոպա փախած Հեջիբ-Աղուրիբէյ նորերս հրատարակել է Պարիզում «Reveil de la nation arabe» գիրքը (Արաբական ազգի զարթումը), որի շապկի վրայ խոշոր տառերով տպուած են հեղինակի քաղաքական credo-ն, որ է. «Արաբներով բնակուած հողերը պէտք է պատկանեն արաբներին, բացառապէս թիւրքերով բնակեցրուած նահանգները—թիւրքերին, Հայաստանը՝ հայերին, Քիւրդիստանը՝ քիւրդերին, յունական կղզիներին խումբը՝ յոյներին, իսկ Մակեդոնիան պէտք է բաժանուի Բուլղարիայի, Սերբիայի և Յունաստանի միջև»: Համակրանքով վերաբերուելով հայերին, հեղինակը գտնում է որ հայերի շարժումը պակաս ազդեցութիւն չի արել արաբական ազգային ինքնագիտակցութեան գործում: Եօթ ամիս կռիւ մղելով օսմանեան քայքայող բեժիմի դէմ, արաբները այժմ վստահ են իրանց ոյժերի վրայ: Կրօնական տարբերութիւնը այլ ևս ոչ մի դեր չի խաղում նրանց մաքառման գործում. սուլթանի խալիֆայութիւնը ուզուելու պիտի է ճանաչուած և մուսուլման արաբներին միացել են իրանց ձգտումներով նաև Սիրիայի և Պաղեստինի քրիստոնեայ արաբները: Եզրապատում, Եւրոպայում և Ամերիկայում արաբները յեղափոխական կոմիտեաներ են կազմել, զէնք և միջոցներ են հայթայթում ապստամբներին...

Թիւրքա-Հայաստանում սուլթանը կարողացաւ խեղդել անդէն ազգաբնակչութեան բողոքի թոյլ փորձերը: Զարգերից և աւերումներից արիւնաքամ, սովամահ, ցրտահար ժողովրդին օգնելու համար ամբողջ ձմեռ նախապատրաստութիւններ էին տեսնում: Գարունն էլ անցաւ և դեռ չգիտենք աջողութեց Սասունի և Մուշի դաշտի հայերի բժշկական և սանիտարական օգնութիւն հասցնելու նպատակով բժիշկ Զավրիեւի ձեռնարկութիւնը: Հասարակութիւնը հետաքրքրուում էր այդ հարցով և տեղական լրագրներում ստուած էր թէ «Ռուսաց արտաքին գործերի մինիստրութիւնը և Կ. Պոլսի ոռոսաց լիազօր դեսպան Իվան Ալէքսէեւիչ Զինովիէւի օգնութեամբ դոկտոր Զավրիէւի ձեռք է բերել թոյլտուութիւն թիւրքաց կառավարութիւնից՝ գնալ Մուշ և այնտեղ բժշկական ու սանիտարական օգնութիւն հասցնել տառապեալ հայ ժողովրդը»:

զին, ինչպէս և այլազգի տառապեալներն, որոնք զիմելու կը լինեն սանիտարական խմբի օգնութեան: Այդ խումբը բաղկացած է բժիշկ Զավրիէվից և 3 ֆէլդշէրներից: Սումբը իր հետ տանում է զեղորայքի և առողջապահական—ախտահանիչ նիւթերի բաւական մեծ քանակութիւն: Խմբի ծախքերը պէտք է հոգացուեն ինքնակամ նուիրատուութիւններով, որոնք պէտք է ուղարկուեն Կ. Պոլսի ռուսաց զեապան պ. Զինովիէվին՝ բժիշկ Զավրիէվին հասցնելու համար: Դեռ պահ Զինովիէվը այդ նպատակով ստացուող բոլոր զրամական նուէրները կ'ուղարկէ Մուշ, ռուսաց Բիթլիսի հիւպատոսի ձեռքը, զոկոտը Զավրիէվին տալու համար: Վերջինս պարտաւոր է պարբերաբար հաշիւ ներկայացնել զեապանին ստացուած զուսանքների և բախշուած նպաստների մասին: Բժիշկ Զավրիէվի միտտիան շտապեցնելու և նրան զիւրութիւններ հայթայթելու համար արտաքին գործերի մինիստրութիւնը յանձնարարել է Կովկասի բարձր իշխանութեան մօտ զտնուող սահմանազնային յարարութիւնների պաշտօնեայ պ. Կախանովսկուն ամեն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տալ բժ. Զավրիէվի ձեռնարկութեան: Շնորհիւ պ. Կախանովսկու ձեռք առած միջոցների, խմբի ուղևորութիւնը սահմանից մինչև Մուշ կը կատարուի ապահով կերպով: Թիֆլիսում արդէն լուր է ստացուած, որ սուլթանը նոյն իսկ իրազէ է տուել խմբին սահմանազնային անցնելու և Մուշ գնալու մասին»:

Պարսկահայերի վիճակը անհամեմատ աւելի միտթարապան է շնորհիւ այն հանգամանքի որ պարսից կառավարութիւնը բարեկամաբար է է վերաբերում իր երկրում ապրող այդ խաղաղ-կուլտուրական տարբին: Բազուի ջարդերի փորձերը Պարսկաստանի զանազան անկիւններում աջողութիւն չունեցան պարսից իշխանութեան ձեռք առած միջոցների շնորհիւ: Սոչոր խառնակութիւններ տեղի են ունեցել միայն Մեշէզում: Եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հետեւեալ հեռագիրն է ուղարկել Թէհրան պարսից Մուզափէր-էզդին Շահին.

«Նորին Կայսերական Մեծութիւն Իրանի Շահնշահին, Ինձ հեռագրում են Թիֆլիսից, որ Մէշէզում տեղի է ունեցել կոտորած, աւարառութիւն հայերի և քրիստոնեաների մէջ: Ապահով եմ, կարգը կը վերականգնուի անմիջապէս և Ձեր հայ հաւատարիմ հպատակները կը վայելեն ինչպէս միշտ—Ձեր Կայսերական Մեծութեան հայրական բարձր հովանաւորութիւնը: Եւ ես իմ զառամեալ օրերում աղօթում եմ Աստուծոյն Իրանի մեծ Վեհապետի առողջութեան և երկար կեանքի համար:

Մկրտիչ Կաթողիկոս Ամնայն Հայոց»:

Մուզաֆֆէր Էղլին Շահը պատասխանել է.— Էծմիածին, Նորին Սրբութիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին.

«Մեր բարձր հովանաւորութիւնը չէ վազարել գործադրուելուց Մեր Կայսրութեան մէջ ապրող հայերի և քրիստոնեաների վերաբերմամբ. նրանք այնտեղ վայելում են և կը վայելեն կատարեալ ապահովութիւն: Ես հաւատացած եմ, որ Ձեր Սրբութիւնը կը շարունակէ բախշել նրան ձեր իմաստուն խորհուրդները:

«Մուզաֆֆէր-Էղլին»:

12/III 1905 թ. Թէհրան.

Թերթերում լոյս տեսած տեղեկութիւններից երևում է որ Հեռաւոր-Արևելքի պատերազմը և Ռուսաստանի համեմատական թուլութիւնը ներկայումս ազդել է և Իրանի վեհապետի քաղաքականութեան վրայ. Պարսկաստանը զինուում է և իր զօրքերը վերակազմում. նրա մերձեցումը Անգլիային ակնհայտ է: Պարսկաստանում անգլիական ազդեցութեան օրէցօր աճման մենք նուիրեցինք անցեալ անգամ մի քանի տողեր: Այժմ Հնդկաստանի առևտրական կապը Պարսկաստանի հետ ամրացնելու նպատակով կազմուել է նոր հնդկա-պարսկական առևտրական մի ընկերութիւն, որի նախագահը Ա. Բորերտը Բոմբէյում հետեւեալ կերպով է բնորոշել այդ ընկերութեան նպատակը. «Մենք ուսացել ենք Պարսկաստանում ահագին առաւելութիւններ միւս պետութիւնների համեմատութեամբ և այդ առաւելութիւնները պահպանելու համար հիմնել ենք նոր առևտրական ընկերութիւն, որի նախագահ լինելու պատիւն ունիմ: Կալկաթայում եղած կենտրոնական բաժանմունքից բացի մենք բացում ենք բաժանմունքներ Բոմբէյում և Բենգալում և տասը բաժանմունք Պարսկաստանում: Մեր ընկերութիւնը կը կենտրոնացնի իր ձեռներում ամբողջ առևտուրը Պարսկաստանի հետ, Հնդկաստանի ամբողջ արտահանութիւնը, ուղղելով նրան հաւասարապէս դէպի բոլոր ուսուող շուկաները: Բրիտանական իւրաքանչիւր առևտրական պիտի օգտուի այդ ընկերութեան ոչ միայն ցուցմունքներից և նիւթական նպատներից, այլ և իրաւունքների պաշտպանութեամբ: Ընկերութիւնը իր վրայ է վերցնում անգլիական առևտրի պահպանութիւնը Պարսկաստանում միւս երկրների արտահանողների ռանձգութիւններից և միշտ պատրաստ է լինելու պաշտպանել նրան զինուած ձեռքով: Այդ նպատակով պարսկական եղբրքով շինուում են ծովային կայարաններ և ամեն մի առանձին առևտրական գործակալութիւն կը ստանայ զինուորական պահպանութիւն: Մենք վճռել ենք ոչ մի գժուարութեան առաջ չհանանջել, որպէսզի չքայնենք ուս և գեր-

ման ազդեցութիւնը: Այժմ, երբ իրականացաւ ընկերութեան բացման եղելութիւնը, երբ մենք շահի կառավարութեան հետ կնքեցինք առևտրական պայմանագրեր, կարող ենք այդ մասին խօսել համարձակօրէն: Միակ լուրջ հակառակորդը Պարսկաստանում Ռուսաստանն է, որ Պարսկաստանին դրամ է փոխ տուել՝ երկաթուղիներ կառուցանելու նըպատակով: Մանջուրական պատերազմի շնորհիւ մեզ համար ստեղծուած նպաստաւոր բոլէն հազիւ թէ կրկնուի, այդ պատճառով մեր բոլոր ջանքերը պէտք է ուղղուած լինին այն նպատակով որ գրաւեն նոր սպառողների (մուշտարիների) վստահութիւնը: Դարձնում եմ ձեր ուշադրութիւնը այն ֆակտի վրայ, որ Ռուսիայի առևտրական գործակալները այժմ շրջում են պարսկական բոլոր առևտրական կէտերում՝ վաճառականական ձեռնարկութիւններ հաստատելու նպատակով: Մեր կողմից արդէն միջոցներ են ձեռք առնուած որ այդ ձեռնարկութիւնները չկայանան, և մասամբ արդէն հասել ենք մեր նպատակին»:

Ահա թէ ինչ կերպ են մրցում անգլիացիները...

Ժիւլ Վերն (1828—1905) իր ծննդավայր Ամիէնում վախճանուեց 78 ամեայ մի ֆրանսիացի, որ իր կեանքում գրել է 90 վէպ և յայտնի է համարեա իւրաքանչիւր մի մարդու, ով գրել կարդալ գիտէ: Ժիւլ Վերնի վէպերը իրանց տեսակի մէջ միակն են: Ժիւլ Վերնը ստեղծեց վէպի մի ինքնուրոյն ձև, որի շնորհիւ կարողանում էր իր պատանի ընթերցողներին հետաքրքել գիտական հարցերով և մատակարարում էր նրանց գիտական պաշար: Նա վեր էր սլացնում ընթերցողին երևակայութեան մի աշխարհ, ուր գիտութիւնը միացած բանաստեղծութեան հետ թռիչքներ են կատարում լուսնի շուրջ, ծովերի յատակում, պտտում աշխարհի շուրջը, թափառում օդային ովկիանոսում, երկրագնդիս հեռաւոր անկիւններում, թափանցում երկրի միջուկը: Ինքը երբէք չճանապարհորդած Ժիւլ Վերնը գիտական—ֆանտաստիկ մի ուղեցոյց էր երիտասարդ ընթերցողների համար գիտութեան հրաշքների աշխարհում: Նա լայն մտաւոր հորիզոններ էր բանում իր մանուկ ընթերցողների առաջ, ներշնչում նրանց մէջ հաւատ զէպի մարդկային մտքի զօրութիւնը, խիզախութիւն և կամք ամենայանդուգն իդէերը իրագործելու համար: Նրա ազդեցութիւնը քաղաքակիրթ մարդկութեան մատաղ սերնդի մտաւոր կրթութեան վրայ ահագին է եղել և դեռ երկար ժամանակ նա կը շարունակի մնալ պատանիների ամենասիրուած հեղինակը:

Լ. Ս.

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

I

Ամենին նպատակ չունենալով վիճաբանութեան մէջ մտնել «Մուրճ»-ի 1904 թ. № 3-ի յարգելի քննադատիւ հետ, ստիպուած եմ նկատողութեան տունել հետեւեալը:

Վ. վ. Բաստամեանը, Ա. եպ. Սեդրակեանը և ես գրել ենք ամուսնութեան մասին մի մի աշխատութիւն: Հարկապէս հայ եկեղեցու ամուսնութեան իրաւունքի համար երեքիս աղբիւրն էլ այդ եկեղեցու ժողովների կանոններն են. թողնելով հ. Բաստամեանի աշխատութեան մասին մի այլ տեղ խօսել, կանցնեմ Ա. եպ. Սեդրակեանի գրքին:

Ամուսնական հաս ու չհասի աստիճանների մասին եկեղեցական կանոնները հասկանալիս և բացատրելիս՝ երկուսս եկել ենք հետեւեալ եզրակացութիւնների:—Ս. Սեդրակեանն ասում է 1) Աշտիշատի ժողովը (365 թ.) արգելել է չորրորդ աստիճանի պսակը. 2) Շահապիվանի ժողովը (447 թ.) չորրորդ աստիճանը. 3) Դուինի բ. ժողովը հինգերորդ աստիճանը. 4) Պարտաւի ժողովը չորրորդ աստիճանը. և 5) Սսի ժողովը հինգերորդ աստիճանը:

Ես՝ «նոյն ինքնուրոյնութիւնը» չունեցող Արսէն վարդապետս դրա հակառակ ասում եմ. 1) որ Աշտիշատի ժողովը արգելած աստիճաններ չի թւում, և եթէ նա արգելել է, դա երրորդ աստիճանը պիտի լինի: 2) Շահապիվանի ժողովն արգելել է ստուգապէս երրորդ աստիճանի արեւակցական պսակը: 3) Դուինի բ. ժողովն եղել է Ներսէս բ. կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի օրով, և որովհետեւ նշանց օրով դրուած կանոնների մէջ ամուսնական չհասութեան մասին և ոչ իսկ մի ակնարկ կայ, ուստի և մենք չենք ընդունել որ Դուինի ժողովը այդպիսի խնդրով զրադուած լինէր, որի պատճառաւ էլ չենք յիշել իսպառ: 4) Պարտաւի ժողովն արգելել է չորրորդ աստիճանը և 5) Սսի ժողովը վեցերորդ աստիճանը: Այստեղ հարեանցօրէն ասենք, որ մեր եզրակացութիւնները էապէս տարբերում են Բաստամեանի ասածից: Թէ որպիսի մեծ տարբերութիւն կայ Սեդրակեանի և նուապիս մէջ այդ արգէն տեսաք. բայց դա դեռ բաւական չէ:

Եկեղեցական իրաւունքի ինչ գիրք էլ վերցնէք, կտեսնէք, որ յունա-բուզանդական եկեղեցին ու պետութիւնը մինչև 385 թ. ոչ մի արգելք դրած չունի չորրորդ աստիճանի պատկներ ձամար: Նոյն իսկ կարող ենք ասել, որ բացարձակ արգելք չկար և երրորդ աստիճանի ձամար: 385 թ. Թէոդոս մեծը օրէնքով արգելեց չորրորդ աստիճանի պատկը, սակայն մի քանի տարի յետոյ նրա յաջորդները վերացրին այդ արգելքը: Դրանից յետոյ թէ չորրորդ դարի վերջում, թէ հինգերորդ և վեցերորդ դարերում պետական օրէնքներով, որը եկեղեցու ձամար պարտադիր էր, արգելում էր բացարձակ կերպով երրորդ աստիճանի պատկը ու թոյլ տրւում չորրորդը: Ս. Սեղրական այդ պատմական փաստերին հակառակ պնդում է, թէ հայ եկեղեցին «քրիստոնէութեան առաջին չորս դարում վարուել է ճիշտ այնպէս, ինչպէս վարուել են յունական և հռովմէական եկեղեցիները»: Արդէն մենք տեսանք, որ այդ եկեղեցիների ձամար 385 թ. հրատարակուած օրէնքը, որ արգելում էր չորրորդ աստիճանի պատկը, գոյութիւն ունեցաւ մի քանի տարի միայն. արդ, 385 թ. օրէնքը, որ գոյութիւն ունեցաւ մի քանի տարի միայն, ինչպէս կարող էր 365 թ. Ներսէս մեծի Աշտիշատի ժողովի մէջ սահմանած կանոնի վրայ ազդել, երբ ինքը սահմանուել է 385 թ.:

Ս. Սեղրական անա այդպիսի գիտական հիմքի վրայ է յենում իր կարծիքը, և այն ոչ ենթադրաբար, այլ «կարելի է հաստատապէս ասել, թէ այդ (Աշտիշատի) ժողովում արգելուած պիտի լինի նախ՝ արհնակցական չորրորդ աստիճանի ամուսնութիւնը»: Սա զիւ բաւական չէ: Շահապիլանի ժողովի մի կանոնի (ժգ.) մէջ կայ «ի հրէութեան կործանեսցի» նախադասութիւնը: Ս, Սեղրական ծանօթութիւնը հրէական օրէնքին՝ նրան թոյլ է տալիս պնդելու, որ այդ օրէնքով (30—32 երես) թոյլ է տրւում չորրորդ աստիճանի պատկը և արգելում երրորդը, ուստի և «ի հրէութեան կործանեսցի» խօսքերն իրեն հիմք վերցնելով, նա արդէն հաստատ կերպով եզրակացնում է, որ Շահապիլանի ժողովը արգելում է չորրորդ աստիճանի պատկը, նա մանաւանդ, որ իր նայած ձեռագրի մէջ XVIII դարի) ասուած է հօրաքոյրորդի: Դժբէ սրբազանը ձանձրութիւն յանձն առնէր նայելու միւս ձեռագիր կանոնագրքերը, կը տեսնէր, որ իր ձեռքի տակ եղած օրինակը ամենավատ, տգէտ գրչի ձեռագիր է նախ. երկրորդ, քնացած բոլոր ձեռագրերը, թուով 27-ը, որոնց մէջ կայ և XIV դարի ձեռագիր, ունին հօրաքոյր, որ կը լինի երրորդ աստիճանը, և ոչ թէ հօրաքոյրորդի, որ տգէտ գրչի

ոխալ է: Այս մասին մենք առիթ կ'ունենանք խօսել մի այլ տեղ, ուստի անցնենք:

Մովսիսական օրէնքը, ճշմարիտ է, արգելում է երրորդ աստիճանի արենակիցների պսակը, սակայն ոչ բոլոր զէպքերում, ուստի և յատկապէս թւում է այն արենակիցներին, որոնց հետ չի կարելի ամուսնանալ. ըստ այդ օրէնքի, երրորդ աստիճանի ֆուգաձ ըրորդ ազգականների հետ կարելի է ամուսնանալ: Մի կարեոր տեղեկութիւն, որ պակասում է ս. Սեղրակեանին, ու ձգում սխալ ենթադրութիւնների մէջ, որի մասին իր ժամանակին ունի ակնարկած «Ամուսնական Տարակուսանքներ» գրքի հրդիսակը:

Շահապիվանի կանոնն ասում է «... զքոյր կամ քեւորդի, կամ զեղբորորդի, կամ զհօրաքոյր և կամ զայլ ոք յաղգին իւրում մինչև 'ի չորրորդ ծնունդն կին առնել մի իշխեսցէ»։ Թուած օրինակները երրորդ աստիճանից բարձր չեն գնում: Վերևում հրէից և յունա-բիւզանդական օրէնքները տեսանք. արդ, եթէ ազգուել ենք նրանցից, որ անկասկած է, համեմատական ուսումնասիրութեան եղանակն ու պարզ տրամաբանութիւնը ասում են, որ Շահապիվանի ժողովը արգելել է երրորդ աստիճանի չնստութիւնը, ուստի և երբ ասում է «մինչև չորրորդ» խօսքերը, չորրորդն ինքը մէջը չէ և չի էլ կարող լինել:

Ինչ որ է, կան շատ տարբերութիւններ էլ, որոնց մասին աւելորդ եմ համարում գրել:

Բերածս փաստերը ցոյց տուին, որ ոչ ս. Սեղրակեանը և ոչ էլ հ. Բաստամեանը, որ առաջինի գլխաւոր աղբիւրն է, կաւելացնեմ ես, ինձ աղբիւր չէին կարող ծառայել:

Այժմ, երբ մի հեղինակի համար ասում են, որ նա այս ու այն հեղինակի հետ (Բաստամեանի և Սեղրակեանի) համեմատած նոյն ինքնուրոյնութիւնը չունի—խօսքը հայ եկեղեցու կանոնները բացատրելուն պիտի վերաբերի այստեղ—այն ժամանակ պէտք է ցոյց տալ այն աղբիւրը, որից այդ հեղինակն օգտուել է ու քաղել իր աղբիւրը»:

Արսէն վարդապետ

1905 թ., մարտի 20

Թիֆլիս.

II

Կարգալով «Մուրճի» ներկայ տարուայ փետրուար-մարտի համարներում գերապատիւ եղիշէ ծայրագոյն վարդապետի բացատրութիւնը այն մասին, թէ «ո՞վ է եղել պատճառ Լիլաւայի դպրոցների փակման 1903/4 ուսումնական տարուայ ընթաց-Ապրիլ, 1905.

քում» և գտնելով այնտեղ իմ հասցէին ուղղուած անհիմն մեղադրանք՝ պարտք եմ համարում ներկայ գրութեամբ հերքել այն:

Ատրպատականի նախկին առաջնորդը ասում է որ ես զպրոցին պարտ եմ 500 թուման և այդ պարտքի վճարումը վեր է իմ նիւթական կարողութիւնից: Այդ մասին պատիւ ունիմ յայտնելու, որ պարտքիս դիմաց ես գրաւ էի դրել հողարարձութեան մօտ, օրինական վաւերագրով, իմ տունը, որ երկու երեք անգամ աւելի արժէ, քան 500 թումանը և այդ օրինական վաւերագիրը հաստատել էր իր ստորագրութեամբ ինքը զեք. Եղիշէ ծ. վ. Մուրադեանը:

Արդ, եթէ նա ինձ անվստահելի պարտապան էր համարում՝ ինչո՞ւ էր իր սեփական ստորագրութեամբ հաստատում իմ մուրհակը: Աւելորդ եմ համարում յիշատակել, որ ես միշտ իր ժամանակին վճարել եմ պարտքիս տոկոսիքներն և կարող եմ վերեւում յիշուած 500 թումանը դնել հողարարձութեան տրամադրութեան տակ, նրա առաջին իսկ պահանջի համաձայն:

Արշակ Ղորղանեանց

1905 թիւ մարտ 26-ին
Թաւրիզ:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԻՒՈՒՐԻՆ, թիւ 4, յունուար:
—Մենք նկատել էինք (1904, 11)
այդ հանդիսի մի քանի թերութիւն-
ները, այժմ, ինչպէս կարգուեմ ենք այդ
թուում՝ «Գիտութեան» ընթերցող-
ներէց ոմանք նոյն տուրկութիւն-
ներ են անում խմբագրութեան, յայտ-
նելով որ իրանց հասկացողութիւ-
նից վեր են այդ հանդիսի նիւթերը ի-
րանց բովանդակութեամբ և լեզուով:
խմբագրութիւնը խոստանում է յօդ-
ուածները ժողովրդականացման վրայ
աւելի մեծ ուշադրութիւն դարձնել:
«Ներք ժամանակը դայ, աւելացնում է
խմբագիրը, Գիտութիւնը պիտի սկսի
գիտական այլ և այլ ճիւղերուն վրայ
ժողովրդական դասագրքերու հրա-
տարակութեանց շարք մը»: Մենք ա-
սել էինք. «վատ չէր լինի եթէ ին-
տելիգենտ ընթերցողները համար
գրուածքները կողքին գրուէր նաև
բնական գիտութիւնները սիստեմա-
տիկական դասընթացների մի շարք»
գրուած տարական պատրաստու-
թիւն ունեցողների համար: Այդ
կերպ էին ժողովրդականացնում բը-
նական գիտութիւնը Անգլիայի ա-
մենահռչակաւոր գիտնականները:—
Ուրեմն, այդ մեր պահանջն էլ ար-
դարացի է գտնում «Գիտութեան»
խմբագրութիւնը: Շատ ուրախ ենք:

Յիշած թուի բովանդակութիւնը
հետեւեալն է. Ժ. Ժանսըն՝ գիտութիւն
և բանաստեղծութիւն. Է. Նունկ՝
Ռատրուսը և կեանքը. Ուգուենան՝
կերպարաբանութիւնը. Գ. Բալա-
սեան՝ կեանք և վանդակիկներ. Ման-
կավարժական, գիտական լուրեր, օգ-
տակար գիտելիքներ:

խմբագրութիւնը խոստանում է
յաջորդ թուով բանալ և զիւղատնտե-
սական բաժին:

«Ծաղիկ», № թիւ 12.—«Պորհը-
ղածութիւններ օրուան գրական
կեանքին վրայ» յօդուածում, օգ-
տուելով «Բիւզանդիոնի» տարեկան
տեսութիւնից՝ թրքահայ գրականու-
թեան վրայ, ահա թէ ինչ գրական հա-
շուեկշիւ է անւում: Տպուած է մի տա-
րուայ ընթացքում, բայց առած դըպ-
րոցական և դասական աշխատաւի-
րութիւնները, 11 գիրք, որոնցից 5
հատ կրօնական, 2 հատ բանաստեղ-
ծութիւն, 1 հատ ժողովրդականա-
ցրած կէս-բժշկական, 1 հաւաքածու,
և 1 թատերական: Վերոյիշեալ 11
հատորներից եթէ հանենք երկու
թարգմանութիւն և մէկ հաւաքա-
ծու, կ'ունենանք ինքնագիր ութ
հատոր:

Պարբերական հրատարակու-
թիւնների մէջ անցեալ տարուայ
ընթացքում ուշադրաւ են համարւում
միայն—Յով. Գաղանճեանի «Եւդո-
կիացի հայ կինը» և Եռայեանի «Վէ-
պը», Զիֆթէ-Սարաֆի՝ «Միամիտի
մը արկածները» և «Պոլսական տե-
սարանները»:

«Արդի Պոլսահայ լրագրութիւնը»
—իր գիրքը, դերը և ընթացքը յօ-
դուածում, որ սկսուել է նախորդ
համարում և դեռ չի վերջանում, Ե-
նովք Աբմէն այնքան էլ պատուաբեր
գոյներով չէ ներկայացնում մեր
թիւրքահայ օրագրութեան ներքին
կազմը: Նոյն հարցերի շուրջ են պը-
տրտում, սակայն այլ տեսակէտից,

Արամ Անտոնեանի «Օրումն զրականութիւնը»: Դուրս է գալիս, որ թերթերի շատանալու հետ չեն աւելացել Պոլսում գրական ոյժերը, ուստի թերթերը «գոնէ լեցունելու համար» դիմում են «անարժան» և «տաղանդազուրկ» սկսնակներին: Լըրազրապետները իրանց շահերի զոհողութիւն յանձն չառնելով գերադասում են ձրի աշխատակիցներ ունենալ: «Այդ ինքնեկ աշխատակիցներու խումբին մէջ,—որոնք պէտք է կցել նաեւ գաւառային թղթակիցներու մեծամասնութիւնը,—լրագրապետին տեսակէտով ամենէն թանկագինները անոնք են, որոնք հրապարակախօսութիւն կ'ընեն, այսինքն թաղային խնդիրներ կը յուզեն, գաւառային առաջնորդները կը ձաղկեն, հանրային պաշտօնէութիւնները կը քննադատեն, աղքի հաստատութեան վարչութիւնը կը խժրժեն, հանրային անհատներու գործունէութիւնը կը դնահատեն և այլն»: Յօդուածագիրը՝ թիւրքահայ լրագրական ընկած դրութեան պատճառները քննելիս՝ մեզ թւում է թէ նմանում է այն դիտողին, որ ծառերի լետիկց անտառը չի տեսնում... Ամենամեծ պատճառը սոսկալի բեժիմըն է, որ սպանում է ամեն մի կենդանութիւն, աղատ զարդացում, իսկ թուած պատճառները հետեանքներ են այդ գլխաւոր անորմալ պայմանի...

«Մասիս», թ. 1, 2.—Մի քանի ժամանակով դադարած այդ հանդէսը կը կին սկսեց հրատարակուել: Այդ համարներում տպուած են հետեւեալ յօդուածները.

Ռ. Յ. Պէրպէրեան՝ գովում է, ՐՅԵԲԵՐԳՆԱՐ, օգտակար գրքերի ընթերցումը և նրա կատարած մեծ դերը ընթերցողի վրայ, երբ կը թիչ հրահանգիչ է և չի պարունակում սնոտի ու փուճ շատախօսութիւններ. և ապա, մէջ բերելով նշանաւոր հեղինակների խօսքերն ու կարծիք-

ները ընթերցանութեան բազմակողմանի օգուտների վրայ, եղբակացում է, թէ ամեն ժողովուրդ երախտագիտական պարտք ունի դէպի իր գրական մշակներն և աշխատաւորները: Խմբագրութիւնը՝ ՀԻՃԷՆՈՒ ՆՈՒՐԷՆԻ յօդուածում այլ և այլ խնդիրներ է յուզում. խօսում է պարահանդէսների և նրանց իբր բարեգործական ձեռնարկներ՝ ունեցած աղքեցութեան վրայ, Իգմիլեանց գրական մրցանակաբաշխութեան և նորընտիր առաջնորդների վրայ:—Առ հասարակ ըլլոր թրքահայ գրականութեան վրայ երևում է մի սպանիչ ռեժիմի մեղքընող աղքեցութիւնը. խեղճերը բացի կրօնական, առևտրական, դուռ «գրական» և արտասահմանեան և տիրացուական—գաղտնյական հարցերից, այլ բաների մասին զրելու իրաւունք չունին. բուն կեանքը, բուն թրքահայ իրականութիւնը իրան թիւ ցաւերով գրաքննչական եօթ կողպէքներով է փակուած: Եւ այդ ռեժիմին միթէ վերջ չպէտք է լինի...

Հարիզն.—Ստացանք Եզիպտոսից և այս նորածին շաբաթաթերթի առաջին երկու համարները, որոնցից երկուսն է, որ «Հօրիզոնի» վարիչները «գրականութիւն» անելու յաւակնութեամբ չեն իջել հրապարակ: «Հօրիզոնը» մի պարզ կուլի օրգան է, որ Եզիպտոսի նման աղայական հողի վրայ կարող է հասարակական մտքբազործողի մեծ դեր կատարել, եթէ միայն յարատեւէ:

Ա.Նախիւ.—Իր յունուարի համարի առաջնորդողում «Կայծ մը» վերադրի տակ խօսում է Պիլի-ի «Դանդա» բանաստեղծութեան մասին, որը նկատում է աղատ մտածումի, ըմբոստ ոտի թիակ կայծը բացառապէս կրօնական, միստիքական և աստուածաբանական շունչով գրուած առաքեալների և ս. հայրերի աղքեցութեամբ ձևուած մեր նախկին,

ամբողջ մատենագրութեան մէջ: Առաջ է բերուած «Գանգատը» աշխարհաբար թարգմանութեամբ հանդերձ:

CORRESPONDANT. (մարտի 10).—Ա. Շէրագամ կարծում է, որ ռուս-ճապոնական ընդհարման իսկական նկարագիրը ճանաչելու համար, պէտք է զիտնալ, թէ ի՞նչ է Գերմանիայի քաղաքականութիւնը Հեռաւոր-Արեւելքում: Նա է, որ Ռուսաստանին մղեց զէպի Հեռաւոր-Արեւելք եւ 1895-ից ի վեր նրան մղեց ընդունել մի արագ ու բուռն քաղաքականութիւն, որը բոլորովին հակասում էր Ռուսաստանի մինչև այն ժամանակ Ասիայում զործադրած ճկուն ու ճարպիկ քաղաքականութեան: Եթէ նկատի առնենք Կուլիշայի եւ դրան հետևող հարցերը, կը գտնեք այն երակացութիւնը, որ 1897-ին Գերմանիան իրականացրեց այս երկու նպատակները. ինքն անձամբ հաստատուել չինական ամերում եւ Ռուսաստանը ամբողջապէս քաշել զէպի Հեռաւոր-Արեւելք:

NOUVELLE REVUE. — (մարտի 15).—Ժողէֆ Ռիբէ՝ «Արծուի թռչն» վերնագրի տակ մի յօդուածով ցոյց է տալիս Միացեալ Նահանգների զարգացումը Մոնրօէից սկսած մինչև Ռուզվելտ: Յօդուածագիրը յիշեցնում է, որ Վաշինգտոնի վարչապետութիւնն էր՝ աշխարհակալութիւնների հտելից չլիպել, փառասիրական յիմարութիւնների չզոհել ազատագրուած Միացեալ-Նահանգների ոյժերը, եւ այդ պատճառով էլ նա քարոզեց, որ Ամերիկան չպէտք է միջամտէ Եւրոպայի գործերում: Մոնրօէի վարչապետութիւնը, որ աւելի էր ուժեղացնում Վաշինգտոնին, զօրեղների ձեռքում մի վահան դարձաւ, եւ ոչ թէ տկարների համար պաշտպանութեան մի զէնք: Մոնրօէ քարոզում էր, որ Եւրոպան իրաւունք չունի միջամտելու Ամե-

րիկայում, ամերիկեան գործերում: Ահա ինչո՞ւ այս վարչապետութիւնը դարձաւ մի վահան, արդէն հզօրացած Մ.-Նահանգների համար: Եւ շնորհիւ այդ վարչապետութեան է, — որից ծընունդ առաւ եւ հանկի իմպերեալիզմը, այսինքն աշխարհակալական քաղաքականութիւնը, — որ Միացեալ-Նահանգները դարձան աշխարհի տընտեսական առաջին ուժը: Անգլիան կանգնած է այլեւ երկրորդ կարգում: Ամերիկան քարածուխի, մետաղածոյլի (fonte), պողպատի արդիւնաբերութեան կողմից Անգլիային արդէն գերազանցած՝ լուրջ կերպով սպառնում է գերազանցել նաեւ հիւստոնդէն եւ ըրզեդէն արտադրութիւնների կողմից: Մետաքսի արդիւնաբերական ճիւղում Ֆրանսիան դեռ եւս ամենքի զլուին է, թէպէտեւ Մ.-Նահանգները տարէց տարի մօտենում են նրան: Բայց մանաւանդ հիւստոնդէնի արտադրութիւնների կողմից է որ վտանգը հետզհետէ մօտալուտ է դառնում: Միացեալ-Նահանգներում, ոստայնների (broche) թիւ 22 0/0 աճում է, մինչդեռ Եւրոպայում 10 0/0: Մէն-Լուիի վերջին ցուցահանդէսը, որ 5,000,000 քառակուսի մետր տարածութիւն էր զբաղում եւ 250 միլիոնի արժողութիւն ունէր, որ կրկնապատիկ մեծ էր, քան Չիկագոյի ցուցահանդէսը եւ քառապատիկ մեծ՝ քան Պարիզինը, հիացմունք, զարմացք պատճառեց ամբողջ աշխարհին:

REVUE DES DEUX MONDES. — (Մարտ 15) Ժ. Բուրդօ խօսում է քաղաքական գործադուլների մասին: Սիզնէյ Ուէր, Տրադ-Իւնիօնիստների պատմաբանը ընդհանուր գործադուլը նկատում է բանւորական շարժման տենդային, բուռն բոսլում ծընունտ մի յղացում: Բեկիակալական բանւորների ընդհանուր գործադուլը, որ տեղի ունեցաւ 1893-ին եւ տեւեց միայն մի օր, ստիպեց բեկիակալ խորհրդարանը վերջ դնել ընտրողա-

որոնց ամերիկացիները տալիս են «վաճառականութեան աւաղակներ» անունը՝ երթեկելում են երկաթուղային բոլոր գծերի վրայ և ձգում են ամեն մրցութիւն:

«Քաւասուէր» 11—12. — Արդէն ապրիլ ամիսն է, իսկ պ. Կ. Պասմաճեանի «Բանասէրի» 1904 թ. նոյեմբ. և դեկտեմբ. ամիսների համարները նոր են լոյս տեսնում, այն էլ միացած մի թուի մէջ: Այդ լղարիկ

տեսրակում շարունակում է «Անիի կործանում» պատմական վէպը՝ որի միայն Ա. մասն է վերջացրել պ. Բազրատ Մյվաղեանցը: Ապա շարունակ է «Կանոնք ձեռնագրութեան» և դրա կողքին .. «Լուիզ Միշէլ»-ին նուիրուած մի յօդուած: Պօէզիան ներկայացուած է մի թարգմանական ոտանաւորով. «Նորին կայսերական լարձրութեան G. P.-ի (?) րանաստեղծութիւններից»: Ահա ամբողջ բովանդակութիւնը այդ «զրական ղիտական» ամսաթերթի»...

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ դրել պարզ, մանաւանդ թուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ, առանձնապէս ուշ դարձնել կէտագրութեան, ուղղագրութեան և նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաև բնագիրը:

2. Չընդունուած մեծ յօդուածները պահուում են խմբագրութեանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացւում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ձանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերագարձնւում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարւում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «ԽՄԲ»-ի համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակագրոշմ կամ պոստային բւանկ:

7. Հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպ. Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի խմբագրատանը իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կովկասի Ոստմնական Շրջանի հոգաբարձական Խորհրդի որոշմամբ, որ հաստատւած է Կովկասի քաղաքացիական պ. կառավարչապետի պաշտօնակատարի կողմից:

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ և Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍՔ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ .

(Երբորբեք և չորորդ տարիների համար).

Համառոտ հայերէն-ռուսերէն բառգրքով

ԳԻՆՆ Է 70 Կ.

(246 էրես)

Դիմել Թիֆլիս՝ «Գուտտենբերգ» և «Կենսարոնական», իսկ Բազու՝ «Сотрудникъ» գրավաճառանոցներին:

LA REVUE

(Ancienne «Revue des Revues»)

A B O N N E M E N T

Etranger (Union postale) par an: 28 fr.

» » » par semestre 16 fr.

Directeur-Rédacteur en chef

JEAN FINOT

Administration et Rédaction:

12 Avenue de l'Opéra

Paris

1—5

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՇԱԿ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(33-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ

1905

ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

«Մշակը» կը հրատարակուի նոյն պրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր քաջի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնամէկ ամսուանը նոյնպէս 10 ռ., տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը 1 ռուբլի:

Արտատահմանաւն քաժանորդագրութիւնը. Ա. մ. երիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 ռուբլար. Եւ րոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Նսմրագրատանը (Բազարնայա և Բարոնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է գիմել հետևեալ հասցէով. ТИФ-ЛИСТЪ, Редакция „МШАКЪ“, իսկ արտատահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCHAK».

Յայտարարութիւնները ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապստիկ քոժանորդագրութիւնն չէ ընդունուում:

VII года
изданія

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

VII годъ
изданія

на 1905 г.

на газету

„Нефтяное Дѣло“

Изданіе Совѣта съѣзда нефтепромышленниковъ въ Баку.

Выходитъ два раза въ мѣсяць

Подписная цѣна съ доставкой.

на годъ 10 руб., на 6 мѣсяцевъ 6 руб., на 3 мѣсяца 4 руб.

Подписка принимается въ гор. Баку, въ редакціи, въ помѣщеніи Совѣта съѣзда нефтепромышленниковъ.

Объявленія принимаются тамъ-же.

ПАМЯТНИКИ

древне-армянской архитектуры

Бъ фотографіяхъ и чертежахъ

Подъ редакціей академика архитектуры профессора Инст.

Гражд. Инж. Гер. Д. Гримма,

составили и издали

Л. Егиазаровъ и Р. Мартиросянцъ

выпускъ I

Հայոց Հին Ճարտարապետութեան նշմարներ

Изданіе будетъ состоять изъ 10 выпусковъ, по 5 таблицъ въ каждомъ. Стоимость изданія съ пересылкой при единовременномъ взносѣ 12 рублей. съ разсрочкой платежа 13 рублей. Подписка принимается: у Л. Егиазарова, С.-Петербургъ, Инст. Гражд. Инж., 2-я рота Измайловскаго полка; въ г. Тифлисѣ, у Е. А. Цатурова, Дворцовая ул.

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Մ Ի Ք Ա Ն Ի Օ Ր ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔՈՒՄ

Գինն է 20 կոպէկ:

Իշխ. Ա. Սուլբասովի

ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ

դրամատիկական լեզենդա Վրաստանի անցեալից

5 արարուածով

(Հեղինակի պատկերով և յառաջաբանով)

Բնագրից թարգմանեց

Ալ. ծատուրեան

Գինն է 50 Կ.

Ձ. ՄՕՐՈՒՔ

ՀԱՋԻ ԲԱԲԱՅԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վէպ պարսկական կեանքից

Լորդ Կըրզընի ներածութեամբ

Թարգմ. անգլ. բնագրից

Ս. Կարապետեան.

Գինն է 2 Ր.

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԻ

«Բանասէր»-ի խմբագրութիւնը պատիւ ունի ծանուցանել իր համակրողներուն, ընթերցողներուն եւ բաժանորդներուն, որ 1905-ի յունուարէն սկսելով «Բանասէր» պիտի հրատարակուի բոլորովին նոր ծրագրով եւ նոր ուղղութիւնով:

«Բանասէր» պիտի պարունակէ իր բանասիրական եւ հնախօսական յօդուածներու շարքը, աւելի ժողովրդականացած նոր ձևի մը տակ:

«Բանասէր» ընդարձակ տեղ մը պիտի տայ՝ «Ժողովրդական Համալսարան» բաժնի մը տակ՝ գիտական, դրական, արուեստական, իմաստասիրական, հոգեբանական, բազմաբուհական եւ համայնագիտական յօդուածներու:

«Բանասէր»-ի 1905-ի յունուարէն սկսելով նոր վարչութիւն մը կազմուած է, եւ նոր շրջանը պիտի սկսի նոր ոլժերով:

ԿՈՎԿԱՍԻ մէջ կը յանձնարարենք զիմեկ Բագու, Նիկոլայեվսկայա փողոց, ա. համար 1, տիկին Մ. Ա. Սունդուկեանցին, որ մեր բոլոր հրատարակութիւններէն ունի իր նորահաստատ գրախանութին մէջ: Կա-
րելի է զիմեկ նաեւ Թիֆլիս, «Գուտտեմբերգ» ին:

Բաժանորդագրուելու համար

Տարեկան գինն է՝ 6 ռուբլի, վեց ամսուանը՝ 3 ռ.

Մեր հասցէն է՝ Basmadjian.—Bd. Rochechouart. Paris.

Բացում է բաժանորդագրություն

Ե. ՖՐԱՆԳԵԱՆԻ

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ

Պատկերազարդ ժողովածուի

«Ատրպատականը» իր մէջ պարունակում է մի շարք յօդուածներ (թուով 30—35), որոնք զանազան ժամանակներում տպագրուել են պարբերական հրատարակութիւնների մէջ, մեծագոյն մասը «Մուրճ» ամսագրում: Կը լինին նաև նոր զրուիւններ, իսկ արտատպումները լոյս տեսնելու են նոր սրբագրութեամբ, աւելի ընդարձակած և ճշտագրած: Գիրքը, որ տպագրուելու է Թիֆլիսում, ունենալու է 450—500 էջ, մօտ 50—60 տիպեր և տեսարաններ:

Բաժանորդագիրն է Ռուսաստանում 1 ր. 50 կ., Պարսկաստանում 1 թուման, իսկ արտասահմանում 5 ֆրանկ:

Բաժանորդագիրն կանխիկ է. լոյս տեսնելուց յետոյ գրքի գինը կարող է զգալի կերպով բարձրանալ:

Բաժանորդագիրն ընդունում է

Ռուսաստանում.

ա) Թիֆլիսում—«Հերմէս» տպարանում.

բ) Բազում—պ. Տիպրան Ռաշմաճեանի մօտ.

գ) Երևանում—պ. Սարգիս Օհանջանեանի մօտ.

դ) Րոստով դոնի վրայ—պ. Ռուստամեանի մօտ (В. Садо-
ван № 174).

ե) Բաթումում—պ. Սողոմոն Յարութիւնեանի մօտ.

Պարսկաստանում.

ա) Թեհրանում—պ. Յարէթ Պաշատրեանի մօտ (ռուսացի):

բ) Թաւրիզ—պ. պ. Ալէք Բաբայեանի և Յովսէփ Յովհաննիս-
եանի մօտ.

գ) Սալմաստում—հեղինակի մօտ.

Արտասահմանում.

ա) Եգիպտոս—դոկտոր Կ. Փաշայեան (Ալէքսանդրիա)

բ) Ամերիկա—«Հայրենիքի» խմբագրատունը (Բոստոն)

գ) Բուլգարիա—«Շարժումի» խմբագրատունը (Վառնա).

3—2

Ժամանակաւոր պատասխանատու-խմբագիր՝ Ե. Սպենդիարեան
Հրատարակչուհի՝ Վ. Բանանեան

խաւրի եւ կորսորդացիաների պահանջները եւ բժիշկ-
ների Պ'երոզովեան համաժողովի վճիռը իբրեւ սրո-
գրումէ:—Չինովնիկների եւ արաւօսլա հողերակաւու-
թեան արկուիլը նասարակաւն ներկայ տրամադրութիւ-
նից:—Ներկայացուցական ժողովի առաջ դրած իրաւ-
աստեանն տահմանները:—Ներկայ հոսանքի մշնամի-
ների տակտիկան:—Գիւղացիական շարժումներ եւ դը-
րանց կովկասեան առանձնացատկութիւնները:—Արաս-
տանի գիւղացիների պահանջները:—Ճորտերի ազատու-
թիւն եւ տնտեսական կախում ազնուականութիւնից:—
Բեֆորմների պահանջը կովկասում:—Նոր ուղղութեան
նշմարները:—Կովկասեան փոխարքայի խօսքերը Թիֆլի-
սի եւ Կաթողիկոսի պատգամաւորներին:—Ժ. Բ. Կի-
րայէլեան:—Ժ. Կ. Կեմալեան:—Ս. Ֆելիկեան:—Սե-
ծովեգերեայ գաղթականների հարցը:—Կովկ. փոխ-
արքայի դիմումը երկրիս ազգաքնակութեան:—Լարսա-
դոյն ուկագ եւ ըսկրիպտ փոխարքայութեան վերաբե-
րաւ:—Գործակատարների շարժումը Թիֆլիսում:—Բա-
զուի գէտրերի ստեղծած լարուածութիւնը:—Անուշառ
հրապարակային քննութեան անհրաժեշտութիւնը:—Մա-
մուլի վերաքերեալ կարողութիւնները Լ. Ս.

208

19. ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԲ ՄԱՄՈՒԼԸ:—Գարձեալ «Շարքի-Աուսի»
նոր ուղղութեան մասին:—Հայերն եւ Թիւրքիան. հա-
մերաշխուհեան եւ գործակցութեան կոչ թուրք ինտելի-
գենցիային:—Կրօնք եւ քաղաքակրթութիւն:—Լուսութե-
նը նշանաբան. Տիգրանի

229

20. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Աուս-ճապոնական պատերազմը:
—Ֆրանսիան եւ Գերմանիան Մարտկիցում:—Կրէտա-
կոն ապստամբութիւն:—Արաքսկոն շարժումը:—Բժիշկ
Զալքիեփի ձեռնարկութիւնը Թիւրքաց Հայաստանում:—
Պարսկական գործերից:—Նոր հնդկա-պարսկական ա-
ռեւորդական ընկերութիւն:—Ժ. Կ. Կեմալեան Լ. Ս.

236

21. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ,

243

22. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

247

23. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

253

24. ՅԱԻԵԼՈՒՄԾ. Ջէյմս Մորիէր «ՀԱՋԻ ԲԱՐԱՆ ԱՆԳ-
ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ.
անգլ. Մ. Կարապետեան.

1—16

ՅԱՐԱՆՆԵՐԻՈՒԹ Է ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1905 թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

(Նոր շրջան V տարի)

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Գ Ա Գ Ր Ի Ն Ը

Ռուսաստան՝ տարեկան	10 ռ.	Արևմտահայաստան՝	12 ռ.	(32 ֆ.)
կէս տարին	6 »	»	7 »	(18 ֆ.)
1 ամսուան	1 »	»	1 » 20 կ.	(3 1/2 ֆ.)

Յանձնարարական գործերը կարելի է վճարել նաև մաս-մաս, ուղղ-
րում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յունիսի 1-ին 2 ռ. - կամ՝ ուղղրում 5 ռ. և
յունիսի 1-ին 5 ռուբլի: Գրական քաջամաների, ուսուցիչների ուսանող-
ների և աշակերտների համար տարեկան թամանորդական է 8 ռուբլի
Ռուսաստանում:

ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒԹ Է

Թիֆլիսում - խմբագրատանը (ձախմուտական փողոց, տ. № 12)

Կայսերական այլ ճեղքից պէտք է գրվել՝ Тифлисъ, въ редакцію
журнала «МУРЧЪ».

Արևմտահայաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCH».

«Մուրճ»-ի գործակալներ.

Արևմտահայաստան—Գ. Բ. Մկրտումյան:

Սոփի—Արամ Յակոբյան (Սեծովան շրջան):

Սամաղիում—Ռ. Բ. Բեկդիլյան (Մեղրիկապետան երկիր):

Անապա—Շ. Լուս:

Թիֆլիզ—«Գոտտենբերգ» և «Կենտրոնական» զրախմատ.

Բազու—Բժ. Գ. Սարգսյան, (կ. Морская, № 26):

Բիբի-Էյրաք—պ. Գ. Տ.-Գանիէլյան:

Երևան—«Արարատ» զրախմատ:

Կարս—պ. Համազասպ Տ.-Խաչատրյան:

Մոսկուտ—պ. Ստ. Քուման:

Թաւրիզ—պ. Յ. Տէր-Սահակյան:

Եգիպտոս—զոհուր Կ. Փաշաղեան-Սան:

Էնկլի—պ. Գ. Մելիք-Աբրահամյան:

Սալմաս—պ. Եր. Փրանգեան:

Նոր-Ջուղա—պ. Տիգրան Արզարեան:

Թեհրան—պ. պ. Լ. Բարադեան և Ալեքսան Թունեանց:

ՅԱՐԱՆՆԵՐԻՈՒԹԻՒՆ. Ընդունում է ամեն լեզուով: Յայտարա-
րութիւնների համար վճարում են.—1 Երես ընտղ յայտարարութեան համար
15 ռ., 1/2 Եր.—8 ռ., 1/3 Եր.—4 ռ., տողատեղ (կորուլ.)—40 կ.

Ձեռագիրները, նամակները և ծրարները պէտք է ուղղել
խմբագրութեան, ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով: